

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_194331

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 216
Accession No. 216
Author H. H. H.
Title H. H. H.

This book should be returned on or before the date
last marked below.

प्रकाशक :

भाऊ पानसे

ग्राम-सेवा-मंडळ, परंधाम विद्यापीठ

पो. पवनार, जि. वर्धा.

आवृत्ति २ री-प्रति २०००

सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

मुद्रक :

भाऊ पानसे

परंधाम मुद्रणालय, परंधाम

पवनार, जि. वर्धा.

निवेदन

श्री समर्थ रामदासांच्या ग्रंथाचे संशोधन आणि त्याचे अहर्निश भाविकपणे चिंतन-मनन करणारे कै. नानासाहेब देव आतां ही या ग्रंथाची द्वितीयावृत्ति पाहण्यास राहिले नाहींत. ही जरी एका दृष्टीने खेदाची गोष्ट वाटत असली तरी या ग्रंथाची प्रथमावृत्ति नानासाहेब देवांच्या मुळे च निघालेली आहे ही गोष्ट नि संशय प्रेरणा देणारी आहे. या ग्रंथाला त्यांनीं च प्रस्तावना लिहिलेली होती. आणि तीमध्ये " निबंध-कारांनी लावलेली संगति सर्वतोपरि आम्हास मान्य आहे " असे हि कौतुक करून लिहिले होते. परंतु मनाच्या श्लोकांचे पूर्वाध्वं आणि उत्तरार्ध अर्थात् पूर्व-योग आणि उत्तर-योग, हे जे मुख्य दोन भाग पाडण्यांत आले आहेत ते त्यांना मान्य नव्हते. त्यांनी कर्म, उपासना आणि ज्ञान या त्रिकांडात्मक घोरणानी तीन भाग मानले होते. तसें मानण्यास कोणतीच हरकत नाही, ही गोष्ट उघड आहे. परंतु दोन भाग पाडण्यांत हि तशी कोणती च अडचण नाही, हे लक्षात ठेवणे अवश्य आहे.

या ग्रंथाला भाष्य हें मोठे नामाभिधान नानासाहेब देवांनी च दिलेलें आहे. त्यात त्यांची जरी लहानाचे कौतुक करण्याची वास्तव्य-वृत्ति दिमून येते तरी वास्तविक विचार करता भाष्यामध्ये जी सांगोपांगता असावी लागते तशी ती या ग्रंथात सपूर्णपणे आहे असे मला वाटत नाही. तथापि नानासाहेब देवांनी दिलेलें नांव बदलणे ठीक नाही, या दृष्टीने आदर-पूर्वक हें नांव कायम ठेवले आहे. मनाच्या श्लोकांची संगति आतांपर्यंत नीटपणे लावली गेली नव्हती, हें या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य लक्षात घेऊन जरी नानासाहेबांनी याचा गौरव केला असला तरी अभ्यासकांना कळ-कळीची विनंति आहे की त्यांनी याचा कमोशीने अभ्यास करून यातल्या विषयाचा साधकभावानें अधिक उकल करावा.

असा उकल करण्याच्या दृष्टीने, पू. विनोबाजीचें “ रामदासाचीं भजने ” हें पुस्तक अभ्यासकाना फार उपयोगी पडेल. त्यातली विषय-विभागणी आणि त्यांतल्या टीपा याचा उपयोग केल्याशिवाय प्रस्तुत ग्रंथ पूर्ण अभ्यासिला असें होणार नाही. इतकेंच काय पण त्यामुळें साधकाला सूक्ष्मपणें पाहिल्यास एक नवीन च दृष्टि प्राप्त होईल, म्हणून मुद्दाम हा उल्लेख करावा लागत आहे.

समर्थांचे ‘ मनाचे श्लोक ’ हे अतिम कार्य समजण्याला हरकत नाही. अतिशय साध्या भाषेत अध्यात्माचा अतिशय मोठा आशय त्यांनी महाराष्ट्राला दिला आहे. हे त्यांच्या कृपेचे परिपक्व फळ साधकांनी सेवन करून “ आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः ; सत्त्वशुद्धौ ध्रुवास्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्व-ग्रथीनां विप्रमोक्षः ” ही गोष्ट साध्यावयाची आहे, ती आम्हांस साधो, अशी प्रार्थना करून हे लहानसे निवेदन समाप्त करतो.

ब्रह्म-विद्या-मंदिर,
परंवार, पवनार, (वर्धा)
ता. १२-५-१९५९

}

शिवाजी न. भावे

अनुक्रमणिका

निवेदन

भाष्य .	...	....	...	१- ८४
शब्दसूचि व पदसूचि	....	...	...	८५-१३७
चरणसूचि	...	...	...	१३८-१५१
मनाचे श्लोक	...	...	...	१५२-१६६

श्री श्लोक मनाचे

भाष्य

संगति आणि सार

श्री समर्थानी मनोबोध किवा मनाचे श्लोक रचून महाराष्ट्रसाधकांना कसे मार्गदर्शन केलें, हे नव्याने सांगण्याची आवश्यकता नाही. तथापि जी गोष्ट सार्वत्रिक होते, तिच्या ज्ञानाची एकापरीने हेळमांड होऊन तिची निव्वळ बाह्य-पूजा होऊं लागते. ह्या दृष्टीने मनाचे श्लोक केवळ म्हटले जातात. त्यांच्या अंतरगाकडे कोणी बहुधा पहात नाही. रामदासी वाङ्मयाचा अभ्यास केलेले, आस्थेने एक च एक समर्थविषय घेऊन, मॅक्स भूलर किवा सायणाचार्याप्रमाणे वर्षानुवर्ष त्यात लीन होणारे पू. नानासाहेब देव, यांनी अधिकृत रीतीने, मनाच्या श्लोकांचें प्रकाशन, टीपा व स्वरूपविवेचन केलेले आहे. मराठीत दादोबाच्या व्याकरणांला आद्य व्याकरणकार म्हणून जो मान आहे तो च मान पू. नानासाहेब देवाच्या समर्थविषयक लिखाणांला द्यावा लागेल. त्यानंतर इतर अनेकांनी मनाच्या श्लोकावर लिहिलें आहे.

(१) नवीन अर्थसूचन

(२) दोन अर्थान अर्थनिर्णय

- (३) विस्तार
- (४) संगति
- (५) सार
- (६) समानार्थस्थलनिर्देशन
- (७) अनुवृत्तिदर्शन
- (८) भाषादि अनेक शास्त्रदृष्ट्या विवरण

लिहिण्यांत असे अनेक प्रकार असतात. पू. नानासाहेब देवांनीं टीपा देऊन रामदासी वाङ्मयांतील व थोडे इतर हि, समानार्थ-स्थलनिर्देशन, किंचित् विस्तारादि गोष्टी अतिशय भाविकतेनें व सुंदर तऱ्हेनें केलेल्या च आहेत. येथे मुख्यतः संगति आणि सार पहावयाचें आहे. इतर गोष्टी ओघाने येतील तेवढ्या च. शिवाय सर्व चरणसूची, पदसूची व सर्व शब्दकोश शेवटीं जोडला आहे. त्याचा हि उपयोग होईल अशी कल्पना आहे.

समर्थानी हे श्लोक केव्हां रचले ? कोठे रचले ? व तो प्रसंग कोणता होता ? हे प्रश्न जरी बहिर्दृष्टीचे असले तरी मनांत सहज च उद्भवतात, ह्यांत शंका नाही. काल, स्थल, प्रसंग व कार्य-कारणभाव ह्या इतिहासाच्या बाहेरच्या दरवाजांतून च मनुष्यानें अंतरंगांत प्रवेश करावयाचा. परंतु कांही मंदिरे ह्या बहिरंगांनें नटलेलीं—ह्या भव्य प्राकाराच्या आंत असलेलीं, जशी आढळतात ; तशीं गांवोगांवची मारुती, महादेव इत्यादि मंदिरे मोकळी हि आढळून येतात. गेले की एकदम दर्शन ! तसा च कांहीसा प्रकार येथे आहे. 'उघडा मंत्र श्रीराम' ही जशी राम-मंत्राची गोष्ट, तशी च समर्थाच्या मनोबोधाची स्थिति आहे. काल—स्थल—प्रसंगाचा प्राकार या काव्याभोंवती मुळीं च उभा नाही. व उभा करण्याला फारशी सामुग्री हि नाही. स्वतः समर्थानीं

ह्यासंबंधी काही च लिहिलें नाही. फक्त हनुमतस्वामीविरचित रामदासस्वामीच्या बखरीमध्ये एतत्संबंधी किंचित् उल्लेख आढळतो. (ही बखर १९१० मध्ये प्रसिद्ध झालेली पाहण्यांत आली.) समर्थाचे वडील बंधु श्रेष्ठ ह्याचें निधन झाल्या-नंतर, त्यांचे दोन पुत्र रामचंद्रबाबा वय १६ वर्षे, व श्यामजी बाबा वय १० वर्षे, हे दोघे गके १६०० माघ कृष्ण प्रतिपदेस समर्थाकडे परळीस आले होते. व त्यांस परत पोचवितेवेळीं “समर्थांनी कृपा करून नीतिधर्म, उपासनाधर्म, भक्तिमार्ग व आत्मानात्मविचार उपदेजिला !” त्यानंतर लगे च छत्रपति श्रीशिवाजी महाराज समर्थाकडे येऊन, त्यास काही सेवा मागण्या-संबंधी विनंति करूं लागले परंतु समर्थांनी तिकडे विशेष लक्ष दिले नाही. तेव्हां छत्रपति खिन्न झाले. त्याचा व तेथे ठेवलेले कोंडोपंत ह्याचा एतत्संबंधी सवाद झाला. त्यात कोंडोपंत म्हणतात “महाराज, गुदस्ता किंचित् महर्गता पडली होती. आणि पंक्तीस पात्रे तर बहुत. ह्यामुळें सरकारांतून नेमलेले वैनन खर्चास पुरेना. तथापि आपणाजवळ सागण्याविषयी समर्थ आज्ञा देईनात. आणि मनाचे श्लोक * २१० आपण करून शिष्यांजवळ देऊन कोंकणांत पाठविले. आणि तेथून भिक्षा मागून तादूळ आणविले. ह्याप्रमाणें भोजनखर्चाचा बंदोबस्त समर्थांनी करविला होता. ” हनुमतस्वामीची बखर कितपत विश्वसनीय आहे, ह्याविषयी निश्चितता झालेली नाही. तीत नाना प्रकारचे चमत्कार

* कोणा प्रथम प्रकाशकाने मनाचे श्लोक २१० छापले, तेव्हा नंतर बखर छापणाराने हि बखरीत २१० चा अक घातला. वस्तुतः मनाचे श्लोक २०५ आहेत व श्रीमद्वैवाग्देवतामंदिरात बखरीच्या ज्या जुन्या हस्तलिखित ती आहेत, त्यात २०५ च म्हटलेले आहे. चिटणीस, स. सभा

व भारूढ हि आढळून येतें. श्लोक हि २१० आहेत असे म्हटलें आहे. तें हि चुकीचें च आहे. केवळ भिक्षेसाठी ही श्लोकरचना झाली; ही हि गोष्ट पटण्याजोगी नाही. प्रथम श्रेष्ठांच्या मुलांना उपदेश दिल्याचा जो उल्लेख आहे, त्यावरून राष्ट्रांनील तरुण साधकांना उपयोग व्हावा म्हणून त्यांनी हे श्लोक रचले असावे व प्रसंगविशेषी शिष्याकरवी भिक्षादीकडे हि उपयोग केला असावा; असें म्हणता येईल. व सुमारे शके १६०० च्या आगेमागे परळीस किंवा आसपास च कोठे तरी एकातांत त्यांची रचना झाली असावी असें हि म्हणण्यास हरकत नाही. तथापि हीं सर्व अनुमानें च आहेत, व अंतरंगदृष्टीने त्यांचा विशेष उपयोग आहे; असे हि म्हणतां येणार नाही.

मनाचे श्लोक समर्थांनी भुजंगप्रयात वृत्तात रचलेले आहेत. मराठीत एकंदरीत ओवी, छंद किंवा वृत्त च फार. ज्ञानेश्वरांच्या सरस रचनेनें आणि प्राचीनतेमुळे 'ओवी ज्ञानेशाची' हा प्रवाद सर्वत्र पसरला. ओवीनंतर निरनिराळी वृत्त वामनाने व नंतर पुष्कळांनी उपयोजिली. आर्या मोरोपताची च. अभंग नामदेव-तुकारामांचे सरस. समर्थांनी हि सुंदर अभंग लिहिले आहेत. समर्थांनी आर्या मात्र लिहिली नाही. ज्ञानोबाची ओवी, तुकोबांचे अभंग, वामनाचे श्लोक याचा समर्थांनी भरपूर अवलंब केला आहे. तथापि त्याचे वैशिष्ट्य दोन छंदांत किंवा वृत्तात दिसतें. अनुष्टुभ् छंद आणि भुजंगप्रयात. पैकी अनुष्टुभात मोरोपंतांनी हि पुष्कळ लिहिले आहे. त्यामुळे एका च भुजंगप्रयात वृत्तात एकसारखे प्रवाहाने समर्थाखेरीज बहुधा कोणी न लिहित्याने भुजंगप्रयात वृत्तांतली रचना हे वृत्ताच्या दृष्टीने समर्थांचे वैशिष्ट्य मानावें लागते.

भुजंगप्रयात वृत्ताची बाग अक्षरे महा महा अक्षरांवर यति. भुजंगप्रयातं चतुर्भिर्यकारै — — — — — । सर्वत्र यगण म्हणजे भुजंगाप्रमाणें दुमडत चालीचें हे वृत्त आहे. फक्त चार लघु अक्षरे असल्यामुळे आठ गुरु अक्षरें अगदी लांबवून मोठ्यानें म्हणण्याची उत्तम सोय यांत आहे. प्रत्येक अक्षर अतिशय आदरपूर्वक, स्पष्ट आणि मोठ्यानें म्हणणें ही मनाचे श्लोक म्हणण्याची पद्धति समर्थाना अभिप्रेत असावी.

अती आदरें गद्य घोषें म्हणावें. ८९

ही नामविषयक आज्ञा श्लोकांना हि लागू आहे. ह्याच भुजंग-प्रयात वृत्तामाग्वे फारसी करीमा वृत्त आहे.

क रि मा बि व क्षा यि व र्ही लि मा

— — — — —

त्यांत फक्त शेवटचें अक्षर कमी आहे. त्या काळी फकीर वगैरे आपले सवाल ह्या छंदांत म्हणत. तथा च नःहेनं हिडत हिडत म्हणण्याला मनाचे श्लोक उपयोगी पडलेले आहेत *

मनाच्या श्लोकांत छंदोभंग पुष्कळ ठिकाणी आढळून येतो उदाहरणें पांच सात च देऊ.

देहे त्यागितां	श्लोक	८
मनी मानव	"	१७
मदे मळरे	"	५१
तुटोनि गेला	"	६२
स्थानभ्रष्टा	"	१०६
नव्हे दृश्य अदृश्य	"	१९३
वसे हृदयी	"	१९४

* राजवाडे याचा 'रामदास' निबंध पाहणें. चिटणीस, स. सभा

- ह्यावरून— (१) एकाराला ऱ्हस्वत्व हि देणें
 (२) अकाराला दीर्घत्व देणें
 (३) द्वित्त न लिहितां गृहीत धरणें
 (४) जोडाक्षरानें मागील अक्षर गुरू च व्हावें
 असें बंधन नसणें
 (५) ऱ्हस्व लिहून दीर्घ गृहीत धरणें
 (६) ऋ ला दीर्घत्व
 (७) ऋ ला जोडाक्षर समजणें

इतक्या छंदोभंगाच्या गोष्टी लक्षांत येतात. ' निरंकुशाः कवयः ' हा न्याय छंदाच्या बाबतींत हि समर्थांना लागू होतो. म्हणजे एकसारख्या नियमित वृत्तानें जो कंटाळवाणेपणा येतो; तो निघून जाण्याला ही रचना थोडी उपयोगी असावी असें दिसतें. गीतेंत हि असें वैचित्र्य आहे. वैदिक ऋषींची छंदोरचना अशी च मिथिल आहे. थोडक्यांत समर्थांचा हा छंद भुजंगप्रयात असला तरी त्याची सरणी आर्ष छंदाप्रमाणें मोकळी आहे असें म्हणावें लागतें.

जी छंदाची गोष्ट ती च भाषेची. समर्थांची मनाच्या श्लोकांतली भाषा व्याकरणदोषांनी भरलेली आहे. हें सहज अवलोकनावरून हि लक्ष्यांत येईल. निव्वळ कांहीं शब्द च पाहूं.

अजामेळ	बुधी	मछर
अनुरेणु	देहे	मौन्यमुद्रा
अभ्यांतरी	पष्ट	मृत्युपंथ
अहिला	पुष्टीभागीं	येथासांग
आक्षे	प्रेष्ण	वादवेवाद
अनुर्वाच्य	रीपू	सिंह्य
आवेक्त	इ.	इ.

पण समर्थाची च भाषा अशी आहे असें नव्हे. वामनपंडितासारख्या संस्कृत अभ्यासांत तपेंच्या तपे घालविलेल्या जाड्या पडितानें हि आपल्या काव्यांत अगदी शुद्ध भाषा वापरली आहे असें दिसत नाही. परंतु येथे हि आर्षता हें च ह्याचें मुख्य कारण आहे. आर्ष शब्दाचा शब्दार्थ 'ऋषींची' एवढा च आहे. पण त्याचा मतलब किंवा भाव लक्षांत घेता असें दिसतें की, अतिशय स्फूर्ति-दायक, कल्याणकारक आणि नवीन अशी विचाराची मांडणी जो करतो, परंतु ती करीत असतां भाषा, छंद, व्याकरणादीकडे मुद्दाम लक्ष पुरवीत नाही. त्यामुळें त्या बाबतींत स्वाभाविकपणें छंदाला, संवयीला एकंदर अनुकूल अशी भाषा तो वापरतो. ह्या भाषेला आर्ष भाषा म्हणावें ह्या भाषेचे नियम देणें कठीण. कारण नियमांनीं नियमित व्हावें असें या भाषेचें स्वरूप बसत नाही. त्यामुळें पाणिनीचें 'बहुलं छंदसि' हें च सूत्र ह्या बाबतींत बहुधा लागू पडावयाचें ! वैदिक प्रक्रियेंत पाणिनी 'बहुलं छंदसि' ह्या सूत्राचा सारखा जप करतो ह्याचें कारण हि हें च अमलें पाहिजे. तथापि समर्थाचे सर्व शब्द एकत्र करून, त्यांतील प्रयोग पाहून, त्यांची भाषा तपासण्याचा प्रचंड उद्योग करण्या-सारखा आहे. व त्यावरून त्यांच्या भाषेचे नियम हि ठरवितां येतील. या निबंधाचीं परिशिष्टें या दृष्टीनें उपयोगी व्हावीत असा आदमाम आहे. तरी समर्थाची भाषा ही आर्ष भाषा आहे असें म्हणण्यास कांही च प्रत्यवाय नाही. भाषेचा ओघवान् विचारांत विशेष प्रश्न येत नाही.

भाषा कंशी तरी हो कां । अर्थी तात्पर्य सज्जनां

हें वामनपंडिताचें वचन च ह्या बाबतीत चित्य ठरतें. त्यामुळें, समर्थाची भाषा आर्ष भाषा आहे; म्हणजे ऋषींसारखी आहे,

ही गोष्ट लक्षांत ठेवून ती वाचावी, हें च उपयुक्त आहे. माधी, मुटसुटीत, दुरान्वय नमलेली अशी च प्रायः वाक्यपद्धति आहे.

धरा श्रीवरा त्या हरा अंतरातें ८०

कळेना कळेना कळेना ढळेना १४२

असे चमत्कारिक श्लोक हे दोन च. एकंदर भाषा प्रमत्त आहे.

मनाचे श्लोक हे जरी वृत्तबद्ध असले तरी त्याला काव्य म्हणतां येणार नाही; अशा तऱ्हेची विचारसरणी पुष्कळांच्या मनांत डोकावते. सरळ उपदेशाला काव्य कसें म्हणावें ? हा त्यांच्या मनांत प्रश्न उभा राहतो. परंतु नाना रमांचा कल्लोळ उडवून सदभिरुचीचें पोषण करीत सुसंस्कार वाढविणें, हा काव्याचा हेतु जर गृहीत धरला, तर त्यांतला अंतिम उद्देश या श्लोकांच्या द्वारे पूर्ण सफळ झालेला दिसून येईल. नाना रस आणि रंजन ह्या वस्तु मात्र येथें आढळणार नाहीत. त्यामुळें काव्याचा ठराविक माचा येथें पहावयास मिळणें शक्य नाही. ओघवती वाणी, प्रत्ययोत्पादक शब्द, अर्थाची गंभीरता, अनुभवाची दृढता, कळकळीचें अंतःकरण येथें ओतप्रोत झालेलें आहे. येथले दृष्टांतादि प्रकार रंजन आणि सौंदर्य ह्यापेक्षां प्रत्यक्ष प्रत्यय आणि हेत्वर्थ ह्याकडे ज्यास्त झुकलेले दिसतील. त्यामुळे विचाराचा ठसा मनावर अगदीं घवघवीत उमटतो. तसा इतर काव्यांत उमटत नाही. उदाहरणार्थ

हरीभक्तिचा घाव गाजे निशाणीं

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ३७

असें म्हटल्याबरोबर जो देखावा पुढें उभा राहतो, मनावर ज्या गोष्टीची पकड बसते तशी

येषां श्रीकृष्णलीला ललितगुणरसे
सादरो नैव कर्णो ।

धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान्
कथयति नितरां कीर्तनस्थो मृदंगः ।

ह्या श्लोकानें वसत नाही. ह्यात वाणीचा विलास दिसतो येथें विलास नसून विकासाकडे दृष्टि खिळली आहे. येथे सौंदर्यापेक्षां प्राणाकडे ज्यास्त नजर आहे हें प्राणवान् काव्य आहे. 'काव्यं रमात्मकं' म्हणण्यापेक्षां 'प्राणात्मकं' ही व्याख्या येथें लागू पडेल.

मना चंदनाचे परी तां झिजावें ८
जेणें मक्षिका भक्षिली जाणिवेची १५९
द्वितीयेसि संकेत जो दाविजेतो १५४ ,
सदा चक्रवाकासि मार्तंड जैसा ३७

असे प्रत्ययोत्पादक दाखले येथें आढळून येतील .
सदा सेवि आरण्य तारुण्यकाळीं ५४
जनीं हीत पंडीत सांडीत गेले ११३
दिनाचा दयाळु मनाचा मवाळु ५६

असे सहज शब्दालंकार येथे दिसतील .

करी वृत्ति जो संत तो संत जाणा १६८

अशी श्लेषमय निरुक्ति येथे आढळेल. पण या सर्वांत कृत्रिमता नाही. सहजतेचा ह्या काव्याशी बेमालूम मेळ पडलेला आहे. असें हें अनुभवाच्या रसानें भरलेलें, प्राणमय, प्रत्ययोत्पादक धर्मकाव्य आहे.

‘जनास काय सांगणें’ ‘सांगावें तें आपणाला । आपणु करितां बरें’ ह्या तत्त्वावर च हा मनोबोध लिहिला असला, तरी

केवळ स्वतःच्या च मनासाठीं नाहीं. समवायसंबंधानें एकंदर मनुष्यमनाला उद्देशून हे श्लोक लिहिले आहेत.

मनाचीं शतें ऐकतां दोष जाता

मतीमंद ते साधना योग्य होती

चढे ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य आंगीं

म्हणे दास विश्वासतां मुक्ति भोगी २०५

हा श्लोक नाहीं तर निरर्थक ठरता. ह्या श्लोकांत हे श्लोक ऐकण्याचें फलित सांगितलें आहे. हे श्लोक आपण म्हणून स्वतः ऐकावयाचे, दुसऱ्यानें म्हटलेले दुसऱ्याबरोबर ऐकावयाचे, दुसऱ्याला आपल्याबरोबर ऐकावयाचे. कारण आपलें मन तसें च दुसऱ्याचें मन अशी रचना आहे. म्हणजे ही Soliloquy असली तरी नुसती Soliloquy नाहीं. तर ही Loud Soliloquy आहे ! ह्या श्लोकांचें मनन करावयाचें, पण म्हणत म्हणत मनन करावयाचें. मोठ्यानें मनन करावयाचें, सर्वांना साक्षी ठेवून मनन करावयाचें. मोठ्यानें न म्हणतां हि मनन करण्यास हरकत आहे असें नव्हे. पण मोठ्यानें न म्हणतां च मनन करावें, असा प्रतिबध मात्र नाही. उलट म्हणत म्हणत मनन करण्याचें महत्त्व विशेष आहे. त्याच्या योगाने वातावरणांत ते शब्द भरतात. मनावर कानाच्या द्वारे त्यांचें वारंवार आंदोलन होतें. सर्व ललित कलांत संगीत कला श्रेष्ठ मानली जाते, त्याचें कारण हि हें च आहे. ती सर्वव्यापक तत्त्वावर अधिष्ठित झाली आहे. शब्द हा आकाशाचा गुण आहे. शब्द हा थेट ब्रह्माशीं भिडण्याला कारणीभूत होतो. म्हणून च श्रवणाचें महत्त्व सर्वांत ज्यास्त. वाचून वाचून डोळे बिघडतात, डोळ्यांची शक्ति मंद होते. पण ऐकून ऐकून कानांची शक्ति मंद होत नाहीं. खरें शिक्षण किंवा ज्ञान श्रवणाच्या द्वारे च मिळतें.

बालक ऐकून ऐकून च पुष्कळ ज्ञान मिळविते. म्हणून हे श्लोक ऐकावयाचे, म्हणावयाचे, ऐकवावयाचे व मनन करावयाचे अशी ही पद्धति आहे.

‘मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः’

ह्या तत्त्वाप्रमाणे मनाला च बोध करावयाचे महत्त्व काय हें अधिक सांगण्याची आवश्यकता नाही मन हा अतर्बाह्य सृष्टीतला दरवाजा आहे. तद्वारा च बोधबोधादि उलाढाली व्हावयाच्या. मनोबोध शब्दांतील बोध शब्दाचा अर्थ जागृति. गौतमाला ज्ञान झाल्यावर तो बुद्ध झाला, म्हणजे जागृत झाला. बोध आणि जागृतीचे समर्थाच्या जीवनांत फार मोठे महत्त्व आहे. हा आत्मा निजला आहे. त्याला जागृत करावयाचा आहे. ही समर्थाना चिंता लागली होती. ‘सावधान’ शब्दाने त्यांच्या आयुष्यांत क्रांति केली म्हणून मनाला बोध केला आहे. मनाला जागे करण्यासाठी, सावध करण्यासाठी, हे श्लोक आहेत.

जाग जाग स्वरुपीं लवलाहे

जातसे वय अमोलिक पाहे

ही मनाला हांक मागण्यासाठी हे मनाचे श्लोक आहेत. म्हणून च अगदी प्रारंभाला च तिसऱ्या श्लोकांत

प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ३

येथून सुरुवात केली आहे. त्याची च श्लोक ६७ ते ७६ मध्ये अनुवृत्ति केली आहे. आपण ह्या अज्ञानरात्रीत निजून राहिलों आहोंत. ती रात्र सरली. आतां बोधाची पहाट झाली. आतां उठावे, जागृत व्हावे—अशी ही कल्पना आहे. बोध शब्दाने जागृति सूचित होते. त्याप्रमाणे त्याचा ‘उपदेज’ असा हि अर्थ

होतो. ह्या श्लोकांच्या द्वारे निव्वळ 'जागृति' च दर्शन होत नाही, तर उपदेश म्हणजे मार्गदर्शन हि होत आहे. म्हणून च

गमूं पंथ आनंत या राघवाचा १

मना सज्जना भक्तिपंथें चि जावें २

असे सुरवातीला च दोन चरण घालून त्यांत मार्गदर्शक 'पंथ' शब्द हि समर्थानी घातला आहे. बोध शब्दानें जागृति आणि मार्गदर्शन, हे जे दोन अर्थ सूचित होतात, ते असे अगदी प्रारंभीच्या चरणांवरून हि जापित झालेले आहेत. समर्थाना बोध शब्द विशेष प्रिय होता असें दिसतें. त्यांनी त्यांच्या मोठ्या मननाला 'दासबोध' हें नांव दिले. तसेंच छोट्या मननाला 'मनोबोध' हें नांव दिलेलें दिसते. 'मनोबोध' हें नांव जरी श्लोकात कोठें आढळत नाही तरी .

जय देव जय देव जय जय 'मनबोधा'

ह्या मनाच्या श्लोकांच्या आरतींत तें आहे. शिवाय तापीतीरस्थ संस्कृत पंडितानें केलेल्या श्लोकांच्या संस्कृत भाषांतरांत 'मनोबोध' शब्द स्पष्ट आणला आहे.

मनोबोधमेनं तपत्यास्तटस्थो

गुरो रामदासस्य दासश्चकार २०६

मनोबोध ह्या नांवाऐवजीं आतां सर्वत्र मनाचे श्लोक हें नांव रूढ झालें आहे. ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव हीं नांवे जशी बदलली गेली, तसें च हें हि नांव बदललें गेलें. मनाचे श्लोक म्हणजे मनासाठीं श्लोक (मनाचेअर्थ शब्दोद्धव 'च' प्रत्यय घ्यावयाचा) म्हणजे मनासाठीं श्लोक. पू. विनोबा सारख्यांनीं साधकभावानें ह्यांचें मननचितन केलें. म. गांधींनीं हि ह्यांचें चितन केलें. आश्रमा-

दिकांत त्याचें प्रार्थनेनंतर निरूपण हि झालेले आहे. इतक्या थोर महात्म्यांस ज्यापासून बोध मिळाला; तो बोध, ते मनन, स्वतः किती थोर योग्यतेचे असले पाहिजे ह्याची कल्पना च केलेली बरी !

मनाला जागृत करीत असता तीव्र आणि सौम्य दोन्ही उपायांनी जागृत करण्याची रीत आहे तीव्र रीतीने आलेली जागृति, ही रजोगुणापासून उद्धवली असल्याकारणाने, तिच्यापासून आलेली जागृति पुन्हा तमोगुणात च परिणत होते रजोगुणाचा च तमोगुण हा पर्याय आहे म्हणून सात्त्विक आणि सौम्य उपायांनी जागृत करण्याचें महत्त्व अधिक आहे. ती च पद्धति ह्या श्लोकांत समर्थानी अंगिकारली आहे. अगदी प्रथमारंभी च 'मना सज्जना' अशा तऱ्हेने मनाला सौम्य संबोधन केलें आहे. त्याची पुढे अनुवृत्ति करून 'मना वीट मानू नको बोलण्याचा' अशी विनवणी हि मधून मधून केली आहे.

सबद २०५ श्लोकांत जी वस्तु सांगितली आहे, ती उपक्रमात बीजरूपाने स्वाभाविकपणे च येऊन गेली आहे पहिल्या तीन श्लोकांत सर्व उपक्रम आला आहे. उपक्रमात प्रथम श्लोक नमनाचा आहे. ते नमन हि पुढील विस्ताराला बीजभूत आहे. गणपतीला 'गुणपति' म्हटले आहे उत्तम मद्गुणाचा अभ्यास तद्वारा सूचित होतो. वाणी ही मनुष्याची विशेष देणगी आहे. शारदेला नमन करण्यात वाङ्मूलाचा आदर व तद्वारा वाचाशुद्धि, जप इ चें. सूचन होतें. नमनाच्या श्लोकाचा शेवटचा चरण

गमू पंथ आनंत या राघवाचा १

हा आहे. ह्या चरणाच्या द्वारे मनाच्या श्लोकाचा सर्व उत्तरार्ध

(१३३ ते २०५) म्हणजे ब्रह्मज्ञानपर भाग सुचविला आहे. ह्या च भागांत

मना संत आनंत शोधून पाहे (१४६ ते १५०)

हे पंचक आलेले आहे. आनंत शब्दाचा च तो विस्तार आहे. तसे च

मना सज्जना भक्तिपंथे चि जावें २

ह्या चरणानें पूर्वार्ध (१ ते १३२) सगळा सूचित होतो. पूर्वार्धात प्रामुख्याने भक्ति व उत्तरार्धात प्रामुख्याने ब्रह्मज्ञान आलेलें आहे. तसे च

जनीं निद्य तें सर्व सोडून द्यावें

जनीं बंद्य तें सर्व भावें करावें २

ह्या श्लोकात भक्तीला अभिप्रेत नीति पूर्ण येऊन जाते. जनी शब्दावर 'सज्जनी' अशी टीप देण्याची आवश्यकता च आहे असे नाही. दुर्जन, सज्जन, सामान्य जन, तीन्ही कसोटीवर नीति कसून पाहिली पाहिजे. दुर्जन जरी दुराचार करीत असले, तरी सदाचाराची निंदा आणि दुराचाराची प्रशंसा करतात असे नव्हे. सदाचारी माणसाची द्वेषानें ते निंदा करतील. पण सदाचाराची निंदा बहुधा करणार नाहीत. सामान्य जनांना, दुर्जनांना आणि सज्जनांना हि जें निद्य ते ओघानें च सोडून द्यावें. तेथे संदेह च नाही. निःसंदेह नीतिसूत्र म्हणून हे दोन चरण घेतां येण्याजोगे आहेत. भक्तीमध्ये ही निःसंदेह नीति गृहीत असल्यामुळे हे दोन चरण मांडलें आहेत. श्लोक ३ मध्ये 'प्रभाते मनीं राम चिंतीत जाघा' हा चरण जागृतीसाठी. बोध शब्दाच्या एका अर्थाच्या पुष्टीसाठी तर आहे च. परंतु त्यांत सदाचाराचे प्रथम प्रतीक गोवण्याची दृष्टि आहे. प्रथम उठल्याबरोबर रामचिंतन करणें हा एक अतिशय आवश्यक सदाचार

आहे. अशी धर्मावर अधिष्ठिलेली निर्दोष सदाचाराची सूत्रे सभाळल्याने मनुष्याची नीति नैष्ठिक होण्याला मदत होते व मनुष्य भक्तिमार्गात अग्रेसर होत जातो. 'कांही न केलें तरी केवळ जपाने हि मनुष्य सिद्ध होतो' (मनु २. ८७) ह्या वचनात पुष्कळ अर्थ भरलेला आहे. स्वतः समर्थानी १२ वर्षे जपानुष्ठानादि साधना केल्यामुळे, ह्या साधनाविषयी प्रथमारंभी च उपक्रमांत त्याचा निर्देश करणे हे अगदी स्वाभाविक म्हणावें लागेल. येणेप्रमाणे राघवाच्या अनंत पंथासाठीं म्हणजे, ब्रह्मज्ञानासाठी भक्तिमार्ग, भक्तिमार्गासाठी निःसंदेह नीति, नीतीसाठी सदाचार—अशी साधनपरंपरा आचरणांत आणली तर मनुष्याची काय अवस्था होईल, तो कोठें पोचेल, हें शेवटी तिसऱ्या श्लोकाच्या चवथ्या चरणांत सांगितले आहे. असा कृतार्थ झालेला 'धन्य पुरुष' कसा असतो, त्याचे विस्तृत वर्णन 'जगो धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा' पालुपद घालून (श्लो. ४७ ते ५६) मध्ये अतिशय उत्कृष्ट तऱ्हेने केलेले आहे. उपक्रमाच्या तीन्ही श्लोकान, काय काय गोष्टी आल्या आहेत; त्याचे परिगणन केले, म्हणजे केलेले विवेचन अधिक स्पष्ट होईल व कांही नवीन गोष्टी हि कळतील.

- (१) गणपतीला नमन मांगलिक म्हणून (१)
- (२) गणपति = गुणपति. तद्वारा गुणाभ्याससूचन (१)
- (३) वाङ्मूलादगर्थ शारदानमन (१)
- (४) तद्वारा वाचाशुद्धि, जय इ. सूचन (१)
- (५) 'आनंत पंथ' शब्दद्वारा उत्तरार्धसूचन (१)

(६) 'मनोबोध' शब्दांतील बोध म्ह. मार्गदर्शन ह्या अर्थाच्या पुष्टीकरणार्थ 'पथ' (१ व २) शब्द

(७) ' राघवाचा ' (१) म्हणण्यांत रामदामांनी गम अनन्य इष्ट दैवत ठरविण्याची दृष्टि. (एतत्संबंधी विस्तृत विवेचन पूर्वार्धाच्या शेवटी पहावे)

(८) ' सज्जना ' (२) संबोधनाने मनोपदेशाची सौम्य तऱ्हा.

(९) ' तरी श्रीहरी ' (२) शब्दाने इतर उपास्यात अभेददर्शन

(१०) ' भक्तिपथे ' (२) हे सर्व पूर्वार्धाचे बीज .

(११) श्लोक (२) उत्तरार्थ-भक्तिपथातर्गत नि.सदेह नीति सूत्र.

(१२) श्लोक (३) पहिला चरण. ' मनोबोध ' शब्दातील ' बोध ' म्हणजे जागृतीचे सूचन .

(१३) श्लोक (३) पहिला चरण भक्ति आणि नीतीला पोषक सदाचाराचा प्रथम पाठ .

(१४) श्लोक (३) शेवटचा चरण. मानव्याची धन्य अवस्था. ह्या उपक्रमाच्या तीन श्लोकांतून आपणाला हे १४ मुद्दे दिसून श्लोकांतील बीज उघड झाले. प्रथम ब्रह्मज्ञान हे ध्येय, (१) त्याची तयारी भक्ति, (२) तिच्यासाठी नीति, (२) नीतिसाठी सदाचार (३) अशा पायरीने उपक्रम करून शेवटी (३) धन्यता दर्शविली आहे. मनाच्या श्लोकाचा उपक्रम अशा तऱ्हेने अविशय बुद्धियुक्त आणि सुंदर तऱ्हेचा झालेला आहे. सहजस्फूर्तीने च तो तसा घडला गेला आहे असें आढळून येईल !

तीन श्लोकात उपक्रम केल्यानंतर विस्तृत उपदेशाला चौथ्या श्लोकापासून सुरवात होते. ४-५ ह्या दोन श्लोकाने मनाच्या हालचालीचे विनचूक पृथक्करण झालेले आहे. आधी मनाची हालचाल होते, तिला वासनास्वरूप येते. मनांत कल्पना वसली

म्हणजे वामना झाली (वस् धातूपासून च वामना शब्द झाला). ती सदसन् दोन्ही तऱ्हेची असू शकेल नंतर बुद्धीत तत्संबंधी निश्चय होतो व त्यानंतर ती गोष्ट कृतीच्या द्वारे जगात प्रकट होते. ती नीतीची किंवा अनीतीची, धर्माची किंवा अधर्माची कोणत्या हि तऱ्हेची अमू शकेल जर नीति व धर्माची जरूर असेल तर विचार हे साधन आहे (मना अतरों सार बीचार राहो ४) विचाराधीन मन असावे म्हणजे तदनुसार वामना, बुद्धि व क्रिया होईल हा चौथ्या श्लोकाचा भावार्थ आहे बुद्धीत एखादी गोष्ट ठसली तरी तदनुसार क्रियेमाठी सकल्प लागतो आणि मनान वामना शिगण्याला तद्विषयक कल्पना आधी लागते ह्या दोन गोष्टी चौथ्या श्लोकांत सांगितल्या नाहीत त्या पांचव्या श्लोकात आणल्या आहेत. ४ थ्या श्लोकात शेवटी विचारशीलतेचा उपदेश केला आहे. तर पाचव्या श्लोकात विकारशीलतेचा अनर्थ दाखविला आहे.

कल्पना वामना बुद्धि सकल्प क्रिया

अशी ही मनाच्या हालचालीची श्रेणी आहे जर विचारशील व्हाल तर ह्या श्रेणीने धर्म व नीति (४) गाठता येईल विकारशील व्हाल तर ह्या च श्रेणीने लोकान छी थू होईल थोडक्यांत ४-५ श्लोकांचा हा अर्थ आहे.

ह्या दोन श्लोकांतील गोष्टींचा पुढे ठिकठिकाणी अनुवाद केलेला आढळून येईल उदाहरणार्थ वामनाविषयक श्लोक ४, १३, २१, ५८, ६५, १२८ ह्यातील विधाने पहा बुद्धीविषयी परिशिष्टांतील अक पाहिल्यास तद्विषयक विधि किंवा वर्णन त्या त्या अंकात आढळून येईल. नीति आणि विचारविषयक अक हि पाहतां येतील. मनाच्या श्लोकांत विचार म्हणजे 'शोधून

पाहण्याची वृत्ति ' असा अर्थ समर्थाना अभिप्रेत आहे. विचाराचें कार्य संशोधन व बोध. उदा०

विचारें मना तूं चि शोधूनि पाहे ११

विचारें बरें अंतरा बोधवीजे ४१

विचारें तुझा तूं चि शोधूनि पाहे ११४

विवेकें विचारें विवंचूनि पाहें १७३

' मना पापसंकल्प सोडूनि द्यावा ' ह्या चरणाची ' सदा सत्यसंकल्प जीवीं धरावा ' ही विधायक बाजू लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे, म्हणून च ती मुद्दाम

सदा सत्यसंकल्प चित्तीं वसावा १३०

अशा रीतीनें शेंवटीं आणली आहे.

मना कल्पना ते नको वीषयांची ५

मना कल्पनालेश तो ही नसावा ५८

ह्या दोन चरणांतील साधनांची चढती पायरी लक्ष वेधून घेते. त्याचप्रमाणे

विकारें घडे हो जनीं सर्व ची ची ५

अती विषई सर्वदा दैन्यवाणा ६४

हें साम्य पहावें. ' ची ची ' हा प्रयोग श्लोक १०१ मध्ये हि असा च आला आहे. परिशिष्टें अशीं साधर्म्य वैधर्म्य पाहण्याला उपयोगी पडतील.

विचार आणि विकारांचा मनाच्या श्रेणीवरील परिणाम थोडक्यांत मांडला तरी विकारांचें ६ व्या श्लोकांत स्वतंत्र वर्णन केलें आहे. क्रोध हा त्यांत प्रथम घेतलेला आहे व लोभाचा उल्लेख नाही. हे दोन विशेष त्यांत दिसतात. पहिल्या विशेषांत

श्रीसमर्थांचें स्वतःचें चरित्रविषयक रहस्य लपलेलें आहे. दुसऱ्याचा स्वतंत्रपणें ९ व्या श्लोकांत द्रव्याच्या द्वारें उल्लेख केल्यामुळें ह्या श्लोकांत तो नाही. बहुधा विषयी जीवाला काम हा विशेष स्वरूपांत त्रास देत असतो. परंतु बाल्यापासून विषयत्याग केलेल्या समर्थासारख्यांना कामाचा स्पर्श होणें दुरापास्त. त्यांना साधकावस्थेंत क्रोधापासून त्रास झाला असावा असें दिसतें. धन्य पुरुषाच्या वर्णनांत हि शेंवटीं 'तया अंतरीं क्रोध संताप कैचा' (५६) असें वर्णन करण्यांत हा च मतलब दिसतो. संन्यासी, तापसी, ब्रह्मचारी इत्यादिकांना क्रोधाचा झपाटा विशेष ग्रासतो. समर्थ स्वतः त्याच मार्गांतले असल्यामुळें क्रोध त्यांच्या पहिल्या प्रथम नजरेस पडला असें दिसतें.

नको रे मना क्रोध हा खेदकारी

नको रे मना काम नाना विकारी

ह्यांतील 'क्रोध व काम' शब्द काढून अनुक्रमें वाद आणि भेद शब्द घालून १६० व्या श्लोकांत दोन चरण आलेले आहेत. क्रोधाचा वाद व कामाचा भेद हा परिणाम चित्य नाही असें कोण म्हणेल ?

ह्या विकारांतून सुटण्यासाठीं मागें विचार हें साधन सांगितलें च पण त्याला जोड देण्यासाठीं अतिशय उत्कृष्ट साधनें दोन श्लोकांत सांगतात. लोकांचे नीच बोल हि सहन करणें व आपण नम्र भाषण करून बहुधा तद्वारें लोकांना संतोष देणें हें पहिलें साधन दाखविलें. जनसेवेचें मुख्य सूत्र ह्यांत आलेलें आहे. नम्रता आणि सहन करणें ह्यांत च खरें धारिष्ट आहे, ही धारिष्टाची कल्पना हि ह्यांत आपणांस मिळते. राष्ट्रांत जर लोकसेवा हवी

असेल, तर नम्रतेची आणि सहन करण्याची आवश्यकता आहे. विकारांतून सुटावयाचें असलें तरी हि जगापुढें नम्र होऊन सेवा करण्याशिवाय गत्यंतर नाही. लोकसेवेनें विकार झिजतील. ते पूर्ण शमण्यासाठीं ८ व्या श्लोकांत आणखी दुसरा उपाय सांगतात. कृति अशी करावी कीं, त्या कृतीचा, देह गेला तरी, परिणाम उरावा. कृतीचा परिणाम म्हणजे च कीर्ति. आपली प्रत्येक कृति नष्ट च व्हावयाची आहे. ती टाकावयाची च आहे. धरून ठेवावयाची नाही. परंतु तिचा मार्ग अपेक्षित परिणाम राहिला पाहिजे.

मना मानवाची नको कीर्ति तूं रे १८

ह्या चरणांत स्वतःची किंवा कोणत्या हि मानवाची कीर्ति मेल्या-
नंतर उरावी, ह्या वासनेचा निषेध दिसत आहे. कृतीची कीर्ति उरावी. कर्त्याशीं त्याचा संबंध च नको. ह्या दृष्टीनें

देहे त्यागितां कीर्ति मार्गे उरावी

मना सज्जना हे चि क्रीया धरावी ८

म्हणजे क्रियेची, देह गेला तरी, कीर्ति उरली पाहिजे, असा अर्थ करावयास पाहिजे. अशी प्राणवान् कृति आणि सज्जनांची चंदना-
प्रमाणें झिजून सेवा करणें, ह्या दोन गोष्टींनीं विकार शमतील.

जना सज्जनालागि संतोषवाचें १०२

हा चरण पुन्हां आलेला आहे हें लक्ष्यांत घेण्याजोगें आहे. प्राणवान् कृतीशिवाय सज्जन संतुष्ट होणार नाहीत हा उपसिद्धांत हि ह्यांतून आपणास मिळतो.

ह्या पुढचा श्लोक (९) लोभविषयक, द्रव्यविषयक किंवा स्वार्थविषयक आहे. स्वार्थामुळें सर्व विकारांना मनुष्य बळी पडतो

व तेवढ्यासाठीं च द्रव्यादिकांचा लोभ असतो. एतदर्थ हा स्वतंत्र श्लोक योजलेला दिसतो.

विकारनाशार्थ विचार, लोकसेवा, सत्कृति, सज्जनसेवा, इतकें सगळें करून हि "जो जो प्रयत्न रामावीण । तो तो दुःखासी कारण " हा समर्थाचा अनुभव असल्यामुळें (१०) येथें रामप्रेम विकार शमनार्थ मुद्दाम सांगितलें आहे.

धरी रे मना आदरें प्रीति रामीं ६५

हा पुढें त्याचा अनुवाद आलेला आहे.

परंतु रामप्रेमाच्या आड एक वस्तु येत असते. ती म्हणजे सुखप्रेम. सुखप्रेम सुटून रामप्रेम लाभावयाचें कसें ? त्याचा कांहीं तरी बिनियोग दाखविला पाहिजे. म्हणून ह्या च श्लोकांत (१०) तितिक्षा सांगतात. देहदुःख सुख मानण्याचा अभ्यास करावा असें नत्संबंधीं साधन हि ह्या च श्लोकांत सांगितलें आहे. ह्या श्लोकांतील शेंवटचा चरण तसा च १४५ मध्ये हि आला आहे.

श्लोक ४ ते १० पर्यंत मनाची श्रेणी, विकार व त्यांच्या शमनार्थ पुढील सहा उपाय सांगितले.

(१) विचार	(४) सज्जनसंतोष
(२) लोकसेवा	(५) रामप्रेम
(३) प्राणवान् कृति	(६) तितिक्षा

ह्या पुढील ११-१२ श्लोकांत सुखदुःख विचार मांडला आहे. त्यांत पुढील गोष्टी आल्या आहेत.

(१) पूर्ण सुखी कोणी असणें शक्यनाहीं	११
(२) सुखदुःख हे संचितभोग आहेत	११

मुखदुःख सोडण्यास साधनें—

(३) दुःखाचें चितन सोडणें	१२
(४) देहबुद्धि सोडणें	१२
(५) विदेहीपणाचा अभ्यास करणें	१२

१३ ते १७ पांच श्लोकांत कालस्वरूप दाखवून त्यामुळे मिळणारा बोध दाखविला आहे .

(१) अतिशक्तिमान हि कालवश होतात	१३
(२) थोर हि कालवश होतात	१४
(३) सर्वच	१५
(४) क्रमानें मार्गें पुढें कालवश होतात	१६

म्हणून

(१) वासना	१३	(२) अहंकार	१५
(३) लोभ	१६	(४) चिंता	१७

ह्यांचा त्याग केला पाहिजे .

रावणासारखे दुष्ट हि मरतात म्हणून त्यांच्यासारखी दुष्ट वासना नको १३

थोर हि कालवश होतात म्हणून थोरपणाचा अहंकार नको १५

सर्व च कालवश होतात म्हणून कशाचा च लोभ नको १६

क्रमानें कालवशता यावयाची च आहे म्हणून चिंता किंवा खेद नको, असा मोठ्या खुबीनें परस्परसंबंध ह्यांत समर्थानीं अंतर्भूत केला आहे .

मनाची श्रेणी, विकारशमनार्थ उपाय, मुखदुःखविवेक आणि कालस्वरूप दाखविल्यानंतर दोन श्लोकांत वाङ्मयविषयक उपदेश केला आहे .

सद सर्वदा प्रीति रामीं धरावी १०

ह्या उपायाचा हा विस्तार आहे. मनांतलें प्रेम आतां वाणींत उतरावयास सांगितलें आहे.

१८ व्या श्लोकांत (१) रामाशिवाय सर्व आशा सोडणें, (२) रामाचें च वर्णन करणें, (३) मानवकीर्तीचा त्याग, ह्या तीन गोष्टी सांगून त्यांचा च आणखी विस्तार १९ व्या श्लोकांत केलेला आहे. रामाशिवाय वाचेल्या वर्ण्य विषय कोणता हि नको, ही गोष्ट खरी असली, तरी सत्यप्रतिपादन हें हि रामवर्णनांत येतें. आणि सत्य म्हणजे काय तर “ जें सत्य तें च सत्य.” अमुक काळीं, अमुक प्रसंगीं, असत्य हि सत्य होईल, किंवा सत्याला अमुक अपवाद असतात, वगैरे कल्पना न मांडतां स्पष्ट जें सत्य तें च सत्य अशी निर्भेळ सत्याची कल्पना येथें समर्थानीं मांडली आहे. (१९)

२०-२१ ह्या श्लोकांत जन्मस्वरूप म्हणजे गर्भवासस्वरूप वर्णन केलें. कालस्वरूपाचें म्हणजे मृत्युस्वरूपाचें जसें वर्णन केलें, तसें च हें जन्मस्वरूपाचें येथें वर्णन केलें आहे. कालस्वरूप प्रत्यक्ष दिसतें. त्याची भीषणता चोहोंकडे प्रतीतीला येते. त्यामुळें लवकर पटण्याच्या दृष्टीनें त्याचें वर्णन अगोदर केलें. आतां येथें गर्भवासाची भीषणता दाखविली. २० व्या श्लोकांत भीषणता व २१ व्या श्लोकांत गर्भवासाचीं कारणे (१) वासना (२) कामना (३) द्रव्यदारा, अशा स्वरूपांत आलेलीं आहेत.

उपक्रम, मनाचें स्वरूप, विकार व त्यांतून सुटण्याचे उपाय, सुखदुःखविवेक, मृत्यूचें स्वरूप, रामकीर्तन, जन्मस्वरूप- २१ श्लोकांत हें सर्व वर्णन अगदीं थोडक्यांत सुंदर क्रमानें आलेलें आहे.

ह्यापुढें पांच श्लोकांत पुन्हां पूर्वीच्या गोष्टींचें सूत्र तसें च चालूं रहावें ह्या हेतूनें व सुख आणि काळ दोहोंचें स्वरूप मनापुढें ठेवल्यानें सुखाची लालसा कमी होऊन तें रामभक्तीकडे वळेल म्हणून सुखाची क्षणभंगुरता आणि काळाची धांव सांगितली आहे. तसें च अहंकाराचा उल्लेख हि केलेला आहे.

घडीनें घडी काळ आयुष्य नेतो २३

परी सेवटीं काळ घेऊनि गेला २६

सुखाची घडी लोटतां सुख आहे २५

अहंता मनीं पापिणी ते नसो दे २४

ह्या चरणांवरून ही गोष्ट उघड होईल. ह्याशिवाय रामभक्ती-संबंधीं २२ व्या श्लोकांत

रघूनायका दृढ चित्तीं धरावें २२

ह्या चरणाच्या द्वारे (१) रामचिंतन,

न बोले मना राघवेवीण कांहीं २३

ह्या चरणाच्या द्वारे (२) रामवर्णन आणि

सदा सर्वदा नाम वाचे वसों दे २४

ह्या चरणाच्या द्वारे (३) नामजप, हीं एकामागून एक तीन साधनें भक्तीसाठीं दाखविली व तद्वारा श्लोक २६ मध्ये

करीं रे मना भक्ति या राघवाची २६

अशी आज्ञा केली. २२ व्या श्लोकांत

महाराज तो स्वामि वायूसुताचा

जना उधरी नाथ लोकत्रयाचा २२

हे दोन चरण म्हणजे पुढील

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी (२८-३७)

ह्या दशकाची थोडक्यांत प्रस्तावना आहे. श्लोक २७ मध्ये हि ही प्रस्तावना आहे. ही प्रस्तावना कशी ? हें थोडें पुढें गेल्यावर समजणार आहे. श्लोक २६ मधील 'पुढें अंतरीं सोडि चिंता भवाची' हा चरण फार महत्वाचा आहे. ह्या चरणाच्या द्वारे मागील सर्व श्लोकांचा थोडक्यांत उल्लेख आला आहे. विकार, सुखदुःख, मृत्यु, गर्भवास—हें सर्व आतांपर्यंतचें वर्णन, म्हणजे संसारवर्णन झालें. संसाराचें हें च स्वरूप आहे. तेव्हां ह्या सर्व वर्णनावरून साधकाला आपल्या साधनेसंबंधी धाकधूक उत्पन्न होणें स्वाभाविक आहे. म्हणून २७ व्या श्लोकांत श्रीरामाचें आश्वासन सांगितलें आहे व पुढील दशक तर ह्या च आश्वासनानें भरलेलें आहे. त्याशिवाय ह्या पांच श्लोकांत मनाची विनवणी हि आली आहे (२२-२५). म्हणजे

- (१) मनाची विनवणी २२, २५
- (२) भक्तीचीं साधनें चित्तन २२, कीर्तन २३, जप २४
- (३) कालस्वरूप २३, २६, २५
- (४) सुखाची क्षणभंगुरता २५
- (५) निरहंकारतेची आवश्यकता २४
- (६) मागील सर्व वर्णनाचा " भव " हा उल्लेख २६
- (७) संसारचित्तेतून सोडविणारें आश्वासन २७
- (८) पुढील दशकाची प्रस्तावना २२, २७

इतक्या आठ गोष्टी ह्या पांच श्लोकांत आल्या आहेत. ह्या पांची श्लोकांना पूर्ववर्णनाची समाप्ति व नवीन उपक्रम असें सांध्याचें स्वरूप आहे. तरी या प्रकरणाच्या सुरवातीला २२ व्या श्लोकांत 'वायूसुताचा स्वामी' आणि प्रकरणाच्या अंती 'रघूनायकासारखा स्वामि'

असे उपक्रमोपसंहारांत दोन्ही ठिकाणीं स्वामि शब्द वापरून पुढील दशकांतील 'दासत्व' दर्शविलें आहे. २२ व २७ मधली पुढील दशकाची प्रस्तावना 'स्वामि' शब्दानें दर्शित होते. म्हणून हे श्लोक पुढील उपक्रमाकडे च व्यास्त झुकलेले आहेत.

राम आपला स्वामि आहे. आपण त्याचे दास आहोंत. आपल्याला विकारमय, सुखदुःखमय, जन्ममृत्यूच्या भीषणतेनें भरलेल्या संसाराची भीति कसली? असें आश्वासन देणारें (२८ ते ३७) हें दशक आतां सुरूं झालें. हें मनाच्या श्लोकांतील पहिलें च दशक.

‘नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी’

हें पालुपद घालून हें दशक तयार केलें आहे. ११६ ते १२५ मध्ये हि असें च दशक आहे. परंतु 'देव भक्ताभिमानी' असा फरक केला आहे. ह्या श्लोकांची च छाप तेथें पडलेली आहे. उदाहरणें निरनिराळ्या अवतारांचीं घेतलेलीं आहेत. अहल्येचा दाखला तर तेथें हि या दशकांतला च आला आहे व मुद्दाम शेंवटीं 'देव भक्ताभिमानी' न म्हणता 'राम दासाभिमानी' म्हटलें आहे. ह्या दहा श्लोकांत रामाच्या चरित्रांतले जे दाखले दिले आहेत, त्यांत एक मौज आहे. अगदीं आरंभीचा एक दाखला व शेंवटचा एक दाखला अशी पद्धति धरली आहे. तेणेंकरून साद्यंत रामचरित्र डोळ्यापुढें उभें करण्याची दृष्टि दिसते. श्लो. २८ मध्ये राम हा प्रथम बाल्यकालांत राक्षसनाशार्थ मुनिमखरक्षणार्थ कोदंड धारण करतो हा देखावा आहे व लगे च श्लोक. २९ मध्ये

पुरी वाइली सर्व जेणें विमानां २९

असा शेंवटचा प्रसंग वर्णन केला आहे. तसें च

अहल्या शिळा राघवें मुक्त केली ३२

हा प्रथमचा दाखला देऊन ३३ व्या श्लोकांत

चिरंजीव केले जनीं दास दोनी ३३

हा पुन्हां शेंवटचा प्रसंग उभा केला आहे. त्यांत हि पुन्हां दोन्ही उदाहरणें देण्यांत विशिष्ट हेतु आहे. रामाला पाहून “ काळ पोटी थरारी ” हें विधान २८ व्या श्लोकांत केलें आहे. त्याचें प्रत्यक्ष उदाहरण म्हणून ‘ पुरी वाडली ’ हा आधार दिला आहे. काळाच्या मगरमिठींतून सर्व पुरी च सोडवली! परंतु स्वर्गांतून हि पुन्हां मृत्युलोकीं यावें लागतें म्हणून, येथें च आपल्या दासांना चिरंजीव केल्याचें दाखविलें. श्लोक २८ मधील पूर्वार्धाचा अनुवाद ६८ मध्ये आला आहे. तसें च

पदीं राघवाचे सदा ब्रीद गाजे २९

दिनानाथ हें तोडरीं ब्रीद गाजे ४२

हें साम्य बघण्याजोगें आहे. श्लोक ३० हा रामचरित्राचें उदाहरण न देतां स्वतंत्रपणें, अतिशय जोरदार रीतीनें दासाला आश्वासन देण्यासाठीं रचला आहे. श्लोक ३१ मध्ये रामावताराचें देवमोचनाचें कार्य दाखविलें आहे. १२३ मध्ये

कुढावा पुढें देव बंदी तयातें १२३

ही त्याची छाया आली आहे. श्लोक ३१ मधील

जयातें स्मरे शैलजा शूळपाणी ३१

याला सदृश चरण

जपे आदरे पार्वती विश्वमाता ९४

सदाशीव चिंतीतसे देवदेवा ७३

इ. इ. पुढें पहावें. श्लोक ३२ मधील

जया वर्णितां सीणली वेदवाणी ३२

हा चरण १२५ मध्ये तसाच्या तसा च आलेला आहे. ३४, ३५, ३६, ह्या श्लोकांवर स्पष्टपणे भगवद्गीतेची छाया पडली आहे. श्लो. २८ ते ३३ रामचरित्राच्या द्वारे आश्वासन, व ३४ ते ३६ कृष्णोपदेशाच्या द्वारे आश्वासन अशी रचना दिसते. ३७ वा श्लोक ह्या दशकाचा उपसंहाराचा आहे.

शिरीं भार वाहेन बोले पुराणीं ३४

योगक्षेमं वहाम्यहम् (गी. ३३)

असे हो जया अंतरीं भाव जैसा

वसे हो तया अंतरीं देव तैसा ३५

ये यथा मां प्रपद्यन्ते (गी. ३३)

अनन्यास रक्षीतसे चापपाणी ३५

अनन्याश्चितयन्तो मां (गी. ३३)

सदा सर्वदा देव सन्नीध आहे ३६

ईश्वरः सर्वं भूतानां (गी. १०)

३४, ३५, ३६ ह्या श्लोकांवर गीतेची छाया कशी पडली आहे हे दिलेल्या उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल. चक्रवाकाचा दृष्टांत देऊन ह्या प्रकरणाची समाप्ति केली आहे. उपक्रमांतील २७ मधील 'स्वामी' शब्द येथे हि उपसंहारांत आला आहे हे लक्ष्यांत ठेवण्याजोगे आहे.

सदा सर्वदा देव सन्नीध आहे ३६

ह्या चरणाशी जुल्य

सदा सर्वदा राम सन्नीध आहे १८६

त्याचप्रमाणे श्लोक ३७ व १२३ हे एकत्र पहावे. ह्या दशकांत

- (१) रामचरित्रद्वारे आश्वासन
- (२) कृष्णोपदेशद्वारे आश्वासन
- (३) रामचरित्रांतील दाखल्यांतील रामचरित्रदर्शक खुबी.

ह्या तीन गोष्टी एकदम लक्ष वेधून घेतात.

संसाराच्या भीषण दर्शनाने (श्लो. ४ ते २७) भयभीत झालेल्या मनाला (श्लो. २८ ते ३७) आश्वासन मिळाल्यावर आता मनाची आपल्या इष्ट वस्तूच्या ठिकाणी स्थिर राहण्याची तयारी होणे क्रमप्राप्त च आहे. एवढ्यासाठी माझ्या पाठीशी राम आहे हा जिवंत विश्वास बाणव्यावर रामाच्या ठिकाणी च वस्ति करण्याचा पुढील श्लोकपंचकांत उपदेश केला आहे. व त्यासाठी पुन्हा मध्ये साधना हि गोवून दिली आहे. रामाच्या ठिकाणी वस्ति करावयाची तर पुढील गोष्टीची आवश्यकता आहे.

(१) भक्तीची अतिशयता	(२) चांचल्यत्याग
(३) ध्यान	(४) वासनात्याग ४०
(५) स्थिरता ४१	(६) बोधाचा शोध ४१

बोधाशिवाय स्थिरता नाही. स्थिरतेशिवाय वासनात्याग नाही. वासनात्यागाशिवाय ध्यान नाही, ध्यानाशिवाय चांचल्यत्याग नाही आणि चांचल्यत्यागाशिवाय भक्तीची परकाळा गांठता येणार नाही व ती गांठली नाही तर रामाच्या ठिकाणी राहता येणार नाही—अशी ही सुंदर कार्यकारणमालिका आहे. ४२ वा श्लोक उपसंहाराचा आहे.

मना सज्जना राघवीं वस्ति कीजे १२८

हें जें ह्या पंचकाचें पालुपद त्याच्याशीं

मना सज्जना सज्जनीं वस्ति कीजे

हा चरण तुलनेनें पहावा .

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी

व

मना सज्जना राघवीं वस्ति कीजे

हा दोन एकामागून एक पालुपद असलेला मनाच्या श्लोकांत एवढा च भाग आहे.

रामाच्या ठिकाणीं मनानें वस्ति करण्यासंबंधींचा उपदेश झाल्यानंतर साधकानें जनांत कसें रहावे ह्यासंबंधींची कल्पना चार श्लोकांत दाखविली आहे. ह्या प्रत्येक श्लोकांत 'जनीं' हा शब्द आला आहे.

(१) जनांत हितदृष्टि ठेवणें ४३

(२) रामाशिवाय न बोलणें ४३

(३) मौन ४४

(४) रामकथा ४४

(५) अरण्य म्ह. एकांतसेवन ४४

(६) दुःसंगत्याग ४५

(७) क्षणार्धमपि व्यर्थ न नयेम् । ४६

असे सात मुद्दे ह्या चार श्लोकांत आलेले आहेत . पैकीं ज्यास्त मुद्दे सांगितले असल्यामुळे ४४ वा श्लोक अधिक महत्त्वाचा झाला आहे .

जयाचेनि संगें समाधान भंगे ४५

ह्याच्या अगदीं उलट

जयाचेन्नि योगे समाधान बाणे ३९

हा चरण पहावा.

मनाची श्रेणी, विकार, सुखदुःखें, कालस्वरूप आणि गर्भवास म्हणजे च संसार. ह्या संसाराचें नीट अवलोकन केलें. त्यांतून सुटण्यासाठीं लोकसेवा, सज्जनसेवा, रामभक्ति इत्यादि उपाय पाहिले. संसाराच्या भीषणतेला तोंड देण्यासाठीं कोदंडधारी रामाचें आश्वासन मिळविलें. त्यानंतर त्याच्या च ठिकाणीं वस्ति करून, जनांमध्ये हितदृष्टीनें वागल्यानंतर 'या च देहीं या च डोळा' मनुष्याला धन्यता प्राप्त झाली आहे; हें आतां समर्थ दाखवितात. ह्या वर्णनांत समर्थानीं आपला आदर्श दाखविला आहे. हें आदर्श पुरुषाचें वर्णन जगांतल्या धन्य पुरुषाचें माना कीं सर्वोत्तमाच्या दासाचें माना अर्थ एक च आहे. कारण हा धन्य पुरुष असून दास आहे. त्याला देवाच्या दास्यत्वानें ही धन्यता प्राप्त झाली आहे. धन्यता आणि देवाचें दास्यत्व ह्यांचा अनन्य संबंध आहे. म्हणून प्रथम च

मनीं लोचनीं श्रीहरी तो चि पाहे ४७

सर्वत्र तो अंतर्बाह्य देवाचें दर्शन घेत असतो. ज्या देवाच्या दास्यत्वानें धन्यता प्राप्त झाली, त्याचें सर्वत्र दर्शन घेणें ही प्रथम महत्त्वाची वस्तु नव्हे काय?—असा तो देव—त्याला सर्वोत्तम म्हटलें आहे.

एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पुरुषः (पुरुषसूक्त)

—अशी त्याची उत्तमता आहे. गीतेंत हि

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः (गी. १५)

अशी त्याची पुरुषोत्तम संज्ञा केली आहे. समर्थांचे उपास्यदेवत तर मर्यादापुरुषोत्तम म्हणून प्रसिद्ध च आहे.

(१) सर्वात त्याचा महिमा थोर म्हणून

(२) क्षराक्षरापलीकडचा पुरुष म्हणून

(३) मर्यादापुरुषोत्तम म्हणून

म्हणजे महिम्याच्या दृष्टीने, क्षराक्षरदृष्टीने आणि मर्यादेच्या दृष्टीने तीव्रही दृष्टीने तो उत्तम आहे म्हणून त्याला सर्वोत्तम म्हटले आहे. महिमा म्हणजे ऐश्वर्य. क्षराक्षरत्व म्हणजे जीव-जगत्-तत्त्व. आणि मर्यादा म्हणजे धर्मनीति. ह्या मर्यात तो उत्तम आहे.— ‘उत्-तम’ —अतिशय उंच — अतिशय श्रेष्ठ आहे म्हणून सर्वोत्तम संज्ञा केली आहे.

तो सर्वात उत्तम आहे

त्याचे सर्व उत्तम आहे

सर्वांशी तो उत्तम आहे

सर्वांना तो उत्तम आहे.

असे हे त्याचे चतुर्भुज सर्वोत्तम रूप आहे. सर्वोत्तम शब्दांतली ही खुबी आहे. अशी जरी खुबी असली तरी समर्थांना हा शब्द मर्यादापुरुषोत्तम राम, ह्या कल्पनेने च मुख्यतः सुचलेला आहे, हे उघड आहे. करण ह्या धन्य अवस्थेच्या वर्णनानंतर लगे च

जगीं होइजे धन्य या रामनाम ५७

असे ते म्हणतात. म्हणजे ह्या “धन्य दशकाचा” उपसंहार करतांना, अकराव्या श्लोकांत सर्वोत्तम म्हणजे मर्यादापुरुषोत्तम राम असे च ते सुचवितात.

गीतेनें स्थितप्रज्ञ, धम्मपदांत ब्राह्मण, नरसीमेहत्यानें वैष्णव असे आदर्श मांडलेले आहेत. आदर्श पुरुष किंवा पूर्णपुरुष मांडण्याची प्रत्येक थोर विचारकाची पद्धति च दिसते. निःशेनें सुद्धां Super man म्हणून आपली कल्पना मांडली च आहे. समर्थांनी हि दहा श्लोकांत आपला आदर्श पुरुष खडा केला आहे.

हे दहा श्लोक वाचतांना समर्थांचे च स्वतःचे हें वर्णन आहे; असें प्रत्ययाला आल्याखेरीज रहात नाही. समर्थ जरी खरोखर च समर्थ पदवीला पोचले होते, तरी स्वतःला ते दास म्हणवीत.

म्हणे दास विश्वासतां मुक्ति भोगी २०५

इत्यादि चरणावरून हि ही गोष्ट लक्षांत येते. येथे हि

जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाच

असा पाल्पदादाखल चरण घातला गेला आहे. त्यांतील दास शब्द स्वाभाविकपणे च त्यांना स्वतःला हि लागू होतो असें म्हणण्यास हरकत नाही. शिवाय

सदा सेवि आरण्य तारुण्यकाळी ५४

उदासीन जो तापसी ब्रह्मचारी ५०

स्नेहाळू कृपाळू जगीं दासपाळू ५६

इत्यादि चरणांवरून त्यांचे ह्यांत अगदी स्पष्ट दर्शन होते असें म्हणण्यांत काल्पनिकतेचा दोष मुळीं च येणार नाही असें वाटते. पू. नानासाहेब देवांनी हि टीपेंत ह्या गोष्टीला उचलून धरलें आहे.

क्रमी वेळ जो तत्त्वचित्तानुवादे ५२

हा हि चरण पहा. ह्यांत हि त्यांची च तत्त्वचित्तक मूर्ति पुढें दिसते. आणि असें होणें हें कांहीं अस्वाभाविक आहे असें नाही. कोणत्या

हि पुरुषाच्या उत्कृष्ट कृतींत त्याचें स्वतःचें प्रतिबिंब पडल्या-
शिवाय रहात नाही. दृष्टांतांत, उपमेंत, वर्णनांत, मांडणींत,
कोठें ना कोठें त्याचें चित्र डोकवावयाचें च ! तें लपू च शकत
नाहीं. योग्याचें वर्णन करतांना

तैसी दशेची वाट न पाहतां । वयसेचिया गांवा न येतां

बाळपणीं च सर्वज्ञता । वरी तयातें (गी. अ. ६ ज्ञाने. ओवी ४५२)

ज्ञानेश्वरांनीं केलेलें हें वर्णन, त्यांच्या स्वतःचें च चित्र दाखवीत
नाहीं काय ? “रजो रागात्मकं विद्धि” (गी. १८) ह्यावर भाष्य
करतांना शंकराचार्य म्हणतात “रजो रागात्मकं—रञ्जनात् रागो
गैरिकादिवत् रागात्मकं विद्धि—जानीहि” रजोगुण हा रागात्मक
आहे हें सांगतांना, त्यांना दृष्टांत ‘गैरिकादिवत्’ हा आढळण्याचें
कारण काय ? स्वाभाविक च संन्यासी असल्यामुळें, स्वतःच्या
वस्त्रांचा गैरिक रंग पुढें च होता.—तो च दृष्टांतादाखल त्यांनीं
घेतला. चित्रकार चित्रें काढीत असतांना तर हा अनुभव नेहमी
येतो. तो चित्र काढतो रामाचें, कृष्णाचें, शंकराचें; परंतु त्यांत
आंगलट उमटते स्वतःची ! चित्रकार जर किडकिडीत असला,
तर त्यानें मुद्दाम जरी चित्रें लठ्ठ काढलीं, तरी त्यांत सडपातळ
ज्ञांक मारते च ! प्रकृत मुद्दा इतका च कीं, स्वाभाविकता, अन्य
सत्पुरुषांचे दाखले, खुद्द ह्या श्लोकांतील चरणांचे पुरावे या
सर्वांवरून हें वर्णन खुद्द समर्थाचें च आहे, ह्या म्हणण्याला कांहीं
च प्रत्यवाय दिसत नाही.

ह्या दहा श्लोकांत पूर्वी सांगितलेला उपदेश थोडक्यांत
समावून टाकण्याची हि दृष्टि दिसते. पूर्वी ज्या उपदेशात्मक
गोष्टी सांगितल्या, मनाला जो बोध दिला, तो सर्व ह्या आदर्शांत

समाविष्ट आहे, हें दाखविणें क्रमप्राप्त च मानावें लागतें. ह्यासंबंधीं कांहीं उतारे पाहिल्यानें, पूर्वोपदेशसमावेशनाची यांतली दृष्टि तेव्हां च लक्षांत येईल. अधिक विस्ताराची आवश्यकता नाही.

(१)

गणाधीश जो ईश सर्वा गुणांचा १
[सगूणी भजे... ... ४९]

(२)

पुढे वैखरीं राम आधीं वदावा ३
न बोले मना राघवेवीण कांहीं २३
रघूनायकावीण बोलो नको हो ४३
[सदा रामनामें वदे नित्य वाचा ४८]

(३)

मना धर्मता नीति सोडूं नको हो ४
[स्वधर्में चि चाले सदा ... ... ४८]

(४)

मना चंदनाचे परी तां झिजावें ८
[सदा देवकाजीं झिजे देह ज्याचा ४८]

(५)

नको रे मना काम नाना विकारी ६
[नसे अंतरीं कामकारी विकारी ५०]

(६)

नको रे मना द्रव्य तें पुढिलांचें ९
[सांडिला स्वार्थबुधी ५१]

(७)

नको रे मदा सर्वदा अंगिकारू ६
[मदे ... सांडिला ५१]

(८)

नको रे मना मछरू ... ६
[मछरें सांडिला ... ५१]

(९)

नको रे मना दंभ भारू ६
[न लिपे कदा दंभ वादे ... ५२]

(१०)

स्वयें सर्वदा नम्र वाचें वदावें ७
[सदा बोलणें नम्र वाचा ... ५१]

(११)

मना सर्वथा सत्य सांडूं नको रे
मना सर्वथा मिथ्य मांडूं नको रे १०.
[सदा सर्वथा सत्यवादी
न बोले कदा मिथ्य वाचा ५३]

(१२)

नको रे मना क्रोध हा खेदकारी ६
[तथा अंतरीं क्रोध संताप कैचा ५६]

(१३)

सुखालागि आरण्य सेवीत जावें ४४]
[सदा सेवि आरण्य तारण्य काळीं ५४]

ज्याप्रमाणें ह्या वर्णनांत पूर्वोपदेश समाविष्ट केला आहे, तसें पुढील उपदेशाचें सूचन हि केलें आहे. त्याचें हि विवेचन न करतां फक्त दोन उतारे देऊं. त्या उताऱ्यावरून लक्ष्यांत येईल कीं ज्ञानपर भाग सोडला तर मार्गें न आलेला पुढील महत्त्वाचा भाग एवढाच आहे [(१) बोलण्यासारखी क्रिया (२) वादो नावलंब्यः]

(१)

[सदा बोलण्यासारखें चालताहे ४९]
जनीं बोलण्यासारखें चाल बापा १०५
जनीं बोलण्यासारखें आचरावें ११५
क्रियेवीण वाचाळता ते निवारी १०८
क्रियेविण वाचाळता वेर्थ आहे ११४
मुखें बोलिल्यासारखें चालताहे
मना सद्गुरू तो चि शोधूनि पाहे १८२

(२)

[न लिपे कदा दंभ वादें विवादें ५२
करी सूखसंवाद जो ऊगमाचा ५२]
तुटे वाद संवाद तो हीतकारी १०८ ते ११२
तुटे वाद संवाद तेथें करावा ११५ इ. इ.

ह्या दहा श्लोकांचें अवलोकन केलें तर त्यांत मुख्य पांच भागांत हें वर्णन विभागलेलें दिसतें. पहिल्या भागांत दासाची स्थिति (४७-४८-४९) दुसऱ्या भागांत दासाची निर्विकारता (५०-५१) तिसऱ्या भागांत दासाची लोकसेवा (५२-५३) चौथ्या भागांत दासाचा एकांत (५४) पांचव्या भागांत दासाचा लोकसंग्रह (५५-५६) असे मुख्य पांच भाग आहेत.

दासाची स्थिति:—

(१) अंतर्बाह्य श्रीहरीचें दर्शन	४७ चरण १
(२) तत्साधन ज्ञान	४७ चरण २
(३) ज्ञानसाधन भक्ति	४७ चरण २
(४) भक्तिसाधन सगुणप्रेम	४७ चरण ३
(५) सगुण प्रेमसाधन साधनक्रम	४७ चरण ३
(६) पूर्णनिर्दिष्ट साधनक्रम म्हणजे	
(७) १ देवकार्यार्थं झिजणें	४८ चरण १
(८) २ रामनाम जप	४८ चरण २
(९) ३ स्वधर्ममग्नता	४८ चरण ३

= (नीति)

(१०) नीतीची मुख्य खूण :— बोलण्याप्रमाणें चालणें

४९ चरण १

(११) दासस्थितीचा उपसंहार—अनेकांत एकत्व
म्हणजे च सर्वत्र श्रीहरी (पहा ४७—चरण १) ४९ चरण २

(१२) दासस्थितीचा उपसंहार—सगुणप्रेम
(पहा उपक्रम ४७ चरण ३) ४९ चरण ३

(१३) दासस्थितीचा उपसंहार—म्ह. 'लेश नाही भ्रमाचा'
म्हणजे च उपक्रमांतील ज्ञान

(पहा उपक्रम ४७ चरण २) ४९ चरण ३

उपक्रमोपसंहारांत

(१) सर्वत्र भगवद्वाप्ति	(२) ज्ञान
(३) भक्ति	(४) सगुणप्रेम

ह्या गोष्टी स्पष्टपणे आल्या आहेत. ही सगळी दासस्थिति निर्विकारतेशिवाय प्राप्त झालेली नाही. ह्या एकंदर स्थितीची साधना पुढील दोन श्लोकांत दाखवितात.

दासाची निर्विकारता:-

(१) कामादिविकारशून्यता	५० चरण १
(२) तत्साधन उदासीनता	५० चरण २
(३) उदासीनतेसाठी तपस्या	५० चरण २
(४) मिळून : ब्रह्मचर्य	५० चरण २
(५) ब्रह्मचर्यार्थ शांति	५० चरण ३
(६) शांतीसाठी तमोविनाश	५० चरण ३
(७) पूर्व श्लोकांतील कामाबरोबरचे विकार मदमत्सरादि. त्यांचे राहित्य	५१ चरण १
(८) म्हणजे च एकंदर विकार प्रपंचोपाधीतून सुटका	५१ चरण २

(९) या उपाधीतून सुटण्याचे साधन नम्रता ५१ चरण ३
विकारांतून सुटण्यासाठी श्लोक ७ मध्ये हे च साधन सांगितले आहे व तेथे अशी च समान रचना आली आहे. व तत्पूर्वीच्या ६ व्या श्लोकांत ह्या श्लोकाप्रमाणे च मदमत्सरादींचा उल्लेख आहे; हे लक्षांत असावे.

ह्यानंतर लोकसेवा किंवा कीर्तनभक्ति:-

(१) तत्त्वचिंतनाचा अनुवाद	५२ चरण १
(२) तो करित असतां दंभ व वादराहित्य	५२ चरण २
(३) सुखसंवाद	५२ चरण ३
(४) लोकांशीं सरळपणा व प्रेम	५३ चरण १

(५) लोकांना सत्य सांगणे	५३ चरण २
(६) असत्य न सांगणे	५३ चरण ३

ह्या दोन श्लोकांनीं म्हणजे कीर्तनद्वारां लोकसेवा ह्याशीं पूर्वीचे १८-१९ श्लोक ताडून पहावे १८ व्या श्लोकांत रामवर्णन म्हणजे त्याचा गुणानुवाद व १९ व्या श्लोकांत सत्यविवेचन मांडलें आहे. येथें ५२ व्या श्लोकांत तत्त्वचिंतनानुवाद व ५३ व्या श्लोकांत सत्यविवेचन आहे.

लोकांत दास कसा असतो हें दाखविल्यावर एकांतांतलें त्याचें वर्णन आलें आहे. दासाचा तारुण्यकाळ एकांतांत जातो. तारुण्यकाळ म्हणजे उमेदीचा काळ. आयुष्याचा तारुण्यकाळ आणि दररोजचा तारुण्यकाळ दोन्ही अर्थ गृहीत आहेत. रोजचा उमेदीचा सकाळचा वेळ एकांतांत घालवावयाचा हा त्याचा क्रम असतो. समर्थानीं स्वतःचा सगळा तारुण्यकाळ आणि रोजचा सकाळचा वेळ एकांतांत अभ्यासदृढीकरणांत घालविला; हें प्रसिद्ध च आहे. 'प्रभाते मनीं (३)' हा चरण पूर्वी आलेला आहे व (६७ ते ७६) पुढें यावयाचा आहे. ह्या चरणांत हि ही च तारुण्यकाळीं आरुण्यवासाची कल्पना. प्रभातकाळीं रामचिंतनाच्या द्वारे मांडली आहे. त्या एकांतांत दास कल्पनेच्या जाळ्यांत सांपडत नाही. कल्पना, कामना, वासना ह्या एकमेकींच्या सहोदर बहिणी च आहेत. त्यांत फार फरक करावयास नको. आणखी चार श्लोक टाकले कीं ५८ व्या श्लोकांत एतत्संबंधीं उपदेश यावयाचा च आहे. १०८ व्या श्लोकांत पुन्हां जरा निराळ्या तऱ्हेनें हा उपदेश केलेला आहे. दास एकांतांत आपल्या निश्चयाचें दृढीकरण करतो. आपली निश्चल अवस्था वाढवितो. असा एकूण

ह्या श्लोकाचा भावार्थ आहे. शिवाय एकांतवास म्हणजे केवळ स्थूल अरण्य नव्हे, हें येथें स्पष्ट केलें आहे. कल्पनेच्या मेळांत पडला कीं अरण्य गेलें. अरण्यवास म्हणजे च कल्पनेंतून सुटणें. हा महत्त्वाचा अर्थ विचारणीय आहे. कल्पनेंतून सुटण्याला अरण्यवामाची कदाचित् मदत होईल. पण अरण्यवास केला म्हणजे कल्पनेंतून सुटला असें नव्हे. म्हणजे कल्पनाराहित्याला अरण्यवास साक्षात् कारण होऊं शकत नाहीं. स्थूल अरण्यवास हें अनुपान आहे. प्रत्यक्ष औषध नाहीं.

ह्यापुढें ५५-५६ श्लोकांत लोकसंग्रह दिसतो. लोकसंग्रहाची पहिली अट—

(१) दुराशा-नष्ट आशा सोडणें = निष्कामता.

(२) दुसरी अट-अंतःकरणांत ईश्वरविषयक प्रेमाची तहान.

(३) तिसरी अट-भक्तीची अत्युत्कटता. श्लोक ५५

त्यानंतर—

(१) दीनाविषयीं कळकळ—('दिनाचा दयाळू' हें विशेषण परमेश्वराला हि योजलें आहे (७४) तें च विशेषण दासाला हि योजलें आहे. कारण उघड आहे. तस्मिंस्तजनें भेदाभावात् । नारद भ. सू. ४१)

(२) मनाचें मार्दव

(३) लोकांविषयीं स्नेह

(४) दासपालन

(५) क्रोधराहित्य

हे गुण सांगितले आहेत. दासपाळू शब्दानें ते समर्थांचे मठ, त्यांच्या योजना, तो शिष्यसमुदाय इ. गोष्टी एकदम डोळ्यापुढें उभ्या

राहतात ! येथें हें स्पष्ट करणें आवश्यक आहे कीं, लोकसेवा आणि लोकसंग्रह एक नव्हे. लोकसेवा करण्याचा प्रयत्न कोणी हि पामर यथाशक्ति करूं शकेल. पण लोकसंग्रह फक्त समर्थ पुरुष च करतील. लोकसेवा हें साधन आहे. लोकसंग्रह ही सिद्धि आहे. लोकसंग्रहाच्या सांगितलेल्या अटीवरून ही गोष्ट लक्षांत येईल. ४७-४८-४९ दासाची आंतरस्थिति सांगितली ५०-५१ दासाची निर्विकारता. ५२-५३ दासाची लोकसेवा. ५४ दासाचा एकांत. ५५-५६ दासाचा लोकसंग्रह. दहा श्लोकांचे पांच भाग पाडून हें सुंदर वर्णन प्रवाहधारेनें, प्रत्यक्ष अनुभवानें करण्यांत आलें आहे.

ह्या वर्णनांत आणखी एक मौज आहे. श्लो. ४७-४८-४९ ह्यांत बहुतेक वर्णन दास कशानें युक्त असतो अशा तऱ्हेनें केलें आहे. पुढील सात श्लोकांत सरमिसळीनें म्हणजे तो कोणत्या गुणांनीं युक्त, व कशानें रहित असतो, असें युक्तायुक्तयुक्त वर्णन केलें आहे. तसें च संबंध वर्णनांत

१ सदा देवकाजीं	४८	५ सदा आर्जवी	५३
२ सदा रामनामें	४८	६ सदा सर्वदा सत्य	५३
३ सदा बोलण्यासारखें	४९	७ न बोले कदा	५३
४ सदा बोलणें नम्र	५१	८ सदा सेवि	५४
९ मिळेना कदा		५४	

अशी दहा श्लोकांत नऊ वेळा सदा व कदा शब्दाची योजना करून दासाची तत्तद्विषयक निष्ठा व सातत्य ह्यांचें दर्शन करविलें आहे.

ह्या श्लोकांतील दासाच्या ठिकाणी असलेल्या गुणांची मोजदाद केली तर साधारणपणे पुढील गुण आढळून येतील.

१ अंतर्ब्राह्म ईश्वरदृष्टि	४७	१७ सगुणप्रीति	४७, ४९
२ अनेकांत एकत्व = अद्वैत	४९	१८ भक्ति	४७, ५५
३ ज्ञान	४७	१९ देवासाठीं झिजणे	४८
४ विवेक	५३	२० स्वधर्ममग्नता	४८
५ तत्त्वचिंतन	५२	२१ साधनक्रमरक्षण	४७
६ तत्त्वानुवाद	५२	२२ रामनामजप	४८
७ उदासीनता	५०	२३ स्नेहमयता	५५, ५६
८ तपस्या	५०	२४ मनाची मृदुता	५६
९ एकांतसेवन	५४	२५ सर्वलोकप्रियता	५३
१० दृढनिश्चय	५४	२६ तमःशून्यता	५०
११ सत्यवाणी	५३	(सात्त्विकवृत्ति)	
१२ वादराहित्य	५२	२७ नम्रवाणी	५१
१३ अलिप्तता (षड्रिपूपासून)		२८ सुखसंवाद	५२
५०, ५१, ५२, ५६		२९ दासपालन	५६
१४ अचलता	५४	३० दीनदयाळुता	५६
१५ बोलणे = भाषण	४९	३१ तदनुरूप चालणे	४९
१६ शांति	५०	३२ कृपाळुता	५६

‘षोडशकलः पुरुषः’ असें उपनिषदांत वचन आहे. (प्रश्नोपनिषत् षष्ठः प्रश्नः) येथें हा पुरुष ३२ कलांनीं युक्त आहे असें दिसून येतें. ह्या ३२ गुणांचें सूत्र ‘जनीं जाणता भक्त होऊनि राहे (४७)’ हें आहे. ‘तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तो एकभक्तिर्विशिष्यते (गी. १२.१०)’ हा गीतेंतला ज्ञानी भक्त च येथें गृहीत आहे. दास

हा 'ज्ञानी भक्त' आहे. त्यामुळे जरी भक्तिज्ञानांत अभेद असला, तरी कांहीं गुण ज्ञानाच्या अंगानें आणि कांहीं गुण भक्तीच्या अंगानें त्याच्या ठिकाणीं विराजमान झालेले आहेत. हे दोन्ही तऱ्हेचे गुण समोरासमोर च मांडले आहेत. त्यामुळे ज्ञानाच्या अंगानें आलेले गुण व भक्तीच्या अंगानें आलेले गुण ह्यांची तुलना तेथल्या तेथें च करतां येते.

ह्या गुणवर्णनाचीं साधर्म्य पाहूं लागल्यास त्याचा विस्तार वाटेल तेवढा करतां येईल. तो जरी सर्व सोडून दिला तरी अगदीं सहजगत्या सुद्धां कांहीं सदृश वचनें डोळ्यापुढें येतात. उदारणार्थ

१ मनीं लोचनीं श्रीहरी ... ईशावास्यमिदं (ई. १)

२ लेश नाहीं तमाचा ... गीतेंतील त्रिगुणातीत

(गी. श्लो. $\frac{१४}{२१ ते २६}$)

३ स्वधर्में चि चाले ... स्वधर्में निधनं श्रेयः (गी. $\frac{३}{३५}$)

४ अनेकीं सदा ... सर्व भूतेषु येनैकं (गी. $\frac{१८}{२६}$)

५ उदासीन ... उदासीनवदासीनो (गी. $\frac{१४}{३३}$)

६ सदा सेवि आरण्य ... विविक्तदेशसेवित्वं (गी. $\frac{१३}{३६}$)

७ जनीं जाणता भक्त ... तेषां ज्ञानी नित्य (गी. $\frac{७}{३७}$)

८ चळेना मनीं ... स्थिरमतिः (गी. $\frac{१२}{३६}$)

९ कमी वेळ जो तत्त्वचित्तानुवादे ... अध्यात्मज्ञान (गी. $\frac{१३}{३५}$)

तसेंच स्थितप्रज्ञाच्या श्लोकांतील 'स्थितधीः किं प्रभाषेत ?'

'किं आसीत् ?' 'किं व्रजेत् ?' ह्या तीन प्रश्नांचीं रामदासी उत्तरें

ह्यांत आढळतील.

(१) स्थितधीः किं प्रभाषेत् ?

उत्तरः—सदा बोलणें नम्र वाचा सुवाचा ५१

सदा सर्वदा सत्यवादी ५३

पहा गीतेचें उत्तरः—‘ नाभिनंदति न द्वेष्टि ’ (गी. १७)

(२) किं आसीत् ?

उत्तरः—नसे अंतरी कामकारी विकारी ५०

पहा गीतेचें उत्तरः—‘ युक्त आसीत् मत्परः (गी. २३)

(३) किं व्रजेत् ?

उत्तरः—बोलण्यासारखे चालताहे ४९

पहा गीतेचें उत्तरः—‘ पुमांश्चरति निस्पृहः ’ (गी. ३१)

परंतु ह्या सर्व समानतेच्या स्मारकांपेक्षां गीतेतील

‘ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् (गी. १६) ’

हा श्लोक या वर्णनांत पुष्कळ प्रमाणांत प्रतिबिंबित झालेला दिसतो.

ह्या श्लोकांतील अकरा गुणांपैकीं खालील ८ गुण दासाच्या ठिकाणीं

दाखविले आहेत .

१ शान्ति	...	निवाला मनीं	...	५०
२ अक्रोध	...	तया अंतरीं क्रोध	...	५६
३ सौजन्य	...	सदा आर्जवी	...	५३
४ सत्य	...	सदा सर्वदा सत्यवादी	...	५३
५ अलुब्धता	...	नसे मानसीं	...	५५
६ दया भूतीं	...	दिनाचा दयाळु	...	५६
७ स्थैर्य	...	चळेना मनीं	...	५४
८ मार्दव	...	मनाचा मवाळु	...	५६

ह्याशिवाय इतर ठिकाणच्या तुलनेपेक्षां ह्या ग्रंथांतील च (१३३, १३४) श्लोकांतील 'योगी' पुरुषाच्या वर्णनाशीं हें दासाचें वर्णन ताडून पाहतां येईल. योग्याचें वर्णन थोडक्यांत सहज म्हणून केलेलें असल्यामुळें तुलनेला योग्य अवसर रहात नाही ही गोष्ट उघड आहे. तथापि १ भक्ति २ ज्ञान ३ वैराग्य ४ निश्चय ५ गर्वराहित्य ६ क्षमा ७ शांति ८ दया ९ निर्लोभता १० अक्षोभता ११ अदीनता. इत्यादि गोष्टी योग्याच्या वर्णनांत आहेत त्या येथें हि दिसतील. शिवाय (१८० ते १८३) ह्या श्लोकांत केलेलें गुरुवर्णन हि तुलनेसाठीं बघतां येईल. विशेषतः त्या वर्णनांतील १८३ वा श्लोक, ह्या दासाच्या श्लोकांच्या तोडीचा अगदीं व्यवस्थित वठला आहे हें तेव्हां च लक्षांत येईल.

एकंदरीत ह्या गुणवर्णनाकडे पाहिलें तर स्थितिदर्शक वर्णन करण्यापेक्षां साधनदर्शक वर्णन करण्याकडे त्यांत जास्त कल आहे असें दिसून येतें. म्हणजे सिद्धाच्या अंतिम अवस्थेच्या वर्णनापेक्षां त्याच्या साधनेचें वर्णन अधिक येईल अशा तऱ्हेचें धोरण दिसतें. येणें प्रमाणें ह्या दहा श्लोकांत—

- (१) धन्य पुरुषाचें म्हणजे च सर्वोत्तमाच्या दासाचें वर्णन आहे.
- (२) सर्वोत्तम शब्दांत अनेक खुब्या असल्या तरी हा शब्द एकूण 'मर्यादापुरुषोत्तम' शब्दावरून सुचला असें दिसते.
- (३) ह्या आदर्शांत स्वतः समर्थाचें चित्र अपरिहार्यपणें गोवले गेले आहे.
- (४) ह्यांत मनाच्या श्लोकांतील पूर्वोपदेश समावून टाकण्याची दृष्टि दिसते.
- (५) तसें च पुढील उपदेशाची हि सूचना दिसते.

- (६) ह्या वर्णनाचे मुख्य पांच विभाग दिसतात.
 (७) युक्ततेने आधी व नंतर युक्तायुक्ततेने वर्णन केले आहे.
 (८) सदा शब्दाची सारखी अनुवृत्ति करून निष्ठा दाखविली आहे.

- (९) एकंदर वर्णनांत ३२ गुण दिसतात.
 (१०) ते ज्ञान व भक्तीच्या अंगाने १६।१६ असे आलेले आहेत.

- (११) ह्या वर्णनाशीं साधर्म्य पुष्कळ दाखवितां येईल.
 (१२) तरी दैवी संपत्तीच्या दुसऱ्या श्लोकाशी हें वर्णन पुष्कळ जुळते.

(१३) एकंदर साधनपर वर्णन करण्याचा कल दिसतो. असे हे १३ मुद्दे येथे विवेचिले. गीतेतील आदर्शांशीं ह्या आदर्शांचें पुष्कळ साम्य असलें, तरी स्थितप्रज्ञ, योगी, संन्यासी, भक्त, त्रिगुणातीत—ह्या सर्वांच्या वर्णनांत आढळून येणारा साम्याचा किंवा समत्वाचा मुद्दा ह्या वर्णनांत मांडला गेला आहे असें वाटत नाहीं. कदाचित् इतर सर्व आदर्शवर्णनांत गीतेचें हें च वैशिष्ट्य असण्याचा संभव आहे.

धन्य पुरुषाचें वर्णन केल्यानंतर उपसंहाराचा ५७ वा श्लोक येतो. त्यांत रामनाम, भक्ति, सत्क्रिया, उपासना, उदासीनता म्ह. वैराग्य हीं थोडक्यांत धन्यतेचीं कारणे सांगितली आहेत. तद्वारा धन्य पुरुषाची मोकळी वृत्ति म्ह. जीवन्मुक्तावस्था

सदा सर्वदा मोकळी वृत्ति राहे ५७

ह्या चरणाच्या द्वारे दर्शविली आहे.

ज्या उपदेशापासून सुरवात करून मनाला बोध दिला व ज्याच्या योगाने मनुष्याला धन्य अवस्था प्राप्त करून घेता येते; तो प्रथमारंभीचा उपदेश आतां पुन्हां दोन श्लोकांत (५८-५९) स्मरणादाखल आणला आहे. मनाची ठेवण किंवा श्रेणी जी श्लोक ४ व ५ मध्ये आरंभीं दाखविली ती च येथें किंचित् निराळ्या तऱ्हेनें आणली आहे. कल्पना, वासना, कामना असे थोडक्यांत तिचें स्वरूप मांडून, प्रथमारंभीं ज्याप्रमाणें तदनंतर विचार, लोकसेवा, सज्जनसेवा इ. साधनें दाखविलीं तशीं न दाखवितां तेथें शेवटीं सांगितलेलें रामचितन एकदम येथें दाखविलें आहे. आदि अंत दाखविल्यानें मधली साधना येऊन च जाते ही एक कल्पना आणि येथें निव्वळ स्मरण करवून द्यावयाचें आहे म्हणून असा संक्षेप केलेला आहे. शिवाय रामचिंतनांत सर्व च येऊन जात नाहीं काय ?— म्हणून च ६० व्या श्लोकांत रामाचा महिमा वर्णन करतांना कल्पतरू, कामधेनु, चिनामणि असे तीन दाखले मुद्दाम दिले.

प्रथमारंभीची साधना व राममहिमा ५८, ५९, ६० ह्यामध्ये वर्णन करण्यांत एक हेतु आहे. ह्या साधनेनें च मनुष्याला धन्यत्व येतें हें जसें श्लोक ५७ पर्यंत दाखविलें, तसें आतां ही साधना न केल्यानें कशी दीनवाणी स्थिति होते हें दाखवावयाचें आहे. त्याप्रमाणें ६१-६२-६३-६४ ह्या चार श्लोकांत ह्या दीनवाण्या भक्तिशून्य विषयी पुरुषाचें वर्णन केलें आहे. ही दीनवाणी स्थिति येण्याला सर्वस्वीं जबाबदार आपण च आहों, हें दाखविण्यासाठीं श्लोक ६० मधील राममहिम्याचे दृष्टांत मुद्दाम ६१-६३ मध्ये उपयोगांत आणले आहेत. धन्य पुरुषाच्या विरुद्ध दीन पुरुष, अशीं दोन चित्रें उभीं केल्यामुळें, तुलनेला सहज च विषय मिळाला

आहे. खालील उदाहरणांवरून दोहोंमधील अंतर एकदम लक्षांत येईल.

(१) धन्य पुरुष सर्वत्र हरिदर्शन हा कल्पवृक्षातली असून दुःख
करतो. ४७ करतो ६१

ह्याच्या चित्तांत राम नाही ६४

(२) तो वादापासून अलिप्त. ५२ हा वाद वाढवतो ६३

(३) तो दृढनिश्चयी ५४ याला दृढबुद्धी नाही ६४

(४) त्याला स्वार्थबुद्धी नाही. ५१ याला अति लोभ ६४

(५) तो निर्विकार ५० हा अनिविषयी ६४

(६) त्याच्या ठिकाणी नम हा अनिश्चय मूढ ६४
नाही. ५०

(७) तो तत्त्वचिंतनांत मग्न ५२ ह्याला निदिध्यमन नाही ६२

(८) तो अभेददृष्टीचा ४९ ह्याची भेददृष्टि ६२

वरील तुलनेने थोडक्यांत ह्या दीन पुरुषाची स्थिति सहज लक्षांत येईल. आरंभोपदेशस्मरण व दीनपुरुष वर्णन ६० व्या श्लोकाने जोडली गेली आहेत, म्हणून दोन्ही प्रकरणांचा ६५ व्या श्लोकांत एकत्र उपसंहार केला आहे. दीनपुरुषवर्णनाचा उपसंहार

नको दैन्यवाणें जिणें भक्तिऊणें

अती मूर्ख त्या सर्वदा दुःख दूणें ६५ पूर्वार्ध

प्रारंभोपदेशस्मरणाचा उपसंहार

धरीं रे मना आदरें प्रीति रामीं

नको वासना हेमधामीं विरामीं ६५ उत्तरार्ध

नको रे मना द्रव्य तें पूढिलांचें ९

व लगे च

सदा सर्वदा प्रीति रामीं धरावी १०

हा पूर्वीचा उपसंहार हि अगदीं तंतोतंत असा च आहे. हेम, धाम आणि विराम म्हणजे द्रव्य, धाम म्ह. घर व स्त्री, आणि विराम म्हणजे आराम किंवा विश्राम, अथवा सुख. हा अर्थ सांगण्याचें येथें प्रयोजन इतकें च कीं 'विरामी' म्हणजे काय ? ह्याबद्दल शंका उपस्थित झाली आहे. (पहा दुसरा सुमनहार पृ. ६)

असा हा संसार वासनायुक्त, रामभक्तिशून्य, दीनतेनें भरलेला आहे. ह्यांत सत्य शोधून पहावें, ह्या संसारविषाला सोडून राघवाचें ध्यान करावें. अशी 'प्रभाते मनीं' ह्या दशकाची आतां प्रस्तावना करतात (६६) श्रीरामाचें आश्वासन मिळविण्या-पूर्वीं हि 'भवाच्या' म्हणजे संसाराच्या भयानकतेचा असा च उल्लेख केलेला आहे. (२७) व श्लोक २६ मध्ये 'करी रे मना भक्ति या राघवाची' असें म्हटलेलें आहे. येथें संसाराच्या भयानकतेचा उल्लेख करून

करीं रे मना ध्यान या राघवाचें

असें म्हटलें आहे. बाकी दोन्ही स्थळें हुबेहुब सांग्खी च आहेत. संसारापासून सुटण्यास तेथें दहा श्लोकांत रामाचें आश्वासन काय आहे तें दाखविलें. येथें रामाचें ध्यान करण्यास सांगतात. दोहोंचा अर्थ जवळ जवळ एक च आहे. शिवाय 'भवाच्या भयें काय भीतीस लंडी' (२७) ह्या चरणाप्रमाणें च 'प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा' ह्या दशकाच्या समाप्तीनंतर दोन श्लोक टाकून "सोडि चिता भावाची" असें स्पष्ट म्हटलें आहे. हें सादृश्य हि विचारांत घेतां, दोन्ही ठिकाणीं संसारचिंता सोडून आणि सोडण्यासाठीं रामाचें आश्वासन व ध्यान करण्याची समान प्रस्तावना केली आहे हें स्पष्टपणें नजरेंत भरतें.

प्रभातकाळ म्हणजे उमेदीचा काळ. प्रत्येक दिवसांतला उमेदीचा काळ, आणि आयुष्याचा उमेदीचा काळ म्ह. तारुण्य काळ. म्हणजे च प्रभातकाळ. असा प्रभातकाळाचा विशाल अर्थ आहे. उपनिषदांत याला च प्रातःसवन म्हटलें आहे. हा प्रभातकाळ सर्वांचा रामचिंतनांत जावा. तेणेकरून दिवसाची आणि आयुष्याची भूमिका पक्क्या पायावर उभी रहावी. असा रामचिंतनांत समर्थाचा हेतु आहे. “कौमार आचरेत् प्राज्ञो धर्मान् भागवतानिह” प्रह्लादानें भागवतांत ही च आज्ञा दिली आहे. स्वतः समर्थांनीं तिचें अक्षरशः परिपालन केलें. म्हणून अगदीं मुरवातीला च श्लोक ३ उपक्रमांत सांगून, आतां समारविनाशार्थ त्याची पुनरावृत्ति केली आहे.

महाघोर संसारशत्रु जिणावा ७२

हा ह्या चिंतनाचा हेतु आहे.

- (१) रामस्वरूप
- (२) दोषशुद्धि
- (३) नामजप

असें हें तिहेरी चिंतन आहे. ६७, ६८, ६९ मध्ये रामस्वरूपवर्णन आहे. त्यांत लावण्य, गांभीर्य, सामर्थ्य (६७) कालभयनिवारकता (६८, ६९) आनंदप्रदता (६९) असे विषय आहेत. दोषशुद्धीत—अनाचार, हेवा (६९) मद आलस्य (७०) ज्ञाना त्याग सांगितला आहे. नामजपाचें माहात्म्य सांगताना आनंदा आणि दोषविनाश (७०-७१) सद्गति आणि पुण्यप्राप्ति (७१) हे विषय आलेले आहेत. ७२-७३-७४ मध्ये नामसौलभ्य सांगितलें आहे. हें नामसौलभ्य पुढील नामप्रकरणांत हि आलेले आहे.

स्वल्प सोपें फुकाचे	८८
न वेचे मुखीं सांपडे रे फुकाचा	९१
तयाचें मुखीं नाम घेतां फुकाचें	९३
फुकाचें मुखीं नाम तें हि वसेना	१००

वरील उताऱ्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होईल. शेवटीं ७५-७६ श्लोकांत रामावर विश्वास ठेवण्याचा आग्रह केला आहे. साधारण आग्रह नव्हे.

म्हणे दास विश्वास नामीं धरावा ७६

असा स्वतःचें नांव घेऊन अनुभवपूर्वक आग्रह केला आहे. ह्यापुढे शंभर श्लोकापर्यंत नामविषय परोपरीनें मांगितला आहे. शंभरगव्या श्लोकांत

नव्हे कर्म ना धर्म ना योग कांही

नव्हे भोग ना त्याग ना सांग पाहीं ७६

अशी च

येथासांग रे कर्म तें हि घडेना

घडे धर्म तों पुण्य गांठी पडेना १०० •

गचना आली आहे.

(१) गमाचें काम—(रामचरित्रांतील कामगिरी जी मागें श्लोक २८ ते ३३ मध्ये आहे.)

(२) रामाचें स्वरूप—(जे श्लोक ६७ मध्ये वर्णन केलें आहे)

(३) रामाचें गुण—(जे श्लोक ६७, ६८, ६९, मध्ये मांगितले)—त्यांचें चिंतन, जप किंवा ह्या श्लोकांतील शब्द कीर्तन—ह्या सर्वांचा परिणाम म्हणजे च निष्कामता, सरूपता, निर्द्वंद्वताप्राप्ति (७७) ह्यावरील अविश्वासानें हानि, विश्वासानें

इष्टसाध्य (७८) म्हणून संसारचिंता सोडून, रामभावनोपदेश व त्याची सार्थता (७९) रामचिंतनाच्या दशकाचा ह्या तीन श्लोकांत असा उपसंहार केला आहे.

‘नसे वस्तुची धारणा वेर्थ गेली-७९’ अंत्य चरण-राम-चिंतनाची धारणा आजपर्यंत व्यर्थ गेलेली नाही.

चिंतनाचा ७७ व्या श्लोकांतील परिणाम अगदीं अचूक लाभलेला आहे. समर्थ स्वानुभवानें हें येथें सांगत आहेत.

श्लोक ८० हा एक प्रकारें कूट समजला जातो.

धरा श्रीवरा त्या हरा अंतरातें ८०

मनः सं श्रय श्रीगमुत्सृज्य भेदं

हरा अंतरातें = उत्सृज्य भेदं = अंतर तोडून

—अंतर नाहीसें करून — (संस्कृत भाषांतरकार)

‘हरा-अंतरातें’ = शंकरहृदयाला. (नानासा. देव)

—ह्या चरणाचे असे दोन अर्थ केले जातात. नानासाहेबांच्या अर्थाला, पुढें नाममाहात्म्यांत, शंकराचा वारंवार उल्लेख आल्यामुळे, आधार आहे. एकंदरीत हा अर्थ करणें औचित्याला धरून दिसतें.

सरा वीसरा त्या भरा दुर्भरातें ८० तृतीय चरण

महेयस्त्वया दुर्भरः काम एषः (संस्कृत भाषांतरकार)

दुर्भर = पोट (नानासा. देव)

दुर्भर = पोट ह्या नानासाहेबांच्या अर्थापेक्षां संस्कृत भाषांतरकाराचा अर्थ ज्यास्त सरस दिसतो.

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च

ह्यां गीतावचनाकडे नजर देऊन संस्कृतभाषांतरकारांनीं अर्थ केलेला

दिसतो. शेंवटच्या चरणांत मन्मराचा उल्लेख आहे. येथें कामाचा उल्लेख केला आहे. काम हा पहिला व मत्सर हा शेंवटचा रिपु. दोघांचा उल्लेख केला म्हणजे मधले सगळे आले च, अशी कल्पना येथें बसते. दुर्भर हें पोटाचें विशेषण मानल्यानें ह्या रचनेला बाध येतो. ह्या चरणाचा अन्वयार्थः—सरा = बाजूला व्हा. वीमरा = विसरून जा. व शेंवटीं, त्या दुर्भरातें भरा = त्या दुर्भर कामाला नमवा. भर (परिनम) = नमविणें. भर शब्दाची ही व्युत्पत्ति राजवाडे मान्य करतात (रा. धातुकोश पृष्ठ २१०) ह्या व्युत्पत्तीच्या आधारे केलेल्या अर्थाप्रमाणें भाषेंत किंवा रामदामांच्या भाषेंत आधार दाखवावयास पाहिजे. विचारसरणीच्या दृष्टीनें, कामाशीं पहिल्यानें झुज न घेता, बाजूला सरणें, त्याला विसरणें व शेंवटीं आपली तयारी झाली म्हणजे त्याला नमविणें ह्यामध्ये दोष दाखवितां येणार नाही. शेंवटच्या चरणांतील 'नीकरा करा' ह्याचा अर्थ निकृंतन करा = छाटा. वर्ण्य वस्तूंचा श्रीवर व मछर असा प्रथम व अंतिम चरणांत स्पष्ट उल्लेख केला, तसा मधल्या दोन चरणांत न केल्यानें, निरनिगळचा अर्थाचा वाव मिळाला आहे, हें येथें आढळून येईल. असो, हा श्लोक येथें च सोडून देऊं. त्याच्याशिवाय संदर्भात अडचण येईल असें दिसत नाही.

ह्यापुढें ८१ ते १०१ नाममाहात्म्य सांगितलेलें आहे. त्यांत शंकराचा सात वेळा उल्लेख आला आहे. (८२, ८३, ८४, ८५, ९२, ९४, ९९,) नामजपाचें माहात्म्य शंकराच्या उदाहरणानें ठमविण्याचा हेतु आहे.

बहु ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य

८३

ही जी शंकरांच्या आंगाची सहजस्थिति ती च मनाच्या श्लोकाचें फलित आहे.

चढे ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य अंगी

म्हणे दास विद्वासतां मुक्ति भोगी २०५

ह्या नाममाहात्म्यांत शंकराची आदर्शमूर्ति उभी करण्याचें कारण हें च. मारुती (८७) अजामिल (९५) कुंटीण (९६) प्रह्लाद (९६) ह्यांचा उदाहरणादाखल उपयोग केलेला आहे. व्यासांचा उल्लेख आधार देण्यासाठी आहे (९०) आदर्श म्हणून शंकर, उदाहरण म्हणून हनुमंतादि, आधार म्हणून व्यास अशी नाम-माहात्म्यांतील व्यक्ति योजना दिसते. श्लोक ८१ मध्ये

मना मछरें नाम सोडूं नको हो ८१

हा चरण प्रथम आला आहे. त्यांतील 'मछर' शब्द मागील श्लोकांतील असल्यामुळे, हा नव्या विषयाला सुरवातीचा दुवा तर झाला च आहे, परंतु त्यांत हेतु फार निगळा आहे.

येत्वेनदभ्यसूयंतो (गी. ३/३)

प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयका. (गी. १/६)

न च मां योऽभ्यसूयति (गी. १/६)

गीतेतील ह्या तीन उल्लेखावरून मत्सरपरंपरेचा इतिहास बरा च प्राचीन आहे असें दिसतें ! आसुरी संपत्तीचा जो जो अभिमानी असतो, तो तो स्वभावतः च परमेश्वर व त्याचें नांव ह्यांचा मत्सर करतो.

जनीं दैत्य तो नाम मूर्खें म्हणेना ९६

तेव्हां 'मना मछरें नाम सांडूं नको हो' हें म्हणण्यांत आसुरी वृत्ति सोड, दैवी वृत्ति धर हें सुचविण्याचा हेतु आहे. शंकराचा वारंवार दाखला देण्याच्या कारणांत हें हि एक कारण आहे. दैवी वृत्तीचा तो देव. आणि शंकर तर देवाचे देव = महादेव.

देवी वृत्तीचा असेल तो च नाम घेतो. शंकर महादेव असल्याकारणाने ते अतिशयतेने नाम जपतात. म्हणून त्यांचे ह्या प्रकरणीं महत्त्व विशेष. श्लोक ८१ मधील शेंवटच्या तीन चरणांची-श्लोकांची (८२, ८३, ८४) ही उदाहरणे आहेत.

- (१) अत्यादगनें नाम घेणे
- (२) नामध्यास ठेवणे
- (३) नाम सर्व साधनांत सार मानणे
- (४) नाम सर्वोपायश्रेष्ठ समजणे.

हे चार मुद्दे श्लोक ८१ मधील तीन चरणांत आले आहेत. श्लोक ८२ मध्ये सर्वोपायश्रेष्ठ मानून शंकरांनीं विषासाठीं नाम घेतल्याचें उदाहरण व तेथें च आदरानें नाम जपण्याचें उदाहरण व श्लोक ८४ मध्ये नामध्यास घेतल्याचें उदाहरण अशी सुंदर मांखळी आहे.

जी गोष्ट उदाहरणांत ८२-८३-८४ मध्ये सांगितली ती च उलट क्रमांत परिणामांत ८५-८६-८७-८८ ह्या चार श्लोकांत सांगतात.

- (१) ध्यास किंवा ध्यानाचा परिणाम-ज्ञानि ८४, ८५, ८६
- (२) सार म्हणजे ज्ञान, वैराग्य, सामर्थ्य.

ज्ञानाचा परिणाम-आनंद

निःसंदेहता

निःशंकता

८६

वैराग्याचा परिणाम -- निःष्कामता ८७

सामर्थ्याचा परिणाम -- कैवल्य ८८

समर्थता म्हणजे सर्व प्रतिस्पर्धी नष्ट करून विजयी स्वरूपाने एकटे च उरणे.

(३) सर्वोपायश्रेष्ठतेचा परिणाम - भवरोगविनाशे ८८

‘करी मूळ निर्मूळ घेतां भवाचें’ ह्यांत हा भवरोगविनाश सांगितला आहे. पण त्याचा नीट अर्थ कोणीं केला नाही. (नामरूपी) मूळ = (औषधाचें मूळ) घेतां भवाचें निर्मूळ करी. नामरूप औषधानें भव म्हणजे संसार पूर्ण निर्मूळ होतो. मागे

विषा औषध घेतलें पार्वतीशें ८२

ह्या श्लोकांत हि सर्वोपायश्रेष्ठता औषधाच्या दृष्टांतानें दाखविली आहे. हें येथें आधारासाठी लक्षांत ठेवलें पाहिजे. समर्थाची ही एक सांगण्याची धाटणी च दिसते. उदाहरणार्थ मुळानें निर्मूलन होतें हें जसें येथें सांगितलें, तसें च जरा पुढें ९२ व्या श्लोकांत घोषानें दोष नाहीसे होतात हें सांगितलें आहे. मूळ म्हणजे औषधाचें मूळ हा अर्थ करण्याला हा हि एक आधार मिळतो. ह्याशिवाय ‘जिवा सोडवी राम हा अंतकाळी’ ८४ व ‘तुम्हा सोडवी राम हा अंतकाळीं ८५’ ह्या चरणांत अंतकालमोक्षकता. श्लो. ८८ मध्ये नाममौंदर्य व सौलभ्य हे मुद्दे हि आले आहेत.

(श्लोक. ८९ ते ९३) हें प्रकरण अन्न व तत्संबंधीं उद्योगाशीं नामसंबंध तद्वारा दोषनाश व श्रीहरीची प्राप्ति एतत्संबंधीं आहे. श्लो. ८९ मध्ये उपक्रम केला आहे. अन्नोपभोग व अन्नप्राप्तीच्या उद्योगांत नामासंबंधींचा विधि सांगितला आहे. उपसंहारांत (९३) अन्नाशीं देवाचा संबंध दर्शविला आहे.

‘जनीं भोजनीं नाम वाचे वदावें ८९’ प्रथम चरण ह्यांतील भोजनीं शब्दाचा अर्थ भोजनविषयक उद्योग असा केला पाहिजे. कारण पुढें

हरींचितनें अन्न जेवीत जावें

हैं आलें च आहे. तेव्हां येथें लोकांत भोजनविषयक उद्योग करीत असतां नाम घेत जावें हैं सांगण्याचा हेतु दिसतो.

चालतां बोलतां धंदा करतां

हैं नानासाहेब देवांनीं उध्दृत केलेलें वचन येथें बरोबर लागू पडतें. चरितार्थसाधन आणि अन्नोपभोग ह्यांत अंतर्वाह्य नामजम होईल तर.

तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावं

हैं फलित सहज च पुढें येऊन उभें राहील ! (हा चरण श्लोक २ मध्ये हि आला आहे)

हैं नाम ध्यावयाचें त्याचे प्रकार तीन (१) आदरपूर्वक, (२) गद्य = स्पष्ट (गद् व्यक्तायां वाचि), (३) घोषपूर्वक. म्हणजे सद्बृत्ति, सौंदर्य, तन्मयता किंवा 'सत्यं शिवं सुंदरं' ह्या घोरणानें नाम ध्यावयाचें.

अती आदरें ह्याचा अनुवाद ९१, ९२ व १०२ मध्ये आहे. घोषाचा दोषनाश हा परिणाम ९२ मध्ये दाखविला आहे. ९० वा श्लोक हा ह्या सर्व विवेचनाला आधारभूत आहे. त्यांतील व्यासवाणी म्हणजे पुढील श्लोक समर्थाच्या मनापुढें अमावा असें दिसतें.

केचिद्वदन्ति धनहीनजनो जघन्यः

केचिद्वदन्ति गुणहीनजनो जघन्यः

व्यासो वदत्यखिलवेदपुराणविज्ञो

नारायणस्मरणहीनजनो जघन्यः

जघन्य शब्द नीचत्व, कनिष्ठत्व दाखवितो. श्लोक ९० मधील काणी शब्दांत तो च भाव आहे. काणी [कनीयस्] धन म्हणजे पर्यायानें अन्न होय. गुणाचा उल्लेख श्लोक ९२ मधील दोषांवरून लक्षांत येईल. नित्यव्यवसाय, अन्न, गुण ह्यांच्याशीं नामाचा काय संबंध आहे हें ८९ ते ९३ पर्यंत दाखविलें आहे.

९४-१०१ मुख्यतः नामाचें सामर्थ्य उदाहरणांसह दाखविलें आहे.

- (९४) कोपादिविकारग्रामकत्व
- (९५) पापादिदोषोद्धरणत्व
- (९६) सर्वव्यापकत्व (दैत्यकुळांत हि नामभक्त)
- ९७ ते १०० पर्यंत नामहीनतेनें दुर्दशा दाखविली आहे.
- (९८) जडमूढादितारकत्व
- (९९) काश्यादि तीर्थांतील नाममहत्त्व
- (१०१) उपसंहार

नाममाहात्म्याचे एकूण तीन भाग पडतात.

- (१) ८१ ते ८८ नामाचा आध्यात्मद्वारा परिणाम
- (२) ८९ ते ९३ नामाचा आधिभूतद्वारा परिणाम
- (३) ९४ ते १०१ नामाचा पारलौकिक परिणाम

श्लोक १०२ ते १०७ सत्क्रियेचा उपदेश केला आहे. हा सर्व उपदेश प्रथमारंभीं च बहुतेक येऊन गेला आहे. मागील श्लोकांचे आंकडे त्या त्या मुद्यावर दिले आहेत; त्यावरून ही गोष्ट लक्षांत येईल.

(१) नम्रता	१०२	...	...	७
(२) सज्जनसेवा	१०२	...	...	८

(३) सगुण भजन १०२	....	....	४९
(४) कीर्तन १०३			
(५) निरूपण १०३	....	....	५२
(६) कामिनीकांचनत्याग १०३	....		९ व २
(७) बोलण्याप्रमाणें वागणें = सत्य १०५			४९
(८) कल्पनात्याग १०४, १०५	....		५
(९) उपासना:-संध्यादि एकाग्रता १०६			
(१०) दया-प्रेम १०६			
(११) क्रोधराहित्य १०७	....	....	७
(१२) दुःसंगत्याग १०७			

ह्या सत्क्रियेवर समर्थाचा मोठा कटाक्ष आहे. नाममाहात्म्याची एकादशी ज्ञान्यानंतर ही सत्क्रियाद्वादशी आलेली आहे !

विवेकें क्रिया आपुली पालटावी १०५

क्रियापालटे भक्तिभावार्थ लागे १०८

क्रियापालटे भक्तिपंथें चि जावें ११५

ह्या चरणांरून ही गोष्ट लक्षांत येईल.

ह्यापुढें १०८ ते ११५ वादाची अनिष्टता आणि संवादाचे श्रेयस्करत्व दाखविलें आहे. वादाचीं व संवादाचीं लक्षणें त्यांत सांगितलीं आहेत. भक्तिसूत्रांतील 'वादो नावलंब्यः (ना.भ.सू.७४) बाहुल्यावकाशात् (७५) अनियतत्वाच्च (७५) हीं तीन सूत्रें हि यांत सहज च येऊन गेलीं आहेत. वादसंवादाचीं सामान्यतः पुढील लक्षणें दिसून येतील.

संवादलक्षण	वादलक्षण
१ क्रियेप्रमाणें वाचा	१०८ १ अहंकार ११०, ११३, ११४,
२ शोकसंतापनाश	१०९ ११५
३ वादविनाश	११० २ वादानें अनिर्णय ११२
४ हितकारकता	१११ ३ दंभ ११२
	४ पांडित्यप्रदर्शन ११३
	५ संशयवर्धन ११२
	६ नानाविकारवर्धन ११०

‘तुटे वाद संवाद तो हीतकारी’ हें १०८ ते ११२ पर्यंत एतद्विषयक पंचक आलें असून, पुढें हि ११५ पर्यंत तो च विषय आहे.

११६ ते १२५ पर्यंत ‘नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी’ हें पालुपद घालून, दशावताराचे व त्याशिवाय आणखी निराळे सहा, मिळून एकंदर सोळा दाखले दिले आहेत. ह्या उदाहरणांपैकी अजामिळ, प्रह्लाद व राम हीं उदाहरणें पूर्वी आलेली आहेत; हें दिलेल्या आंकड्यांवरून लक्षांत येईल. प्रथम अवताराखेरची व नंतर अवतारांचीं असें उदाहरणें देण्याचें धोरण दिसतें. राम हें इष्टदैवत समर्थाना सर्वत्र अभिप्रेत असून राम दासाभिमानी न म्हणतां

नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी

म्हणण्यांत, इतर अवतारांचे दाखले हें एक कारण, एकदां हें दशक येऊन गेल्यामुळें पुनरावृत्ति नको हें दुसरें कारण, शिवाय आतां ओघ सगुणांतून निर्गुणाकडे, भक्तींतून ज्ञानाकडे जावयाचा असल्याकारणानें हि ‘देव’ हें सामान्य नाम येथें योजलें आहे. ह्या भागांत खालील सोळा उदाहरणें आहेत.

(१) अंबरीष	११६	(९) नरसिंह (प्रह्लाद)	१२१, ९६
(२) उपमन्यु	११६	(१०) इंद्र	१२२
(३) ध्रुव	११७	(११) वामन	१२२
(४) गजेंद्र	११८	(१२) भार्गवराम	१२२
(५) अजामिल	११९, ९५	(१३) राम	१२३, ३२
(६) मत्स्य	१२०	(१४) कृष्ण	१२४
(७) कूर्म	१२०	(१५) बुद्ध	१२४
(८) वराह	१२०	(१६) कल्कि	१२५

देवाचे नाना वेष, ते न जाणणारे पापी, त्यांत तल्लीन होणारे धन्य जीव—असे तीन उल्लेख करून ह्या आश्वासन प्रकणाचा १२६ व १२७ श्लोकांत उपसंहार केला आहे.

१२८ ते १३२ पांच श्लोकांत मनाच्या श्लोकांच्या पूर्वाधाचा, म्हणजे सगुण किंवा भक्तिपर भागाचा हि आतां उपसंहार करतात. उपसंहारांत उपक्रमांतील गोष्टी आणून त्यांची परिणति दाखविली आहे.

मना वासना दुष्ट कामा नये रे उपक्रम श्लो. ४

मना वासना वासुदेवीं वसों दे उपसंहार १२८ परिणति

मना कल्पना ते नको विषयांची उपक्रम श्लो. ५

मना कल्पना वाडगी ते न कीजे उपसंहार १२८ परिणति

निव्वळ विषयांची च नव्हे तर व्यर्थ कल्पना हि त्याज्य. ही परिणति.

परी अंतरीं सज्जना नीववावें उपक्रम श्लो. ८

मना सज्जना सज्जनीं वस्ति कीजे उपसंहार १२८ परिणति

सज्जनाला संतुष्ट करून त्याच्या च ठिकाणीं राहणें ही परिणति.

मना पापसंकल्प सोडूनि द्यावा	उपक्रम श्लो. ५
मना सत्यसंकल्प जीवीं धरावा	„ „ ५
मना अल्प संकल्प तो ही नसावा	
मना सत्य संकल्प चित्तीं वसावा	उप. १३० परिणति
मना अंतरीं सार विचार राहो	उपक्रम श्लो. ४
विचारुनि बोले विवंचूनि चाले	उप. १३२ परिणति

उपक्रमोपसंहारांतलें माध्य व परिणति वरील उताऱ्यांवरून लक्षांत येईल. १२९ व्या श्लोकांत मनाला च मनातीत होण्यास सांगितलें आहे. भस्मासुर शेंवटीं आपल्या च डोक्यावर हात ठेवून भस्म झाला; त्याप्रमाणें मनाला वळवून वळवून शेंवटीं त्याला च मागें टाकण्याची ही भाषा आहे! १३१ व्या श्लोकांत समर्थानीं आपली निष्ठा सकारण मांडली आहे. रामचंद्र च इष्ट दैवत मानण्याला श्लोकरचनेच्या दृष्टीनें मनाच्या श्लोकांत विशिष्ट विचारसरणी आहे. ती विचारसरणी थोड्या विस्तारानें उघड करून हा पुर्वार्थ समाप्त करूं.

श्रीसमर्थाची श्रीरामचंद्राच्या ठिकाणीं अनन्य भक्ति होती. इतर देवतांचा मनाच्या श्लोकांत फारसा उल्लेख नाही. शंकर-पार्वती रामभक्त म्हणून, गणपति शारदा नमन म्हणून, द्वादशा-दित्य, अक्रा रुद्र, ब्रह्मदेव, इंद्र ह्या देवता ब्रह्मनिश्चयाच्या दृष्टीनें गौण म्हणून इतर देवतांचा उल्लेख आहे. प्रत्येक काळीं, प्रत्येक स्थळी, मनुष्यसमाजापुढें मर्यादापुरुषोत्तम रामचंद्र आदर्शभूत होऊन राहण्यासारखी रामचरित्राची थोरवी आहे. परंतु रामचंद्रांच्या चरित्रापलीकडे जाऊन रामचंद्रांना परमेश्वर मानण्याची व त्या दृष्टीनें त्यांच्या उपासनेची पद्धति

पूर्वसंतांनीं पाडलेली होती. ती च पद्धति रामदासांनीं मनाच्या श्लोकांत उचललेली आहे. ह्या पद्धतीमुळे व्यक्ताव्यक्ताची जोडी घातली जाते व साधकाला उपासना सोपी जाते. परमेश्वर ही अव्यक्त कोटि आहे. परमेश्वरी अवतार ही व्यक्त कोटि आहे. व्यक्त रामचरित्राकडे पाहून नीति, कर्मयोग, मर्यादा इ. गोष्टी साधकाच्या पचनीं पडण्यास उपयोग होतो व त्या च वेळीं, रामचंद्राचें ईगित्व लक्षांत येऊन अव्यक्त उपासनाबुद्धि मनांत ठसू लागते.

परंतु तुळशीदासादि पूर्वसंतांनी व त्याचप्रमाणें समर्थांनीं येथें च न थांबतां राम म्हणजे च ब्रह्म अशी हि पद्धति पाडली आहे. परमेश्वर अव्यक्त आहे, परंतु सगुण आहे. परमेश्वरी अवतार सगुण साकार दोन्ही आहे; म्हणजे व्यक्त आहे. परंतु ब्रह्म अव्यक्त आहे इतकें च काय परंतु पूर्ण निर्गुण निगकार आहे. राम शब्दानें त्याचा हि बोध होईल अशी संतांनी योजना केली. नीति आणि कर्मयोगासाठी रामचंद्र अवतार, भक्ति अथवा उपासनेसाठी रामचंद्र परमेश्वर व ज्ञानासाठी रामचंद्र परब्रह्म अशा तीन्ही कल्पना एके ठिकाणी केंद्रित करून संतांनी ही एकप्रकारें पूर्वी कधीं न झालेली अद्वैतसिद्धि च केली आहे !

समर्थांनी मनाच्या श्लोकाचा उत्तरार्थ बहुतेक ज्ञानपर लिहिलेला आहे. त्यांत रामाची सगुण ईश्वरपर किंवा सगुण-साकार अवतारपर कल्पना कोठें हि नाही. असें असून हि राम शब्द वापरला आहे. त्याचा तरी हेतु हा च आहे. रामाच्या ठिकाणीं परब्रह्माची कल्पना करतां येते, राम शब्द ब्रह्मवाचक होऊं शकतो हे त्यामुळे मनावर बिबलें जातें. नाहीं तर ब्रह्मवाचक वाङ्मय-

प्रतीक च पाहिजे असतें तर योगसूत्रकारांनीं दाखविल्याप्रमाणें तस्य वाचकः प्रणवः (यो. सू. पाद ३^१/_७) ॐ कार सहज दाखवितां आला असता. परंतु त्या ऐवजीं

सदा सर्वदा राम सन्निध आहे १८६

नभासारिखें रूप ह्या राघवाचें १९७

इत्यादि श्लोकांत मुद्दाम रामाचा उल्लेख केला. तसें च पूर्वार्धांत जेथें भक्तिपर किंवा उपासनापर भाग आहे तेथें हि निर्गुण निराकार रामाची म्हणजे ब्रह्माची कल्पना या च ज्ञापकानें ठिकठिकाणी सहज आणलेली आहे.

सदा सर्वदा देव सन्निध आहे ३६

किंवा

जया वर्णिती वेदशास्त्रे पुराणे १८, ३९

इ. श्लोकचरणांवरून हि ही खात्री होते. साकार वस्तु, सगुण वस्तु, सदा सर्वदा सन्निध असणें शक्य नाही. तेव्हां येथे सगुण भाग असून हि निर्गुण वर्णन आहे. तसें च वेदशास्त्रपुराणांनीं सर्वांनीं सगुण रामाचें वर्णन केलेलें नाही. येथला हा राम म्हणजे परब्रह्म राम आहे. त्यासंबंधीं च हा पूर्वार्धांत म्हणजे उपासनापर भागांत उल्लेख आहे. असे उल्लेख अनेक आहेत. सगुणांत निर्गुण, निर्गुणांत सगुण, उपासनेंत ज्ञान, ज्ञानांत उपासना “ शिवस्य हृदये विष्णुर्विष्णोश्च हृदये शिवः ” अशी ही कल्पना राम शब्दानें, मनाच्या श्लोकांत ठिकठिकाणीं ज्ञापिलेली आहे.

मनाच्या श्लोकांत राममूर्तीची कल्पना हि डोकावते.

विठोनें शिरीं बाहिला देवराणा ८४

ह्या श्लोकांत पंढरपूरच्या विठोबाच्या मूर्तीचा उल्लेख आहे. त्यावरून राममूर्तीची उपासना समर्थानीं गृहीत धरलेली दिसते.

पदीं राघवाचे सदा ब्रीद गाजे २९

ह्या चरणावर पू. नानासाहेब देवांनीं जी टीप दिली आहे ती रामाच्या पायांतील तोडरांना अनुलक्षून आहे. याचें कारण उघड आहे. पुढें ४२ व्या श्लोकांत

दिनानाथ हें तोडरीं ब्रीद गाजे ४२

असें म्हटलें आहे. शिवाय

मना चंदनाचे परी तां झिजावें ८

या चरणावरून हि पूजार्थ उगाळल्या जाणाऱ्या चंदनाचा देखावा राममूर्तीपर्यंत कल्पनेनें पोचवितो. तसें च

अभाग्यास हें दृश्य पाषाण भासे १३९

येथें हि पू. नानासाहेब देवांनीं मूर्तिपर अर्थ केला आहे. वस्तुतः सृष्टि ब्रह्मरूप आहे, ह्या अर्थाच्या पोषणार्थ हा चरण दिसतो. तथापि मनाच्या श्लोकांत मूर्तिपूजा गृहीत आहे असें दिसतें यांत मात्र शंका नाही. फरक इतका च कीं तसें स्पष्ट विधान कोठेंहि नाही. यावरून

(१) परब्रह्म राम

(२) ईश्वर राम

(३) अवतार राम

(४) मूर्ति राम

अशा चार तऱ्हेनें रामाचा उल्लेख मनाच्या श्लोकांत आलेला आहे, हें लक्षांत येईल. त्यामुळें मनाच्या श्लोकांत रामाचें नांव

सर्वांत जास्त आलें आहे. राघव, रघुनायक, रघुराज जानकी-वल्लभ, जानकीनायक हीं नांवें हि पर्यायानें आलीं आहेत. कोदंड-धारी, चापपाणि असे हि पर्याय केले आहेत. एके ठिकाणीं समर्थ म्हटलें आहे. मनाच्या श्लोकांत श्रीराम व श्रीहरि एक च कल्पून, श्रीवर, हरि, चक्रपाणि, नारायण, वासुदेव, रमाकांत असा हि निर्देश केला आहे. राम या अर्थी 'देव' शब्द हि आणला आहे. देवदेव, देव-राय, देवराणा हे त्याचे च पर्याय आहेत. देव शब्द उत्तरार्धांत देवतावाचक म्हणून हि वापरला आहे. हे सर्व प्रकार सोडून ब्रह्माचा उल्लेख हि ठिकठिकाणीं उत्तरार्धांत आलेला आहे. येणेंप्रमाणें

- (१) राम व रामपर्याय
- (२) श्रीहरि व श्रीहरिपर्याय
- (३) देव व देवपर्याय
- (४) निव्वळ ब्रह्म

अशा चार तऱ्हेनें इष्ट वस्तु मांडली आहे. म्हणजे इष्ट वस्तूचे दोन प्रकार केले आहेत.

१ सगुण—	$\left\{ \begin{array}{l} १ \text{ राम} \\ २ \text{ श्रीहरि} \\ ३ \text{ देव} \end{array} \right.$
२ निर्गुण—	
	ब्रह्म

पूर्वार्धांत सगुण उपास्य व तदनुरोधानें सगुण उपासना मांडली आहे व उत्तरार्धांत निर्गुण उपास्य व तदनुरोधानें ज्ञान दाखविलें आहे. राम च इष्ट देवता ठेवण्याचें मनाच्या श्लोकांतील कारण हें असें आहे. मनाच्या श्लोकांतील उपदेशाला त्यांत अतिशय अनुकूलता आहे.

१३३ श्लोकापासून उत्तरार्धांला सुरवात झाली आहे. मनाच्या श्लोकांचा उत्तरार्ध पूर्वार्धाच्या मानाने विस्ताराने व महत्त्वाने हिलहान आहे. ह्याचें कारण उघड आहे. समर्थांचें वैशिष्ट्य ब्रह्मज्ञानाच्या मांडणींत नसून, तें नीतिधर्माच्या भक्तिपर मांडणींत विशेष असल्यामुळें, तो भाग स्वाभाविकपणें च विस्तारानें व वर्णनानें जास्त खुलून दिसतो. शिवाय ब्रह्मज्ञानाशिवाय पूर्णता नाहीं म्हणून पूरकतेसाठी च हा उत्तरार्ध असल्यामुळें असें होणें स्वाभाविक आहे.

ह्या ज्ञानपर भागाचे एकदम मोठे असे स्थूल मानानें तीन भाग पडतात. १३३ ते १७३ पहिला भाग, १७३ ते १९३ दुसरा व १९४ ते २०१ तिसरा. पहिल्या व दुसऱ्या भागांत ब्रह्मवर्णन-दृष्टीनें सारखेपणा आहे. तरी पहिल्या भागांत मुख्य ब्रह्मवर्णन आलेलें आहे. पहिल्या भागांत सत्संगपंचक व दुसऱ्या भागांत निःसंगचतुष्क हा भेद आहे. तसें च पहिल्या भागांतलें ब्रह्मवर्णन सरळ असून दुसऱ्या भागांत देवरूपानें तें केलेलें आहे. उपसंहारांत हि ही रचना आली आहे.

मना सर्व ही संग सोडून द्यावा २०३ चरण १

हा चरण

परी संग सोडूनि सुखें रहावें (१८७-१९०)

ह्या चतुष्काकडे लक्ष ठेवून लिहिलेला दिसतो. तसें च

अती आदरें सज्जनाचा धरावा २०३ द्वितीय चरण

हा दुसरा चरण

सदा संगती सज्जनाची धरावी १६३-१६७

ह्या पंचकावरून आलेला दिसतो. पहिल्या भागांत सत्संग

दाखविल्यावर दुसऱ्या भागांत निःसंगत्व दाखविण्यांत परिणतीची हि दृष्टि असावी. 'सत्संगत्वे निःसंगत्वं' हें वचन प्रसिद्ध च आहे. शिवाय पहिल्या भागांत ब्रह्म निर्गुण निराकार आल्यामुळें सज्जनसंग हा सगुण आधार दिला. तसें च दुसऱ्या भागांत देव ब्रह्मरूप असला तरी

तिन्ही लोक जेथूनि निर्माण झाले १७९

असा गुणरूप असल्यामुळें निःसंगता ही निर्गुण पायरी दाखविली आहे. आणि अशा रीतीनें दोहोंकडे समानत्व साधलें आहे. पहिल्या भागांत योग्याचें वर्णन आहे तसें दुसऱ्या भागांत गुरूचें वर्णन आलें आहे. बुद्धिद्वारा, विवेकाच्या मार्गांनीं, विद्येचा आश्रय करून, ब्रह्मज्ञानाशीं गांठ घेण्याची पहिल्या भागाची दृष्टि दिसते. त्यामुळें शास्त्रादि विद्याभ्रम व तज्जन्य अहंतेचा उल्लेख पहिल्या भागांत आला आहे. तसा दुसऱ्या भागांत आलेला नाही. त्यामुळें पहिला भाग देहबुद्धि, अहंकारनाश इ. साधनदृष्टीनें हि जास्त महत्त्वाचा झाला आहे. दुसऱ्या भागांतलें देवशोधनाचें तत्त्व 'जन्माद्यस्य यतः' ह्या सूत्राचें स्मारक दिसतें. ब्रह्मवर्णनांत

असें सार साचार तें चोरलेसें १७१

जर्गी थोरला देव तो चोरलासे १७२

फुटेना तुटेना चळेना ढळेना १४७

सदा संचलें मीपणें तें कळेना १४७

तुटेना फुटेना कदा देवराणा

चळेना ढळेना कदा दैन्यवाणा

वसेना दिसेना जर्गी मीपणासी १७७

हीं ब्रह्म व देवाचीं अनुक्रमें गुप्तता व स्थाणुत्व दर्शविणारीं समान वचनें एकदम लक्ष वेधून घेतात.

तिसऱ्या भागांत प्रश्नोत्तररूपानें जीव ब्रह्माचें ऐक्य दाखविलें आहे. म्हणजे

(१) केवळ ब्रह्म

(२) देव ब्रह्म

(३) जीव ब्रह्म

अशी मांडणी केलेली आहे. किंवा असें हि म्हणतां येईल कीं ब्रह्म-आत्मा-जीव ह्या तीहींचें साधनांसह ऐक्य दाखवून अद्वैत-सिद्धि केलेली आहे.

आतां क्रमानें ह्या तीन्ही भागांचें व त्यांतील पोटविभागांचें संगति व सारदृष्ट्या अवलोकन करावयाचें. पूर्वार्ध संपल्याबरोबर एकदम योग्याचें चित्र पुढें उमें केलें आहे. योगी हा ज्ञानी आणि भक्त ह्यांना जोडणारा आहे. पूर्वार्ध उत्तरार्धाच्या तो सांध्यावर आहे. म्हणून १३३ व्या श्लोकांत भक्तवर्णन व १३४ व्यांत योग्याचें वर्णन मिळून योगिराणा असें हें संयुक्त वर्णन केलें आहे. दोन्ही प्रकरणांच्या किंवा भागांच्या अगदीं सांध्यावर योगी उभा राहून दोहोंचा मेळ घालतांना पाहून मोठें कौतुक वाटतें ! प्रथम च योगी दाखविण्याचें आणखी हि एक कारण आहे. पूर्वार्धाप्रमाणें च उत्तरार्धांत हि सत्संगावर मुख्य भर आहे. परंतु हा सत्संग म्हणजे केवळ नीतिमान् माणसाचा संग नव्हे. उत्तरार्धांत सत्संग हें साधन योगी, संत, गुरु, अशा तीन तऱ्हेनें आलेलें आहे. तेव्हां सत्संग हें साधन दाखविण्यापूर्वी च सत्संगाचा खुलासा व्हावा ह्या हेतूनें प्रथम च योगी पुढें उभा केला आहे. दासाच्या तुलनेंत योग्याचे गुण पूर्वार्धांत दाखविल्यामुळें येथें ते दाखविण्याचें प्रयोजन उरत नाहीं. योग्याच्या वर्णना-

नंतर १३५-१३६ ह्या दोन श्लोकांत सर्व उत्तरार्धाचें सूतोवाच केलें आहे. उपक्रमोपसंहारावरून ही गोष्ट लक्षांत येईल.

बळें भाव सद्बुद्धि सन्मार्ग लागे

महा क्रूर तो काळ विक्राळ भंगे १३५ उपक्रम

जयाचेनि संगें महादुःख भंगे

जनीं साधने वीण सन्मार्ग लागे २०३ उपसंहार

उपक्रमोपसंहाराची सत्संगपर जुळणी ह्या दोन्ही ठिकाणच्या तुलनेनें स्पष्ट होईल. संसार हा भयानक आहे. त्यांत कालभय हा केवळ एक भाग आहे. ह्या भयाचें कारण द्वैत हें आहे. ही गोष्ट १३६ मध्ये दाखविली आहे. द्वैतनाश म्हणजे च ज्ञान, म्हणजे च अभयप्राप्ति. 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' 'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्' इ. वचनांवरून हि ही च गोष्ट सिद्ध होते.

जया पाहतां द्वैत कांहीं दिसेना १३६

मनीं मानसीं द्वैत कांहीं वसेना २०१

अद्वैतपर उपक्रमोपसंहारावरून ही वस्तु ध्यानांत येते.

उपक्रम झाल्यानंतर १३७ ते १४१ 'जुनें ठेवणें मीपणें तें कळेना' ह्या पंचकाच्या द्वारे मुख्य अहंकार व तदंतर्गत इतर द्वैतकारणें दाखविलीं आहेत.

(१) देहबुद्धि १३७, १३८

(२) अभावबुद्धि १३९

(३) त्रिगुणवशता १४०

अहंकारांतर्गत हीं तीन द्वैतकारणें दाखवून १४१ मध्ये गुरुशरणतेचा

तद्विरुद्ध उपाय सांगितला आहे व १४२ मध्ये द्विरुक्तीने वस्तुदुर्लभता सूचित केली आहे.

१४३ ते १४५ मुख्यतः अविद्या व तदनुरोधाने विद्या दाखविली आहे. मागील अहंकारांतर्गत द्वैतकारणे ह्या एका च अविद्या शब्दांत येऊन जातात. १४५ मध्ये अहंभाव, अज्ञान, विषयचिंतन हे तीनही उल्लेख अविद्येचे च आहेत.

स्फुरे वीषयीं कल्पना ते अविद्या

स्फुरे ब्रह्म रे जाण माया सुविद्या १७२

विद्येची व अविद्येचीं लक्षणे अनेक असलीं तरी, वरील वचनांत स्पष्ट व्याख्या च दिली आहे. ह्या दृष्टीने १४४ श्लोक ह्या विद्यासाधनाचा आहे.

अविद्या १४३

विद्यासाधन १४४

अविद्यालक्षण १४५

असा हा विभाग आहे.

१४६ ते १५१ ब्रह्मवर्णन असून ब्रह्माची सत् व अनंत हीं मुख्य दोन विशेषणे या पंचकांत अनुवृत्त केली आहेत व पुढील वर्णन केले आहे.

दृश्याचें क्षणभंगुरत्व १४६

अदृश्य ब्रह्माचें तद्विरुद्ध स्थाणुत्व १४७

अदृश्याची सर्वाधारता १४९

अदृश्याची सर्वकरणागोचरता १४९

अदृश्याची वर्णादिविषयरहितता १५०

१४४ व्या श्लोकांत 'अती आदरें सत्य शोधूनि पाहें' असा

उपदेश आहे. तदनुसार १४६ व्या श्लोकांत दृश्य हें क्षणभंगुर अतएव असत्य असून, अदृश्य ब्रह्म हें स्थाणु असल्यामुळें सत्य आहे असें दर्शित केलें आहे. जर ब्रह्म सत्य आणि दृश्य जग मिथ्या आहे तर तें दिसतें कसें ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर त्याला सर्वाधारत्व आहे (१४९) ह्यांत आलें आहे. दृश्य दिसतें त्याचें कारण ब्रह्माचा त्याला आधार आहे. मग असें आधारभूत, सत्य, दृश्य दाखविणारें ब्रह्म असून तें स्वतः कसें दिसत नाही ? ह्या प्रश्नाचें—तें सर्वकरणागोचर असून वर्णादि विषयरहित असल्यामुळे 'दृश्य वस्तु' होऊं शकत नाही, असें १४९-१५० ह्यामध्ये उत्तर मिळतें. त्याच्या बाबतींत

जगीं पाहतां पाहणें जात आहे १४९

हें च खरें आहे ! 'शब्दस्पर्शादिविषयरहित' असें न म्हणतां

नसे पीत ना श्वेत ना शाम कांहीं १५०

अमें म्हणण्यांत, म्हणजे वर्णादिविषयरहितता दाखविण्यांत हेतु आहे.

दिसे लोचनीं तें नसे कल्पकोडी १४६

अशी दृश्यापासून सुरवात झाल्यामुळें वर्णरहितता दाखवावी लागली आहे व नेहमींचा शब्दस्पर्शरूपरसगंध इ. क्रम सोडावा लागला आहे. वर्ण म्हणजे रूप. उपक्रमाप्रमाणें उपसंहार सांभाळावा लागतो. हें त्यांत धोरण आहे. ब्रह्माला सत् आणि अनंत म्हणण्यांत हि धोरण आहे. सत् असल्यामुळें त्याला सर्वाधारत्व आहे. व अनंत असल्यामुळें तें दृश्यातीत आहे. तसें च दृश्य हें ज्या अर्थी दृश्य आहे त्या अर्थी सांत आहे. आणि सांत असल्यामुळें च असत्

आहे. असें ह्या पांच श्लोकांत अतिशय खुबीनें थोडक्यांत ब्रह्मवर्णन केलें आहे.

‘ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या ’

ह्या सूत्राचें कारणासहित अतिशय सुंदर ग्रंथन येथें करून १५१ व्या श्लोकांत सत्सहवासानें त्या ब्रह्माचा शोध हळू हळू होईल असा उपसंहार केला आहे.

दृश्य सृष्टि मिथ्या ठरविल्यानंतर तत्त्वज्ञानादि निरनिराळ्या चिंतनविषयांसंबंधीं किंवा अदृश्यसृष्टीसंबंधीं १५२ ते १५८ पर्यंत सांगतात.

- (१) ब्रह्म हें चिंतनाच्या या अनेक
विषयांपासून भिन्न आहे १५२, १५३
- (२) महावाक्यादि वेदान्तविषय हि
खुणेदाखल आहे १५४
- (३) ब्रह्म सर्वव्यापक असल्यानें त्याला
मीपणानें पाहतां येणार नाहीं आणि
वरील सर्व विषयांस मीपणाची
आवश्यकता आहे. १५५, १५६
- (४) त्याशिवाय ह्या विषयांत परस्परांमध्ये
मेळ हि नाहीं. १५७, १५८

ह्या सहा श्लोकांत जे निरनिराळे विषय मांडले आहेत त्यांत खालील उल्लेख आहेत.

(१) पिंडज्ञान = शारीरशास्त्र	}	१५३ श्लो.
(२) तत्त्वज्ञान = भौतिकशास्त्र		
(३) तानमान = संगीतशास्त्र		

(४) महावाक्य पंचीकरण = वेदान्तशास्त्र	} १५८ श्लो.
(५) श्रुती, वेद	
(६) न्याय, तर्कशास्त्रे = (बहुता इतर दर्शनें)	
(७) मीमांसक = मीमांसा	} १५८ श्लो.
(८) स्मृति	

ह्यावरून विचारसृष्टींतलीं सर्व शास्त्रें ब्रह्मज्ञानाला निरूपयोगी असून वेदान्तशास्त्र हि खुणेपुरतें च व सज्जनांकडून समजून घेतलेलें ह्या अटीवर मान्य केलेलें दिसतें.

ज्या प्रमाणें शब्दस्पर्शरूपरसादि स्थूल दृश्यसृष्टि देहबुद्धि वाढविते म्हणून ब्रह्मचिंतनांत त्याज्य, त्याप्रमाणें नाना शास्त्रांची विचारसृष्टि हि ब्रह्मचिंतनांत निरूपयोगी असून, खऱ्या ब्रह्म-विद्येचा स्पर्श हि न होतां, पुढील विद्याभ्रमाला कारण होण्याचा संभव म्हणून त्याज्य. हें १५९ ते १६२ मध्ये दर्शित केलें आहे.

अहंकार	१५९	} = विद्याभ्रमाचा परिणाम
वाद	१६०	
व्यर्थ बडबड	१६१	
नीतिनाश	१६२	

विद्याभ्रमामुळें अहंकार व देहबुद्धि नष्ट होण्याऐवजीं वाढत असल्यामुळें तो सर्व पसारा टाकून नम्रपणें सत्संगाचा आश्रय करण्याचा १६३ ते १६७ मध्ये म्हणजे 'सदा संगती सज्जनाची धरावी' ह्या पंचकांत उपदेश केला आहे. सत्संगा-बरोबर पुढील प्रयत्न हि दाखविला आहे.

- (१) देहावरची ममता आत्म्यावर ठेवणें १६३ .
- (२) विषयकल्पना व एकंदर कल्पनात्याग १६४

(३) निर्गुणध्यान	१६४, १६५
(४) अहंकारविस्तारछेद	१६६
(५) शाश्वत ब्रह्मनिश्चय	१६७
(६) क्षणार्धमपि व्यर्थ न नेयम् ।	१६७

१६८ ते १७० पर्यंत संताची ओळख, परिप्रश्न व तद्वारा बोध दाखविला आहे. बोध नवीन नाही. सत्संगतीत हि त्याचा उल्लेख आलेला च आहे.

(१) अहंकारविस्तारनाश	१६९	१६६
(२) निर्गुणध्यान	१६९	—१६४, १६५
(३) देहबुद्धित्याग	१६९, १७०	१३८
(४) अध्यात्मशोध	१७०	१४४, १५१

आंकड्यावरून ही गोष्ट लक्षांत यावी. संताची ओळख महत्त्वाची आहे. बाह्योपाधीवरून संत न ओळखतां अंतःशांतीवरून त्याची ओळख करून घ्यावी (१६८) हें महत्त्वाचें सूत्र आहे.

१७१ ते १७३ मध्ये उत्तरार्धातील प्रथम प्रकरणाचा उपसंहार केला आहे.

(१) ब्रह्मज्ञानाची गूढता	१७१
(२) विद्या अविद्या व्याख्या	१७२
(३) ब्रह्मज्ञानांतील मुख्य अडचण	१७३
(अहंकार)	

असें उपसंहाराचें स्वरूप आहे. प्रथम च

जुनें ठेवणें “ मीपणें ” तें कळेंना १३७-१४१

ह्या पंचकानें जी अडचण मांडली ती च उपसंहारांत पुन्हां दाखवली. विद्येच्या द्वारे म्हणजे विवेकाच्या द्वारे ब्रह्मप्राप्तीच्या प्रयत्नाचा

हा भाग येथे समाप्त झाला. 'जुने ठेवणे' ह्या पंचकानंतर १४३ मध्ये 'अविद्ये' चा उल्लेख आला होता तो हि उपसंहारांतील विद्या अविद्या यांशी अनुसंधाने पहावा.

ज्ञानप्राप्तीसाठी विवेकमार्गाने उपाय दाखविल्यानंतर भाव-प्रवण मनाला देवाच्या आलंबनाचा हि एक उपाय उपयोगी आहे. म्हणून हा भाग सुरू करतात. व तदनुसार १७४ व्या श्लोकांत देवाची ब्रह्मपर कल्पना मांडतात. ह्या श्लोकाच्या अर्थासंबंधी मतभेद आहेत. म्हणून त्याचा प्रत्येक चरण घेऊन अर्थ मांडू.

(१) ह्या देवाला डोळ्याने पाहू न्हटलें तर पाहतां येत नाही. म्हणजे ती गोष्ट शक्य नाही.

(२) भवाचें म्हणजे संसाराचें भक्षण म्हणजे नाश केल्या-नंतर तो देव राखू न्हटलें तरी त्याचें रक्षण होऊं शकत नाही. संसारनाशानंतर देवत्वाची हि कोटी नष्ट होते.

(३) असा तो देव नेहमी क्षयातीत मोक्षप्राप्ति करून देतो.

(४) दयादक्ष असल्याने तो साक्षित्वाने च परंतु साधकाला मदत करतो—त्याचा पक्ष घेतो.

ह्या श्लोकाच्या ह्या अर्थाने देवाचें स्वरूप स्पष्ट झालें.

१७५--१७६ मध्ये गौण देवांचें वर्णन व मुख्य देवाची गुप्तता दर्शविली आहे.

१ ब्रह्मदेव	१७५
२ शंकर	१७५
३ आदित्य	१७६
४ रुद्र	१७६
५ इंद्र	१७६

असे देवांचे उल्लेख आहेत.

परी शेंबटीं शंकरा कोण जाळी १७५

ह्या चरणानें रामदासांची स्वच्छ व्यक्तिनिरपेक्ष विचारसरणी दिसून येते.

१७७ मध्ये देवाचें ब्रह्माप्रमाणें स्थाणुत्व दाखविलें आहे.

१७८-१७९ मध्ये खऱ्या देवशोधनाची दुर्मिळता दाखविली आहे.

१८० ते १८३ गुरुचीं लक्षणे दिलीं आहेत. देव हि अव्यक्त कोटि असल्यामुळें गुरुच्या सहाय्याशिवाय त्याचा लाभ होणार नाही अशी कल्पना मांडली आहे.

१८०	}	निषेधक लक्षणे
१८१		
१८२		
१८३	]	विधायक लक्षणे

असे दोन विभाग पाडून गुरुलक्षणे दिलीं आहेत.

१८४ ते १८६ आकलन आणि ऐक्योपदेश केला आहे. गुरुशरणतेनें ब्रह्मस्वरूपाचें आकलन होऊं लागल्याचें १८४ मध्ये दाखविलें आहे. १८५, १८६ मध्ये राम शब्दद्वारा-देवाशीं ऐक्य साधण्याचा उपदेश केला आहे. ऐक्य दोन तऱ्हेनें (१) रामांत लीन होऊन मरणें (लपून जाणें) (१८५) व रामांत सान्निध्यानें रमणें (१८६) अशा ऐक्याच्या दोन रीति आहेत. पहिलींत निर्गुणतेकडे झोंक आहे. दुसरींत सगुणाकडे.

१८७ ते १९० चार श्लोकांत निस्संगतेचा उपदेश केला आहे. १८७, १८८ ह्या दोन श्लोकांत

(१) ब्रह्माची निःसंगता १८७

(२) निःसंगता साधन—

१ देहभानछेद	}	१८८
२ भक्ति		
३ विरक्ति		

सांगितलें आहे. १८९-१९० श्लोकांत देववर्णन केलें आहे व तद्वारा निःसंगता दाखविली आहे.

(१) निर्मातृत्व, सगुणत्व १८९

(२) निःसंगत्व १९०

अशी वर्णनाची रचना आहे.

१९१ मध्ये ब्रह्मज्ञानांतला देहबुद्धि आणि अहंकार हा मुख्य अडथळा सांगितला आहे. एतत्संबंधी हा शेंवटचा च उल्लेख आहे.

१९२-१९३ मध्ये 'नेति' 'नेति' अशा स्वरूपाचें देववर्णन केलें आहे.

१९४ मधला प्रश्न वस्तुतः जीवासंबंधी आहे. 'देह सोडल्यानंतर त्याचें काय होतें ?'—परंतु सर्वेक्य दाखविण्याच्या दृष्टीने त्याला २०० श्लोकापर्यंत उत्तर दिलें आहे. आकाशाचा दृष्टांत देऊन ब्रह्माची

(१) सर्वव्यापकता—(महतो महीयान्) १९५

(२) अणूमध्ये हि व्याप्ति—(अणोरणीयान्) १९६

दाखविली आहे.

(३) त्याच्या चिंतनानें कृतार्थता हि दाखवून शेंवटीं १९७

(४) आकाशदृष्टांतवैगुण्य दर्शित केलें व १९८

(५) त्याची तर्कातीतता मांडून	११९
(६) त्याच्या दर्शनानें झालेली अवस्था	२००

प्रकट केली आहे.

२०१ ते २०४ उत्तरार्धाचा उपसंहार आहे.

(१) द्वैतनाश २०१

(२) ह्या गुह्याचें जतन २०२
(श्रवण यत्नादिद्वारां)

(३) संगति आणि निःसंगता २०३, २०४

असें उपसंहाराचें स्वरूप आहे. उपक्रमाशीं ह्या स्वरूपाचा मेळ कसा आहे हें आरंभीं च दाखविलें आहे.

शेंवटचा श्लोक मन च्या श्लोकांच्या श्रवणाचें फलित दाखविणारा आहे.

(१) दोष नाश

(२) साधनयोग्यता

(३) ज्ञानवैराग्यसामर्थ्यप्राप्ति

(४) मोक्ष

असें पायरीपायरीचें चतुरंग फल आहे. ह्यापैकीं एकाची हि प्राप्ति होत नाहीं, असें दिसेल तर तें श्रवण नव्हे ! केवळ श्रवणानें हा चतुरंग-लाभ होईल असा संभव नाहीं. श्रवण ह्या एका च शब्दांत-मनन, चिंतन, आचरण, अशा आणखी तीन गोष्टी समाविष्ट आहेत. पैकीं आतांपर्यंत केलेलें विवेचन मनन चिंतनाला दिग्दर्शक व्हावें ह्या हेतूनें केलेलें आहे. त्या विवेचनाप्रमाणें मनाच्या श्लोकांची आतां अनुक्रमणी देऊन समाप्ति करावयाची. अनुक्रमणी तीन तऱ्हेची

(१) स्थूल (२) मध्यम (३) सूक्ष्म

हें सर्व विवेचन ही एक प्रकारें सूक्ष्म अनुक्रमणी च आहे. स्थूल अनुक्रमणी कंसापुढें दिली आहे व मध्यम अनुक्रमणी त्या कंसाच्या आंत आहे. ही अनुक्रमणी संगति आणि सारग्रहणाला उपयोगी व्हावी असा अंदाज आहे. ह्या श्लोकांत चतुष्क, पंचकें आणि दशकें हि आलेलीं आहेत. त्यारून प्रथम, पंचक, दशक वगैरेची रचना करून, मग हे श्लोक रचले असावे; असें हि एक अनुमान आहे. कसें हि असो. त्यामुळें सुसंगतीला बाध आलेला नाही. ही गोष्ट ह्या विवेचनावरून हि लक्षांत येईल.

अनुक्रमणिका

१

भक्तिपर पूर्वार्ध

१ उपक्रम	१-३	१ उपक्रम
२ मनाची श्रेणी	४-५	
३ विकार	६	
४ विकारशमनार्थ चार साधनें	७-८	
५ लोभ	९	
६ विकारशमनार्थ दोन साधनें	१०	२ संसार आणि साधन
७ सुखदुःखविवेक	११-१२	
८ कालस्वरूप	१३-१७	
९ रामवर्णनसाधन	१८-१९	
१० गर्भवास	२०-२१	
११ आश्वासनोपक्रम	२२-२७	
१२ रामाचें आश्वासन	२८-३७	
१३ राघववस्ति	३८-४२	
१४ लोकांतली वागणूक	४३-४६	३ साधनोन्नति आणि धन्यता
१५ धन्य पुरुष	४७-५६	
१६ धन्यपुरुषोपसंहार	५७	

१७ पूर्वोपदेशस्मरण	५८-६०	४ साधनहीनता आणि दीनता
१८ दीन पुरुष	६१-६४	
१९ पूर्वोपदेश दीनपुरुषोपसंहार	६५	
२० रामचितनोपक्रम	६६	५ राम आणि नाम
२१ रामचिंतन	६७-७६	
२२ रामचितनोपसंहार	७७-८०	
२३ नाममाहात्म्य	८१-१०१	
२४ सत्क्रियोपदेश	१०२-१०७	६ क्रिया आणि वाचा
२५ वाद आणि संवाद	१०८-११५	
२६ देवाचें आश्वासन	११६-१२७	७ आश्वासन आणि उपसंहार
२७ पूर्वार्धाचा उपसंहार	१२८-१३२	

२

ज्ञानपर उत्तरार्ध

२८ योगी	१३३-१३४	२ केवल ब्रह्म
२९ उपक्रम	१३५-१३६	
३० अहंकार	१३७-१४२	
३१ अविद्या विद्या	१४३-१४५	
३२ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या	१४६-१५१	
३३ विद्याभ्रम	१५२-१५८	

३४ अहंकारवैयर्थ्य	१५९-१६२
३५ सत्संगति	१६३-१६७
३६ संताची ओळख	१६८
३७ संतांना प्रश्न व बोध	१६९-१७०
३८ प्रथम प्रकरणोपसंहार	१७१-१७३

३९ देवाची कल्पना	१७४
४० गौण देव	१७५-१७६
४१ देवाचें स्थाणुत्व	१७७
४२ देवशोधनदुर्मिळता	१७८-१७९
४३ गुरूचीं लक्षणे	१८०-१८३
४४ आकलन	१८४
४५ ऐक्य	१८५-१८६
४६ निःसंगता	१८७-१९०
४७ अंतराय-‘नेति नेति’	१९१-१९३

२
देव ब्रह्म

४८ जीवब्रह्मप्रश्नोत्तर	१९४-२००

३
जीव ब्रह्म

४९ उत्तरार्धोपसंहार	२०१-२०४
५० फलित	२०५

४
उपसंहार फलित

श्री श्लोक मनाचे-शब्दसूचि व पदसूचि

अकस्मात्- [अकस्मात्] (अ-किम्- -स्मात्) क्रि. वि. अेकाअेकीं, पूर्वचिह्नाशिवाय. १३, १५-१७, ४५, १४६.	अज्ञान- [अज्ञान] (अ-ज्ञान) ना. १४४, १९१ ज्ञानहीन वि. १३७, १४४, १४५, १९१.
अक्का-[अक्का] (अेकादश) सं. वि. दहा आणि अेक. १७६.	अंजन- [अंजनेवीण] (अंजन-अ= अंजना. जी अंजनवत् काळी आहे. तिचा पुत्र.) वि. ना. पु. हनुमान्. १४१.
अखंडीत-[अखंडीत] (अ-खंड-त) क्रि. वि. निरंतर, मध्यें काल- स्थलाच्या व्यत्ययाशिवाय १८६.	अंड-[ब्रह्मांड] (अम्=गमन करणें-ड= ज्यांतून शवाक निर्गमन करतें) न. ब्रह्म+ = विश्व. १३६, १८७.
अगाधु-[अगाधु] (अ-गाध्=प्रतिष्ठा) वि. पु. अतलस्पर्श, गंभीर, ज्याचा पार लागत नाही असा. १८१.	अतर्क-[अतर्कासि] (अ-तर्क) न. तर्क होऊं शकत नाहीं असें, =ब्रह्म . १५६.
अंगण- [तारांगणें, तारांगणीं] (अंग=गमन करणें-अन्) न. ज्यां मधून गमन केलें जातें. तारा+ = तारकायुक्त आकाश . ३३; ११७.	अती- [अती] (अत=सातत्य गमने) अ. अधिक. ९, ४०, ५९, ६४, ६५, ८१, ८३, ८८, ८९, ९१, ९२, १०१, १०२, १०५, १४४, १८५, १९९, २०३.
अंगिकार-[अंगिकार] (अंग्-कृ) धा. पूर्वी नसलेल्याचा आपला म्हणून स्वीकार करणें. ६.	अतीत-[क्षयातीत, भयातीत, मनातीत] (अति-ई-त) वि. त्रि. पलीकडे गेलेल. १७४; १३६, १८५; १२९.
अजामेळ-[अजामेळ] (अजामिल्) वि. ना. पु. पुत्राच्या ' नारायण' नामानें मुक्त झालेला पुरुष- विशेष. ९५, ११९.	अदृश्य-[अदृश्य] (अ-दृश्य) वि. त्रि. दृष्टीला अगोचर. १९३.

अधोमुख-[अधोमुख] (अधम्-मुख)

वि. त्रि. उलट, खाली तोंड

असलेल. २०.

अनन्य-[अनन्यास] (अन-अन्य) पु.

एकनिष्ठ. ३५.

अनाचार-[अनाचार] (अन-आचार)

पु. गृहित आचार, दुराचार. ६९.

अनाथ-[अनाथा, अनाथास] (अ-नाथ)

त्रि. नाथहीन, निराश्रय. १२५;

११९.

अनीती-[अनीती बळे] (अ-नीती)

स्त्री. कुनीति. १६२.

अनु-[अनुरेणु] (अण्-ऊ) वि. त्रि.

सूक्ष्म. १९६.

अनुर्वाच्य-[अनुर्वाच्य] (अ-निर्वाच्य)

वि. न. ज्याचे निरूपण होऊ

शकत नाही, जें वाचा-विषय होऊं

शकत नाही. १८४.

अनुवाद-[तत्त्वचिंतानुवादे] (अनु-वद)

पु. तदनुसार बोलणें, पुन्हां

सांगणें, निरूपण करणें. ५२.

अनेक-[अनेकीं] (४९.

अंत-[अंत, अंतकाळीं, कल्पांतकाळीं

वेदांतवाक्यें, येकांत] (अम्=

गमन करणें-त) पु. (१) मरण

९७, ११९, (२) पार १६९,

१९३ (३) शेवट १९१. (४)

रहस्य १५८. (५) स्थिति १३०.

९७, ११९. १६९, १९३;

८४. ८५; १९१; १५८;

१३०.

अंतर-[अंतरा, अंतरांत, अतरी, अभ्यां-

तरी, प्रमाणातरे] (अन्त-र) न.

(१) हृदय. (२) भिन्न प्रकार

१६२ प्रमाणांतरे बुद्धि सांडूनि

जाते. ८१; ८०. ४, ८, २६,

३७, ५०, ५५, ५६, ६१, ६२,

७९, ८३, ८४, १५५, १६२,

१६५, २०२; ११४, १८०.

अन्न-[अन्न, अन्नदाता] (अन्न-न) न.

भक्ष्य.+दाता=देव. ८९, १५९;

९३,

अपहारी-[शोकापहारी] (अप-हृ-

इन्) वि. त्रि. नष्ट करणार.

शोक+ = नाश ८६.

अभागी-[अभागी, अभाग्यास] (अ-

भज्-इन्-) वि. त्रि. मदभाग्य,

भाग्यहीन. हतभाग्य. ८२;

१३५.

अभाव-[अभावे] (अ-भू-अ) पु.

अविद्यमानता. असत्ता. १३९.

अभिमानी-[दासाभिमानी, भक्ताभि-

मानी] (अभि-मन्-इन्) वि.

पु. मूळ अर्थ अहंकारी परंतु

मनाच्या दलोकात कैवारी.
२८-३७. १२३, ११६-१२२,
१२५.

अभ्यांतर-[अभ्यांतरी] (अभि-अंतर)
न. अंतःकरण. ११४.

अंबऋषी-[अवऋषी] (अंबरीष)
वि. ना. पु. शापामुलें संव्रस्त
झालेला एक ऋषि. ११६

अर्थ-[अर्थ, भक्तिभावार्थ] (अर्थ-अ)
पु. (१) पैसा, धन. ७२.
(२) अभिप्राय १०८, ७२;
१०८.

अल्प-[अल्प] (अल्-प) वि. त्रि.
किंचित्, ईषत्. थोड. ३६, १३०.

अवज्ञा-[अ.ज्ञा] (अव-ज्ञा) स्त्री.
अनादर. ३८.

अवतारी-[लीळावतारी] (अव-तृ-
इन्) वि. त्रि. मनुष्याकारानें
पृथ्वीवर येणारा, जीवरा-
विर्भाव. १२६.

अवस्था-[अ-स्था] (अव-स्था) स्त्री.
दशा, स्थिति. २००.

अवळी-[मंत्राळी, रामनामावळी]
(अवलि) स्त्री. पंक्ति, परंपरा.
१८०; ९६, ९९.

अविद्या-[अविद्या, अविद्यागुणें] (अ-
विद्या) स्त्री. (१) विषयांच्या

ठिकाणी स्फुरणारी कल्पना १७२.

(२) अज्ञान. १७२; १४३.

अस-[असा, असे] (ईदृश) स. ना.
ह्या सारखा. ११, ३०, १५६;
१४३.

अस-[असेना, असे] (अस् भुवि) धा.
अस्तित्वार्थी. ३८, ६४, १००,
१३६; ३५, १२४, १७१.

असंख्यात-[असंख्यात] (अ-संख्यात)
वि. त्रि. ज्याची संख्या सांगतां
येत नाही, अगणनीय. १७६.

अहंकार-[अहंकार, अहंकारराही,
अहंकारविस्तार] (अहं-कृ-अ)
पु. 'मी मी' ही भावना. स्वतः
संबंधी विशेष जाणीव, अभि-
मान, गर्व. १६६; १७३;
१६९.

अहंता-[अहंता, अहंतागुणें] स्त्री.
अहंकार पहा. २४, ४५, १४२,
१६१; ९७, ११०, ११३,
१६१, १६२, १७१.

अहंभाव-[अहंभाव] (अहं-भाव) पु.
अहंकार पहा. ११०, ११५,
१४५, १५९, १६०.

अहिला-[अहिले] (अहल्या) वि.
ना. स्त्री. गौतमशापानें शिळा
होऊन. रामस्पर्शानें पुन्हा पूर्व
स्थितीस आलेली स्त्री. १२३.

अहिल्या—[अहिल्या] अहिला पहा.
३२.

अहो—[अहो] (अ-हि) अ. कारुण्यार्थी
संबोधन. ७८.

आकळ—[आकळे, आकळेना] (आ-
कल् = गतौ संख्याने च) धा.
आकलन होणें, समजणें २००;
१३७, १४३, १७१, १९१.

आकार—[आकारलें] (आकार नाम-
धातु) धा. आकार प्राप्त होणें.
१४६.

आक्षेप—[आक्षे] (अक्षय) क्रि. वि.
सदोदित, नियमाने, नेहमीं.
१७४.

आगळ—[आगळा, आगळें] (अग्र-
ल) वि. त्रि. श्रेष्ठ. ३१, ६८;
९०, १५२.

आंग—[आंगीं] (अंग-अ) न. अवयव,
आंगीं = स्वतःच्या ठिकाणीं.
१३४, २०५.

आचर—[आचरावे] आ-चर्=गतौ)
धा. वागणें. ११५.

आछद्याद—[आछद्यादिलें] (आ-छद्)
धा. आवृत होणें, झांकणें.
१७३.

आट—[आटली] (आ. तर् हिंसायाम्)
धा. नष्ट होणें. २००.

आठऊं—[आठऊं] (आ-ध्यै चिंतायाम्)
पु. चितन. स्मरण. १६९.

आठव—[आठवावा] (आ-ध्यै) धा.
स्मरण करणें. ७४, १६९.

आडळ—[आडळेना] (हस्त-तल) धा.
हाताला लागणें, प्राप्त होणें.
१५५, १७६.

आण—[आणू] (आ-ज्ञा) धा. जाणीव
ठेवणें, १२,

आणि—[आणि] (अन्यन्) अ.
सम्बन्धार्थी. १४.

आणीक—[आणीक] आणि पहा. १०३.

आतां—[आतां] (अतः, अत्र) अ. या
पुढें ४२, ९४; येथें ६०, ४२,
६०, ९४.

आत्मन्—[आत्मबुधी] (अत्=सातत्य-
गमने) पु. आत्मा, ब्रह्म. १६३.

आदर—[आदरे, आदरेंसी] पु. स्नेह,
भक्ति. ४०, ४४, ५९, ६५, ८१,
८३, ८९, ९१, ९२, ९४, १०१,
१०५, १२६, १४४, १८५,
१९४, २०३, १०२.

आदिक—[तत्त्वादिकें, ब्रह्मादिकांचा,
स्त्रियापुत्रमित्रादिकें] (आदि-
क) वि. त्रि. प्रभृति. १५४;
१४८, १६६.

आदित्य—[द्वादशादित्य] (अदिति-अ)
पु. देवताविशेष. १२ आदित्य.
१७६.

आधार—[आधार] (आ-धृ-अ) पु.
आश्रय, अवलंबन. ११९, १४८.

आधी—[आधी] (आदौ) क्रि. वि.
प्रथम. ३.

आनंत—[आनंत] (अन-अंत) वि. त्रि.
अविनाशी, अपार. १, १३६,
१४६-१५०, १६९, १८४.

आनंद—[आनंद, सुखानंद, सुखानंद-
कारी] (आ-नंद) पु. संतोष.
३६, ६२, ८६; ३६, ६२; ६९.

आपदा—[बाधिजेनापदा] (आ-पद)
स्त्री. विपत्ति, संकट. ७०.

आपल—[आपली,] (आत्मन्-ल) वि.
त्रि. स्वीय, स्वतःचें. ४६.

आपुल—[आपुली, आपुले, आपुलेसें]
आपल पहा. १०५, २०१; ४३;
४७.

आयुष्य—[आयुष्य] (आयुस्-य) न.
स्थितिकाल, जीवन. २३.

आरण्य—[आरण्य, आरण्यपंथें] (ऋ=
गतौ-अण्य) वन १२३, अकांत-
वास. ४४, ५४; १२३.

आरंभ—[आरंभ, मुळारंभ] (आ-रम्भ)
पु. सुरवात. १; १.

आरोपणा—[आरोपणा] (आ-रुह्)
स्त्री. मिथ्याविवरण, अदुर्भव
१०७.

आर्जवी—[आर्जवी] (ऋजु-अन्) वि.
त्री. सरळ वागणारा, मराठींत
विनवणी वारणारा असा अर्थ
झाला आहे. ५३.

आर्त—[आर्त] (आ-ऋ) स्त्री. तृप्ति
१९७.

आलक्ष—[आलक्ष] (अ-लक्ष्य) न.
अदृश्य. १९६.

आलस्य—[मदालस्य] (अलस-अ) न.
आलस. 'मुळांत हा शब्द नपुंसक
परंतु येथे पुल्लिङ्गी'. जडता,
मांघ्र. ७०

आवर—[आवरी] (आ-वृ) धा. अेकत्र
करणें. १०६

आवेक्त—[आवेक्त] (अ-व्यक्त) वि.
त्रि. अगोचर. १५०.

आशा—[आशा, दुराशा, दुराशागुणें]
(आ-अश् = व्यापणें) स्त्री.
अच्छा, वाछा. १८, ५५; ५५;
१६८.

आह—[आहे] (अस्) धा. अस्त्यर्थी.
११, १६, २५, ३०, ३६, ३८,
४६, ५७, ६१, ६३, ६६, ७३,
७५, ८१, ८६, १११, ११३,

११४, १२५, १२९, १३६,
१४४, १४९, १५५, १५७,
१६१, १८६, १८७, १९८,
१९९.

अिन्द्- [गजेन्द्र] (अिद् = आधिपत्य
करणे -र) पु. श्रेष्ठ. ११८.

अिष्ट- [अिष्ट] (अिष्ट-त) वि. त्रि.
अमिलवित्त योग्य. ८७.

अीश- [अीश, गणाभीश, पार्वतीशे]
(अिश् = आधिपत्य करणे-अ)
पु. स्वामि, पति. ग. + = ग. पती
पार्वती + = शकर. १; १; ८२.

अीः र- [पोश्वरांचा] (अिश् वरव्)
पु. अीश पहा. ८५.

अुच्चार- [अुच्चारितां] (अुत् चर्)
धा. अुच्चार करणे, तोंडाने
म्हणणे, जप करणे. ७२.

अुड- [अुडाला, अुडाली] (अुत् डी)
धा. नष्ट होणे. ६२; १२७.

अुडी- [अुडी] (अुत्-डी) स्त्री. अुडी
घालणे = ताबडतोब मदी-
साडी हार हांणे, धांवून येणे.
३७ ११८.

अुत्तम- [अुत्तमाचा, सर्वोत्तमाचा, सर्वो-
त्तमाचे] (अुत् तम) पु. श्रेष्ठ.
सर्व + = श्रीश. र. ४८; ४७-५६;
१९२.

अुदे- [अुदेला] (अुत्-अि गतौ)
धा. वर येणे, अगवणे, अुत्पन्न
होणे. १७३.

अुडंड- [अुडंडे] वि. त्रि. पुष्कळ ६३.

अुदासीन- [अुदासीन] (अुत्-आस्)
वि. त्रि. अुच्च भूमिकेवर
असलेला, नि.संग. ५०.

अुदासीनता- [अुदामीनता] (अुत्-
आम्) स्त्री. नि.संगत्व. ५७.

अुद्यापन- [अुद्यापने] (अुत् या=यापि-
अन) न. आर. ध. व्रता. कर्माची
समाप्ति. ७४.

अुधर- [अुधरी, अुधरे] (अुत् ध्)
धा. वर काडणे, मोक्षास नेणे.
२२; १३१.

अुन्मतु- [अुन्मतु] (अुत् मद्-त) वि.
पु. माजलेला. १८१.

अुन्मी- [अुन्मी] (अुत्-मनस्)
स्त्री. अ. स्या. विशेष २००.

अुपमानी- [अुपमानी] (अुपमन्यु)
वि. ना. पु. परमेश्वरांना ज्याचा
क्षीरसिधु दिला तो पुराणप्रसिद्ध
बालक. ११६.

अुपाधी- [अुपाधी] (अुप आ-धा)
स्त्री. बंधन, प्रचपसारा. ५१,
१६८.

अुपासन- [अुपासना] (अुप-आस)
स्त्री. आराधना. ५७.

अपेक्षा- [अपेक्षा] (अप-अक्ष्) स्त्री.
लक्ष नसर्णे, औदासिन्य. ३४.

अभ- [अभ्मा] (और्ध्व) वि. वि. अभ्मा=
असर्णे. अभ्मा कल्पवृक्षातळीं
दुःख दाहे. ६१.

अमा- [अमसी] (अ=शिव-मा=मनन
करणे-जी शंकराचें नित्य ध्यान
करते.) वि. ना. स्त्री. पार्वती.
८२.

अठ- [अठे] (अपस्थित) धा.
अपस्थित होणे. १०१, ११२.

अण- [भक्तिअणें] (अण) वि. वि.
न्यून, हीन, रहित. ६५.

अुर- [अरावी, अरेना] (अर्वरित नाम
धातु) धा. शिल्पक राहणें.
८, १९७.

अगम- [अगनाचा, अगमी] (अत
गम्) पु. जे वृक्षरूपाने वर
जातें तें=मूळ. ५२; १४५.

अपमा- [अपमा (अप-मा) स्त्री.
सादृश्य, तुल्यता. १९८.

अमज- [अमजेना] (अत बुध) धा.
ध्यानांत येणें. १८३.

ऋणी- [ऋणी] (ऋण-अर्) वि. वि.
अपकारवद्ध. ५५.

अैक- [अैकतां] (आविकर्ण) धा.
श्रवण करणें. ११२, १२७,
२०५.

अैक्य- [अैक्य] (ओरु-अ) न. अेकत्व.
१८५, १८७.

अैस- [अैसा] (ओदृश) स. दा. वि.
अना प्रकारच. १९४, १९५.

औषध- [औषध] (ओषधि-अ) न.
रोगनाशक वस्तु. भेषज. ८२.

कथा- [कथा] (कथ् अ) स्त्री. ओश्वर-
गुणानुवाद, ओश्वरली अकथन.
४४, १२७.

कन्दर- [गिरीकन्दरें] (कु=पृथ्वी-दृ=
दिदारणे) न. पर्वतातील गव्हर.
९२.

कदा- [कदा] (किम्) अ. केव्हां
हि. २७, ३८, ५२, ५४, ७०,
७२, ९८, ११६, १२५, १३९,
१५५, १७७, १८५, २०१.

करोळ- [करोळी] (कोल) पु. मूळ
अर्थ गा ; गडदेश. परंतु मनाच्या
श्लोकांत ललाट, कपाळ. १७५.

कर- [करा, करावा, करावी, करावे,
करावें, करी, करी, केला केली,
केले, केलें, कीजे] (कृ) धा.
करणें.

८०; १०९, ११५, १६७; १०,
४४, १०३, १६३, १६७;
१४१; २, २२, ४२, ४३; ५२,
६७, ७७, ८८, १०६, १६८,
१७६; २६, ६३, ६५, ९१,

- १३१, १५५; २६, ११९; ३२, ४६; ३३, २०२; ११; ३८, ४२, १२८.
- कर्ता**—[कार्यकर्ता] (कर्तृ) वि. पु. करणार. १०९.
- कर्म**—[कर्म, कर्मयोगें] (कर्मन्) न. कृति. ९, ७६, १००, १३७; १४, १७.
- कलंकी**—[कलंकी] (कल्कि) वि. ना. श्रीश्वराचा भावी अवतार. १२५.
- कल्प**—[कल्पकोटी, कल्पकोडी, कल्पांत-काळी, कल्पतरू, कल्पवृक्षातळीं] (कल्प्-अ) न. (१) कल्पपरिमाणविशेष ५९, १४६. (२) मनोभिप्राय, अभीष्ट. ६०, ६१. ५९; १४६; १९१; ६०; ६१.
- कल्प**—[कल्पितां, कल्पिला, कल्पीत] (कल्प्) धा. कल्पना करणें. ५९, १६४, १७१; १६४; १९०.
- कल्पना**—[कल्पना, कल्पनालेश, कल्पनेचन] (कल्प्-अन्) स्त्री. अद्भावना. ५, ४०, ५९, १०४, १०५, १६४, १७२; ५८; ५४.
- कष्ट**—[कष्ट] (कष्ट-न) पु. क्लेश, दुःख. ७२.
- कष्ट**—[कष्टला, कष्टवीला] (कष्ट) धा. दुःख पावणें. ११६; १२१.
- कळ**—[कळे, कळेना, कळों] (कल् संख्याने) समजणें. १९२, २००; ७५, ८२, १४१, १४२, १४७, १५५, १७१, १७६, १७७, १९१; १८४.
- कळी**—[कळीलागि] (कल् गतौ) न. युगविशेष. १२४.
- कां**—[कां] (किम्) स ना. प्रश्नार्थक.
- काच**—[काचखंडे] (कच्=दीप्तौ-अ) पु. वाळु आणि अेक प्रकारच्या क्षारापासून तयार केलेली अज्ज्वल भंगप्रवण वस्तु. ६३.
- काज**—[देवकाजी] (कार्य) न. कार्य. ४८
- काणी**—[काणी (कनीयम्) वि.त्रि अतिक्षुद्र १०.
- कांत**—[रमाकांत] (कम्=वांछा करणें) वि. ना. पु. प्रिय, कमनीय. रमा+ = विष्णु. १३०.
- कांता**—[कांता] (कम्) स्त्री. स्त्री. १०३.
- काम**—[काम, कामकारी, कामासि, कामधेनु, कामसंगी, पुत्रकामें, पूर्णकामें] (केम्-अ) पु. (१) षड्रूपमधील अेक. (२) अिच्छा=पुत्रकामें.

- ६, ६४, ८३, ८७, १८२; ५०; ८७; ६०, ६३; १२८; १५; ७०.
- काम**—[काम, कामा] (कर्मन्) न.कर्म. ७७; ४.
- कामना**—[कामना] (कम्) स्त्री. वासना, वांछा. २१, ५८, ५९, १२८, १८०.
- काबि**—[काबि] (कम्-जें शत्रूला कांपवितें) न. धनुष्य. २९.
- काय**—[काय कायसी] (किम्, किंस्विद्) स. ना. प्रश्नार्थक २७, ६०, ९३, ११४, १४४; ६०.
- काया**—[काया] (क = ब्रह्म-अय् = गमन करणें = जी ब्रह्मदेवाकडून आली) स्त्री. शरीर, देह. २०१.
- काये**—[काये] (काय पहा). १३.
- कारण**—[कारणीं, गतीकारणें, द्रूपदी-कारणें, तयाकारणें, दिनाकारणें, हिताकारणें, शुकाकारणें, विधी-कारणें, रक्षणाकारणें, देहेरक्षणा-कारणें, द्विजाकारणें] (कृ-अन) न. (१) सार्थक- देहे कारणी सर्व लावीत जावें १०२ श्लो. (२) साठीं. १०२; १२९; १२४; ११८, १२१, १२२; १२५; १११; ९५; १२०; १२०; २६; १२२.
- कारी**—[खेदकारी, कामकारी, सुखानंदकारी, संदेहकारी, हीतकारी] (कृ-अन्) वि. त्रि. करणार ६, १६०; ५०; ६९; ८६; १०८-११२.
- कार्य**—[कार्यकर्ता] (कृ-अ) न. कर्म. १०९.
- कांहीं**—[कांही] (किमपि) स. ना. २३, २५, ४१, ७२, ७६, ७८, १३६, १४६, १५०, १५३, १८७, १९५, १९६, २०१.
- काळ**—[काळ, काळीं, काळमूखीं, अत-काळीं, कल्पांतकाळी, तारुण्य-काळीं, संहारकाळीं] (कल् गतौ) पु. (१) मृत्यु. (२) समय. १३, २३, २६, २८, ६८, १३५, १४६; ९६, ९९, १३०; १४; ८४, ८५; १९१; ५४; १७५.
- किंकर**—[किंकरा] (किं-करोमि ?) पु. काय करूं, काय करूं असें विचारणारा = चाकर, लक्षणेने दुर्बळ. ६८, ८२.
- किती**—[कितीयेक] (कति-अेक) वि. त्रि. कित्येक. १४.
- किर्तन**—[हरीकीर्तनी, हरीकीर्तने] (कृत्-अन्) न. गुणकथन, यशस्व्यापन. ७७; १०३.
- कीर्ति**—[कीर्ति] (कृत्) स्त्री. कृतीचा परिणाम, यश. ८, १८.

कुड-[कुडी] (कूट) त्रि. त्रि. दाओट, सरळ नसलेल, खोट. १३, ४०.

कुडावा-[कुडावा] (कूट=टूह प= पालन करणें) गृहाश्रय=आश्रय= रक्षण. ६७, १२३.

कुंटणी-[कुंटणी] (कुट्टनी) स्त्री. व्यभिचारसंबंधिनी, दूती, वेश्या, भागवतांतील सुप्रसिद्ध वेश्या. ९५.

कुंठीत-[कुंठीत] (कुंठ-त) त्रि. त्रि. प्रतिबद्ध, २००.

कूर्म-[कूर्मरु] (कु=ओषत्. अर्मि= वेग-अ) वि. ना. पु. अवतार- विशेष. भगवान् विष्णूचा द्वितीय अवतार. १२०.

कूसरी-[कूसरी] (कुशलता) स्त्री. कुशलता. १५२.

कृपा-[कृपा] (कृप्-अ) स्त्री. करुणा ११७, १२२.

कृपाळु-[कृपाळु, कृपाळूपणें] (कृप्- आलु) वि. त्रि. करुणायुक्त. ५६, १८३; ३६, ११९.

कृपाळूपण-[कृपाळूपणें] (कृपाळु शब्द पहा) न. करुणायुक्त. ३६, ११९.

केवा-[केवा] (कि-विशेष) पु. पाड, प्रतिष्ठा. ६८.

केवि-[केवि] (कीदृश) त्रि. त्रि. कस. १६८.

कंच-[कंचा, कंची, कंचें] (कि-स्विद्) वि. त्रि. २५, २६; ९७, १५९; ६६.

कैवल्य [कैवल्य, कैवल्यानी] (केवल -अ) न. मुक्ति. ३६, ८८; ७८.

कैस-[कैसा, कैसे, कैसेनि] (कीदृश) वि. त्रि. कस. १७६, १९४, १९८; १०४.

कोटी-[कोटी, कोट्यानकोटी, कप्-कोटी] स्त्री. इतलक्ष. अगण्य. १८०; १७८; ५९.

कोठें-[कोठे] (कुत्र) क्रि. त्रि. कोणच्या ठिकाणी. १९४, १९५.

कोडी-[कप्कोडी] (कोटी पहा) १४६.

कोण-[कोण] (कि) स. ना. ११, २३, ३०, ४५, ६०, ६८, ८२, ११३, १४३, १५६, १७५, १७६, १९४.

कोंड-[कोंडिलें] (कुठ) धा. प्रतिबद्ध करणें. २०.

कोण्ही-[कोण्ही] (कि नु) वि. त्रि. १२१, १७८, १७९.

कोवंड-[कोवंडधारी] (कुण्=शब्द करणें. अंड=क) न. धनुष्य २८ ६८.

कोंद-[कोंदलेसें] (गुठ वेष्टने) धा. व्यापणें, खचून भरणें. १३९.

कोंदाट-[कोंदाटलें] धा. कोंद पहा.
१५५.

कोप-[कोप, कोपऱ्या] (कुप्) पु.
क्रोध, पड्डिगुशिष. ९४, १०७;
२७.

क्रम-[क्रीमी] (क्रम्) धा. घालविणें.
५२.

क्रतू-[क्रमू] (क्रम्) पु. प्रणाली,
पद्धति. ४७.

क्रिया-[क्रिया, क्रियापालटें, क्रियेवीण]
(कृ) स्त्री. आचार, आचरण.
५७, १०५, १०८, १३१;
११५; १०४, १०८, ११४,
१८२.

क्रीया-[क्रीया] (क्रिया पहा). ८,
१०५.

क्रूर-[क्रूर] (कृत् छेदन करणें-र) वि.
त्रि. निष्ठुर, निर्दय, घोर. १३५.

क्रोध-[क्रोध] (क्रुध् अ) पु. कोप.
६, ५६.

क्षमा-[क्षमा] (क्षम्-अ) स्त्री.
अपकारसहिष्णुता. १३४.

क्षमावंत-[क्षमावत] (क्षमा पहा)
वि. त्रि. अपकारसहिष्णु, क्षमा-
शील. १८३

क्षय-[क्षयातीत] (क्षि अ) पु. नाश,
अपचय, ह्रास, ध्वंस. १७४.

क्षीर-[क्षीरसिन्धु] (षस् = भोजन
करणें-और= 'नि ना गोरसं
कोरसो भोजनानां') दूध. ११६.

क्षोभ-[क्षोभ] (क्षुभ्-ा) पु. अद्वेग.
१६, ६४, १३४.

खंड-[काचखंडे] (खंड) न. तुकडा.
६३.

खर-[खरा] (खर) पु. गाडव. ८०

खर-[खरें] (मुकृत RIGHT) वि.
त्रि. सत्य. १५१.

खा-[खातां] (खाद्) धा. भक्षण करणे.
६६.

खाणी-[प्रेमखाणी] (खनि) स्त्री.
सुवर्णादीचें अुत्पत्तिः खान, आकर.
११३.

खुड-[खुडावें] (कुड छेदने सौत्र धा पु)
धा. तोडून टाकणें. १८८.

खुण-[खुणें] (क्षुद्-त) स्त्री. चिन्ह,
लक्षण. १५४.

खुंट-[खुटती] (कुड्) धा. प्रतिबद्ध होणें
१५७.

खूण-[खूण] (खुण पहा) १९२, १९९.

खेद-[खेद, खेद्वारी, खेदें] (खिद् अ)
पु. दुःख. १७; ६, १६०; ६२.

खोट-[खोटें] (कूट) वि. त्रि. अप्रत्य.
९, १३७.

ख्याति-[ख्याति] (ख्याति) स्त्री.
प्रसिद्धि. ९५

गज-[गजेद्र] (गज्=शब्द करणे-
अ) पु. हत्ती. ११८.

गण-[गणाधीश] (गण-अ) पु.
समूह, गट.+अधीश=गणपति. १

गती-[गती, गतीकारणे] (गम्)
स्त्री. पारलौकिक कल्याण. ७१,
९९, १५७; १२९.

गद्य-[गद्य] (गद्=व्यक्तायां वाचि)
वि. न. स्पष्ट, व्यक्त. ८९.

गम-[गम्] (गम्=गतौ) धा.
आक्रमण करणे. १.

गंभीर-[गंभीर] (गम्-भीर) वि. त्रि.
प्रगाढ, खोल. ६७.

गर्भ-[गर्भवासी] (गृ-प्रास करणे-भ)
पु. कुक्षि, अदर. आंतर्भाग. २०,
२१.

गर्व-[गर्व] (गर्व्) पु. अहंकार.
११४, १३४.

गळ-[गळेना] (गल्-स्त्रवणे) धा.
झडणे, नष्ट होणे. १४२.

गा-[गातां, गातो] (गै) धा. गान
करणे. ७७; ८३.

गाज-[गाजे] (गज् शब्दे) धा.
आवाज होणे २९, ३७ ४२.

गांठ-[गांठी] (ग्रथ्) स्त्री. गांठी
पडणे=प्राप्त होणे. १००, १३९

गिरी-[गिरीकंदरें] (गृ=प्रास करणे-
भी) पु. पर्वत. ९२.

गुण-[गुणाचा, गुणावेगळी, गुणी,
गुणें, गुणवीण, अहंतागुणें,
अविद्यागुणें, दुराशागुणें] (गुण)
पु. (१) प्रशंसापात्र मनोधर्म.
(२) गुणें=योगाने. १; १४०;
४७; ८७, १४०; १६९; ९७,
११०, ११३, १६१, १६२,
१७१: १४३; १६८.

गुप्त-[गुप्त] (गुप्-त) वि. त्रि. गूढ.
१३८.

गुरु-[गुरु, गुरुवीण] (गृ)पु. शिक्षा-
दाता, उपदेशदाता, आचार्य.
१४१, १८०; १७९

गूज-[गूज] (गूह्य) वि. न. गुह्य,
रहस्य. १५५, २०२.

गूढ-[गूढ] (गुह्) वि. न. रहस्यमय.
१९९.

गूण-[गूण, गूणीं, गूणें] (गुण पहा).
७७, ८३; १८९; ३१.

गे-[गे] अव्यय. स्तब्धताद्योतक. २००.

गेल-[गेला, गेली, गेले] (जा धातूचें
भूतरूप) २६, ६२, ११२, १६३;
३२, ४६, ७९; १४, ११३, १३७.

गोडी-[गोडी] (गुड शब्दज) स्त्री.
मौज. रस. ४५.

गोव-[गोविलें] (गुफ) धा. अडक-
विणे. १४०.

गौरी-[गौरीहराचा] (गौरी) स्त्री.
वि. ना. पार्वती. ८५.

ग्रंथी-[ग्रंथिचें] (ग्रथ) स्त्री. गांठ.
ग्रंथिचें=जवळचें. ७२.

घडी-[घडी, घडीनें] (घटिका) स्त्री.
कालपरिमाणविशेष, दिवसाचा
किंवा रात्रीचा द्वादश विभाग.
घडीनें घडी=घटिका अनुघटिका
=प्रत्येक घटिका. २३, २५,
४६, १६७; २३, १६७.

घड-[घडे, घडेना] (घट्) धा. होणें.
५, ९, १७, ६०, ७१, १००;
१००.

घन-[घनशाम] (हन्=आघात
करणे-अ) पु. मेघ, ढग. ६७.

घर-[घरीं] (गृह), न. गृह, भवन.
६३.

घाल-[घातली, घालितों, घाली] धा.
(१) ग्लह्=टाकणें अ. अुडी
घालणें ३७, ११८. (२) हन्=
हिंसायाम् अ. घाव घाली
निशाणी. १२३. ११८; ३७;
१२३.

घाव-[घाव] (आघात) पु. आघा-
तोत्पन्न निनाद. घोष. ३७,
१२३.

घे-[घेअनि, घेतलें, घेतें, घेअं, घेतां,
घेतों, घ्यावी, घ्यावे] (ग्रह)

धा. ग्रहण करणें. २६; ८२;
१६; १५५, ७३ ८८, ९३,
९४; १७४; १७०, १०१.

घोर-[घोर] (घुर्=भयंकर होणें-
अ.) वि. त्रि. भयंकर. ६६,
७२.

घोष-[घोष, घोषें नामघोषें] (घुष्=
शब्द करणें-अ) पु. मोठा नाद.
९१; ८९; ९२.

चक्ष-[चर्मचक्षीं, ज्ञानचक्षीं] (चक्ष्)
पु. डोळा. १४९; १४९.

चक्षु-[चक्षुने] चक्ष पहा. १७४.

चक्र-[चक्रपाणी] (कृ-अक-द्वित्त)
न. चाक. ११९.

चक्रवाक-[चक्रवाकासि] (चक्र-वच्=
चक्रनामानें भुक्त.) पु. दिवसा
अेकत्र पण रात्रीं पृथक् होअून
विरहदुःखांत रात्र यापन
करणारा पक्षिविशेष. ३७.

चढ-[चढे] (सम्-ऋध्) धा.
समृद्ध होणें. बाणणें. २०५.

चत्वार-[चत्वार] सं. वि. चारी. १.

चंदन-[चंदनाचे] (चंद्=आल्हादित
करणे-अन.) न. स्वनामप्रसिद्ध
वृक्षाचें खोड. ८.

चंद्र-[चंद्रमौली] (चंद्-र) पु. चंद्रमा.
८४, ८५, ९९.

चंद्रमा-[चंद्रमा] चंद्र पहा. १५४.

चंद्रमौळी-[चंद्रमौळी] (मौलि-शिरा-
वर चंद्र असणारा) वि. ना.

पु. शंकर. ८४, ८५, ९९.

चर्म-[चर्मचक्षी] (चर्-मन्) न.
चामडें. चर्म+चक्षु = बाह्य दृष्टि.

१४९.

चळ-[चळेना] (चल् = कंपन) धा.
चळेना. ५४, १४७, १७७.

चांगल-[चांगलें] (चंग-ल) वि. त्रि.
सुदर. उत्तम. ८८.

चांचल्य-[चांचल्य] (चल्-यङ्-लुगना
अ) न. अस्थिरता. ३९.

चांडाळ-[चांडाळ] (चंड-अल्) वि.
त्रि. ज्याला कोणताहि सद्भाव
किंवा दयाभाव नाही. मुळांत-
ग्रामबहिष्कृत जातिविशेष. १०७,
१२६.

चातुर्य-[चातुर्य] (चत्) न. नैपुण्य.
१८३.

चाप-[चापपाणी] (चप् = क्षेपण
करणे-अ) न. धनुष्य. ३५,
१२२.

चारी-[ब्रह्मचारी, ब्रह्मच्यारी] (चर-
अिन्) वि. पु. गमनशील + =
कामजित्. ८७; ५०.

चाल-[चाल, चालणें, चाले चालताहे]
(चर) धा. वागणें, वर्तणें.

१०५; १३२; ४८, १३२;
४९, १८२.

चाहुटी-[चाहुटी] (अुच्चावचत्व)
स्त्री. आचावाचा, वाह्यात्
बोलणें. १८२.

चाळकु-[चाळकु] (चल्-क) पु. फस-
विणारा. हिंदीतील 'चलाक'
शब्द अेतदर्थ सादृश्यासाठीं
पहावा. १८१.

चि-[चि] (चित्) अ. समुच्चय
अवधारणा अि. अर्थी.

३, ५, ८, ११, १४, २०, ४२,
४७, ४८, ६१, ८६, ८८, ९४,
१०९, ११२, ११४, ११५,
१३७, १५५, १६१, १७०,
१७२, १७८, १८१, १८२,
१८४, १८८, १९६, १९८,
२००.

चित्त-[चित्ती] (चित्=बोध करणें-
त) न. मन, हृदय, अतःकरण.
२२, ६४, १३०.

चित-[चितितां, चितियेला, चितीत,
चितीतसे] (चित् संज्ञाने) धा.
स्मरणें. १४५, १९७; १६५;
३, ५८, ६७-७६; ७३.

चितन-[हरीचितनें] (चित्) न.
स्मरण. ८९, १६५,

चिन्ता—[चिन्ता, तत्त्वचिन्तानुवादें, देहे-
ससारचिन्ता, जन्मचिन्ता, चिन्ता-
मणी] (चित्) स्त्री.

(१) चित्तन. अ. तत्त्वचिन्तानुवादें.

(२) काळजी. (३) ओप्सित
अ. चिन्तामणी.

१२, १७, २६, ७९, ९३;

५२; ७८, १६६; ६०, ६३.

चिरंजीव—[चिरंजीव] (चिरजीविन्)
वि. त्रि. अमर. १५, ३३, ११७.

ची—[ची ची] (छी: छी: अनुकरण-
वाचक) छी: थू. ५, १०१.

चीत—[चीत्] चित्त पहा. १०४.

चूक—[चुकेना; चूकलें, चूकवी] (युग्
वर्जने) धा. (१) टळणें. चुकेना
पहा. (२) न मिळणें अ.
चूकलें. (३) वर्णणें अ. चूकवी.
८७; १४०, १४३; २१.

चेटुक—[चेटकें] (चित्रक) न. आश्चर्य-
परिणामी क्रिया. अक प्रकारची
करणी. १८०.

चेटकी—[चेटकी] (चित्रकिन्) वि. पु.
चेटुक करणारा. १८१.

चोर—[चोरलासे, चोरलेंसे] (चुर्)
धा. गुप्त होणें. १७९; १७१.

छेद—[छेद] (छद्) पु. छंद, वाद.
७७.

जग—[जगीं] (गम्) न. बिहलोक.

४७, ५७, ८७, ९३, ९९, १०९,

१२७, १४४, १४९, १७६, १७८,

१७९.

जडे—[जडे] (जट् संघाते धा. -च्या
ठिकाणी बद्ध होणें. ५८.

जन—[जन, जना, जनाकारणें जना-
सारिखे, जनीं] (जन्) पु. लोक.

१२६; २२, २८, १०२, १२६;

१२६; २४, २, ३, ५, ११, १४, १६,

२३, ३३, ४३-४७, ५६, ६१, ६६,

६९, ८९, ९०, ९६, १०५, १०९,

११२, ११३, ११५, ११९, १३०,

१३२, १४१, १५५, १५६, १७६,

१७७, १८०, १८१, १८३, १८५,

२०३.

जन्म—[जन्म, जन्मचिन्ता, जन्मासि,
जन्मदारिद्र्य] (जन्-मन्) पु.
उत्पत्ति अ. उद्भव. १४, १६, ११२,

११६, १४५; १६६; १४५;

१३८.

जन्म—[जन्मताहे, जन्मले] (जन्म) धा.
उत्पन्न होणें १२५; १४.

जप—[जपे] (जप्) धा. यथाविधि मंत्र,
नाम अ. चें पुनः पुन्हां अ. उच्चा-
रण करणें. ९४, ९६.

जपु—[जपु] (जप्) पु. जप पहा ८५.

जल्प—[जल्प] (जल्प) पु. बडबड, वृथा
वाचा. १३०.

जा-[जाजिजे, जाभील, जात, जातां जातीं, जातें जावा, जावे, गेला, गेली, गेलें] (या) धा. (१) गमन करणें अ. सदा संचला येत ना जात कांहीं. (२) दूर पळणें अ. गिरीकंदरें जाजिजे दूर दोवें. (३) नष्ट होणें अ. महादोष जाती. (४) सातत्य. अ. मुक्ति भोगीत जावी.

९२; २५, १२६; १६, १४९, १९५; ९९, १५५; १५, ७१, १०१, २०५; १७, १६१ १६२; ३, ५८, ६७; ७६; २, ७, १०, ४४, ८९, १०२ ११५, १७०, १८४, १८८, १९०, २६, ६२, ११२, १६३; ३२, ४६, ७९; १४, ११३, १३७.

जाच-[जाची] (यम् यच्छति) धा. त्रास देणें. १०१.

जाण-[जाण, जाणा, जाणिजे, जाणता, जाणें] (ज्ञा.) धा. समजणें. १७२, १९५; ६४, १६८; १३४; ४७, १४१, १५६; १४३, १८३.

जाणत-[जाणता] (ज्ञा-) वि. पु. ज्ञानी, जाणणारा. १९३.

जानकी-[जानकीनायकाचा, जानकी-वल्लभाचा] वि. ना. स्त्री. सीता. १३१; ९१.

जाळ-[जाळितो, जाळिला, जाळी जाळूं] (ज्वल्) धा. दग्ध करणें, नष्ट करणें. १७५; ८३; १७५; ९४.

जिण-[जिणावा, जिणावें] (जि-जिनाति-जिणभि) धा. जिकणें, ७२; ११०.

जिणें-[जिणें] (जीवन) न. जीवन. ६५.

जिर-[जिरेना] (जृ) धा. पचणें. १५९.

जिव-[जिवा, जिवां, जिवाचे] (जिव-अ) पु. जीव, प्राणि. १४, ७५, ७९, ८२, ९९, १३८, १४५; ३४, ८४, ८८, १३७; ७७.

जी-[जये] (यद्) स. ना. ४५

जीर्ण-[जीर्ण] (जृ-त) वि. त्रि. पुराण. १९९.

जीव-[जीव, जीवदानी, जीवा, जीवीं] (जिव पहा.)

(१) प्राणि (२) प्राण-जाहला जीवदानी (३) अंतःकरण-मना सत्य संकल्प जीवीं धरावा.

१५, ९८, १३७, १४५; ११८; १८९; ५, ७, १०, ४३, ६१, १०३.

जुन-[जुनें] (जीर्ण) वि. त्रि. पुराण, अनादि. १७३-१४१.

जे-[जे] जी पहा. ४६, १७८, १९९.	जानी-[जानी, जानिया] (ज्ञान-अन्)
जेथून-[जेथून] (यत्र) क्रि. वि. १७९.	वि. त्रि. परमार्थज्ञान असणारा,
जेथें-[जेथें] (यत्र) क्रि. वि. ज्या ठिकाणीं. ४०, ८३.	विज्ञ. १८३; १८१.
जेव-[जेवीत] (जम्) धा. भोजन करणे. ८९.	ज्वाळ-[ज्वाळ] (ज्वल्-अ) पु. अग्नि-शिखा. १२१.
जेंस-[जेंसा] (यादृश) वि. त्रि. ज्या प्रकार्त्त. ३५, ३७.	झाडा-[तत्त्वझाडा] पु. पृथक्करण. १५२.
जो-[जो, ज्याचा, जयाची, जयाचे, जयाचेनि, जयातें, जयाला, ज्याचा, ज्याचें, जेणें, ज्या, ज्यां] (यद्) स. ना. पु. १, ५०, ५२, ५३, ९८, १५४, १६०, १६८, १९६, १९८; ५५; ३०; १४०; ३९, ४५, ६०, ७१, २०३; ३१, ५१, ५९; ४८, ५४; १९२; २९, ३१, ८३, ११७, १३३, १३५, १५९; १३८, १५९, १९१; ७८.	झिझ-[झिजावें, झिजें] (जू) धा. (१) घर्षण पावणें (२) क्षीण होणें. ८; ४८.
जोड-[जोडे, जोडेल, जोडी] (यौट बधने) धा. प्राप्त होणें. १३३, १४४; २५; २०४.	टळ-[टळेना] धा. वर्ज्य होणें. १३७, १३८, १९१.
ज्ञान-[ज्ञान, ज्ञानचक्षीं, ज्ञानबोधें, ज्ञानशस्त्रें, तत्त्वज्ञानें, पिंडज्ञानें] (ज्ञान-अन) न. बोध, प्रतीति. ८३, १५२, १६१, १९१, २००, २०५; १४९; १५७, १७०; १५३; १५३.	टाक-[टाकितां] (त्यज्) धा. सोडणें. १९४.
	ठाव-[ठाव] (स्थानक) पु. ठिकाण. १९४-१९६.
	ठाक-ठाकून (स्था) धा. पुढें येणें. १३८.
	ठे-[ठेला, ठेली, ठेले] (अति-स्था) धा. कायम अर्भें राहणें. ६२, ११२, १६५; ७९; १३७.
	ठेव-[ठेविजे] (अति-स्थाप्) धा. स्थिर करणें. ४०.
	ठेवणें-[ठेवणें] (अति-स्था) न द्रव्य अि. ठेवा. १३७-१४१,
	ठेवा-[पुण्यठेव] (अति-स्था) पु. सांठा, संचय ७१.

ढळ—[ढळे, ढळेना] (धृ अवध्वंसने) धा. (१) नष्ट होणें अ. मंशयो ढळेना, (२) च्युत होणें अ. मना ना कळे ना ढळे रूप ज्याचें १९२. १४२, १९२; १४२, १४७, १७७.	तर—[कल्पतरु] (तृ) पु. वृक्ष. ६०. तर्क—[तर्क, तर्कशास्त्रें, तर्कसंपर्क] (तर्क्) पु. अनुमानादि. १०१; १५८; १९९. तर्क—[तर्की] (तर्क्) धा. अनुमान करणें. १५६.
तज—[तजागा, तजावी, तजावें] (त्यज्) धा. टाकून देणें. ६९, ७५, १३०. १७०; १८८.	तल्लीन—[तल्लीन] (तत्-लीन) क्रि. वि. तन्मय. १२७.
तत्काळ—[तत्काळ] (तत्-काळ) क्रि. वि. तत्क्षणी, ताबडतोब. १८९, १९९, २०४.	तळ—[कल्पवृक्षातळी] पु. मूलदेश. ६१. ताक—[ताक] (तक्) न. चतुर्थांश जलसंयोगाने केलेला दधिविशेष. ६३.
तत्त्व—[तत्त्वचित्तानुवादे, तत्त्वज्ञानें, तत्त्वज्ञाडा, तत्त्वादिकें] न. (१) ब्रह्म (२) पंचमहाभूत १५३ (३) तत्त्वादिकें=तत्त्वमस्यादि. ५२; १५३; १५२; १५४.	तानमान—[तानमानें] (तत्=विस्तारे मान) न. गायनविस्तार=गायन. संगीत १५३. ताप—[संसारतापा] (तप्-अ) पु. यातना. १०५.
तत्त्वतां—[तत्त्वता] क्रि. वि. तत्त्व दृष्टीनें. ५७, ९३.	तापसी—[तापसी] (तपस्-अन्) वि. त्रि. तप करणारा. ५०, ८४, ८५.
तदाकार—[तदाकार] (तद्-आकार) वि. त्रि. तन्मय. १४८, १७०.	तार—[तारी] (तृ) धा. तरंगवणें, अद्धरणें. ९८.
तम—[तमाचा] (तमस्) न. तमोगुण, प्रकृतीचा तिसरा गुण. ५०.	तारा—[तारांगणीं, तारांगणें] (तृ) पु. तारका, नक्षत्र. = + तारका-युक्त आकाश.
तर—[तरा] (तृ) धा. पलीकडे जाणें. ८०	तारुण्य—[तारुण्यकाळीं] (तरुण-य) न. यौवन. ५४.
तरी—[तरी] (तर्हि) अ. विरोधी संकेत-दर्शक. २, ७५, ८९, १७२.	

तिष्ठ-[तिष्ठतु] (स्था=तिष्ठ) धा.

राहणें, वास करणें. ९२.

ती-[तये, तयेमाजि] स. ना. स्त्री.

४५, १२४, १७०; ९९.

तीन-[तिन्ही तीन्ही (त्रि.) सं. वि.

९४, १७९; ३०.

तुट-[तुटे, तुटेना, तुटोनि] (तुड्)

भंग पावणें. १०८, १०९-११२,

११५; १४७, १७७; ६२.

तुळ-[तुळेना] (तुल्) धा. तुलना

करणें. ८२.

तू-[तां, तुझा, तुझी, तुझें, तुला, तुवां,

तू, तूज, तुजपासी, तुजला,

तूवां, तुम्हां] स. ना. ८, ११;

११४; १६१; ९३; २३; ४६;

११, १८, ११४, १६१; २०२;

१६०; ३८; ४३; ८५.

तूट-[तूटे] तुट पहा. १९७.

तूळ-[तूळितां] (तुळ पहा.) ८१.

तूळणा-[तूळणा] (तुलना) स्त्री.

सादृश्य. ८१.

ते-[ते] स. ना. स्त्री. ५, २०, २४, ४६,

९७, १०७, १०८, १२८, १४०,

१६३, १६४, १६८, १७२, १७३,

१७८, १८२, १९८.

ते-[ते] स. ना. पु. १४, १२६, १३२,

१३७, १९२, २०५.

तैं-[तैं, तेणें] (तद्) स. ना. न. २, ९,

१३, १७, १९, ४४, ६१, ७३, ७४,

९४, १००, १०४, १३६, १३८,

१४१, १४३, १४४, १४६, १४७,

१५२, १५३, १५५, १६१, १६३,

१७०, १७१, १८४, १९१, १९२,

१९६, १९९, २००; १७३.

तेथें-[तेथें] (तत्र) क्रि. वि. त्या

ठिकाणीं. ४०, ८३, ८६, ११५,

१५५, १९२, १९६, १९९, २००.

तैंस-[तैंसा, तैंसे] (तादृश्य) वि. त्रि.

तद्विधा. ३५, ३७, ११२, १९५;

१३७.

तों-[तों] क्रि. वि. तदनरूप. १००.

तो-[तो, तया, तयाकारणें, तयाचा,

तयाचें, तयाचेनि, तमातें, तयाला,

तयालागि, त्या, त्याचा, त्यांचा,

तयावीण, तयासारिखे, तयाहुनी,

त्यासी, त्याचें, त्याते.] (तद्) स.

ना. पु. १, ३, १६, २२, ३४, ४३,

४६, ४७, ४८-५६, ५८, ६२, ६८,

७५, ७८, ८३, ८६, ८७, ९४,

९६-९८, १०८-११३, ११९,

१२७, १३०, १३५, १५२, १५६,

१५७, १६४, १६७-१६९, १७४,

१७६, १७८-१८२, १८५-१८९,

१९४, १९५, १९८-२००;

१८, ३५, ५६, ६०, ६१, ६३, ७८,

८४, ९०, ९३, ९५-९८, १०४,

११६, ११९, १२६, १३३, १४०, १४७, १५४, १५६, १५९, १७९, १८९-१९२, १९६-१९८; ११८, १२१, १२२; १९३; ९३, ११६; १३२, १८३; ६९, १२३; ५९; २९; २०, ६४, ६५, ८०, ८७, ९१, १०१; १६, १९३; १६६; ८६, १९५; ११; ११३, ८७, १४१, १७५; १६.	थकीत-[थकीत] (चकित) वि. त्रि. चकित, विस्मित. ३८. थरार-[थरारी] (थर्व) धा. थरथरणें. २८, ६८. थोर-[थोर] (स्थविर) वि. त्रि. श्रेष्ठ. ३, १४, २१, ९०. थोरल-[थोरला] (स्थविर) वि. त्रि. श्रेष्ठ. १७९.
तोड-[तोडी] (तुड्) धा. छेदणें २०४. तोडर[तोडरीं] (तुड्=आघात करणें-र) पु. अघातद्वारें नाद अत्यन्न करणारा पायांतील एक अलं- कार. ४२.	दक्ष-[दक्ष, दयादक्ष] (दक्ष-अ) वि. त्रि. पटु, समर्थ, निपुण. ४६, १८३; १३४, १७४.
तोष-[नामतोषें] (तुष्-अ) पु. आल्हाद, संतोष. ९२.	दंड-[दंडधारी] (दंड्-अ) पु. यष्टि, काठी. + धारी=यम. २७.
तोष-[तोषला] (तुष्) धा. आल्हादित होणें, संतुष्ट होणें. ९२.	दंडणा-[देहेदंडणेचें] (दंड-अन्) स्त्री. दमन. ७३.
त्रय-[लोकत्रयाचा] (त्रय) सं. वि. तिघांचा समूह. २२.	दंभ-[दंभ, दंभधारी] (दंभ्-अ) पु. कापट्य, आंत अेक बाहेर अेक. दंभो-धर्मध्वजित्त्वं-शकराचार्य. ६, ५२; ११२.
त्रि-[त्रिवाचा] (त्रि) सं. वि. ५३.	दया-[दया, दयादक्ष] (दय-अ) परदुःखनिवारणेच्छा, कृपा. १००, १०६; १३४, १७४.
त्याग-[त्यागितां] (त्याग) धा. साडणें. ८.	दयाळु-[दयाळु] (दय-आळु) वि. त्रि. कारुणिक. ५६, ७४.
त्याग-[भोगत्यागें, त्याग] (त्याग) पु. वर्जन, विसर्जन. १५३; ७६.	दर्शन-[दर्शनें] (दृश्-अन) न. अव- लोकन. १३३.
त्वर-[त्वरें] (त्वर) स्त्री. वेग. त्वरें क्रि. वि. = वेगानें. १२४.	

दाता—[अन्नदाता, कैवल्यदाता, मुक्ति-
दाता] (दा) वि. पु. वितरण-
शील, दानकर्ता. ९३; ७८
१८०

दान—[दान] (दा-अन) न. वितरण
७४.

दानी—[जीवदानी] (दान-अन्) वि.
त्रि. देणारा. ११८.

दारा—[द्रव्यदारा] (दार) स्त्री. स्त्री,
पत्नी, भार्या. २०

दारिद्र—[जन्मदारिद्र] (दरिद्र-अ) न.
दैन्य. १३८.

दाव—[दाविजेतो] (दृश्-दृशापय)
धा. दाखविणें. १५४.

दास—[दास, दासपाळु, दासाभिमानी]
(दास्=दान करणें-अ) पु.
(१) श्रीराम सेवक=मारुति-
बिभीषण ३३.

(२) स्वतः श्रीसमर्थ ७६,
१४१, १५०, १६७, २०५.

(३) देवाचा कृतार्थ सेवक
४७-५६.

(४) देवाच्या कृतार्थ सेवकाचा
शिष्य ५६.

(५) रामसेवक २८ ते ३७,
१३७. ३३, ४७-५६, ७६,
१४१, १५०, १६७, २०५;
५६; २८-३७, १२३.

दिन—[दिनांकारणें, दिनाचा, दिना-
नाथ] (दीन) वि. त्रि.
दुःखित. १२५; ५६, ७४; २८,
४२.

दिव्य—[दिव्य] (दिव्-अ) वि. त्रि.
श्रेष्ठ. ३२.

दिशा—[दिशा] (दिश्-अ) स्त्री.
पूर्वादि. १७३.

दिस—[दिगां] (दिवस) पु. दिन.
२०१

दिस—[दिसे, दिसेना] (दृश् प्रेक्षणे)
धा. दिसणें. १४६; १३६, १५५,
१७७, १८५, २०१.

दिसेंदीस—[दिसेंदीस] (दिवसानु-
दिवस) क्रि. वि. प्रतिदिवशीं.
११४.

दीस—[दीसे] दिस पहा. १७९.

दुख—[दुख, दुखाची, देहेदुख] (दुःख-
अ) न. क्लेश, कष्ट. ९, १२,
२०, ६१, ६५, ७३, १४०,
१६१, २०३, १०; १०.

दुज—[दुजा, दुजी. दुजेवीण] सं. वि.
दुसर. १६, ८१; १९२, १९८,
१९९.

दुरात्मा—[दुरात्मे] (दुरात्मन्) पु.
पापात्मा. १२६.

दुराशा—[दुराशा, दुराशागुणें] (दुर्-
आशा) स्त्री. दुष्ट आशा,
दुर्मनोरथ. ५५; १६८.

दुर्जन- [दुर्जनाची] (दुर्जन) वि. त्रि.

खल, दुष्ट. १२९, १३५.

दुर्भर- [दुर्भरातें] (दुर्-भर) वि. त्रि.

ज्याचें भरण करणें कठिण =
काम; पोट. ८०,

दुश्चीत- [दुश्चीत] (दुश्चित्त) न.

वाणीत बुद्धि. १०४.

दुष्ट- [दुष्ट] (दुष्ट) वि. त्रि. अष-

णीय. ४.

दुस्तर- [दुस्तरा] (दुस्-तर) वि. त्रि.

अपार. ८०.

दुज- [दुजें] (दुज पहा.) १४७,

२०१.

दूण- [दूणें] (द्विगुणित) वि. त्रि.

दुप्पट. ६५.

दूरि- [दूरि] (दूर) क्रि. वि. असं-

विकृष्ट. ९२.

दृढ- [दृढ] (दृढ=वर्धने-त) वि. त्रि.

स्थिर. २२, ५४, ६४, १४३, १६३,
१९९.

दृश्य- [दृश्य] (दृश्य) वि. त्रि. ज्ञेय-

मात्र. १३९, १७१, १९३.

दृष्टांत- [दृष्टांत] (दृष्टांत) पु.

अदाहरण. १९२.

दे- [दिल्ला, दीजे, द्यावा, दीधली, दे,

देत, देतो, द्यावी, द्यावें] (दा) धा.

(१) सहायक धा. अ. सोडून

देणें (२) देणें.

११६; ३९; ५, ७०, १०९, २०३;

११७; २४, १२८; ६३; १७४;

१२; २, १९, ४४.

देख- [देखतां, देखवेना] (दृश्) धा.

पाहणें. २८, ९६.

देव- [देव, देवकाजीं, देवदेवा, देवराणा,

देवरायासि, देवासि] (दिव्-अ)

पु. श्रीस्वर.

३१, ३५, ३६, ५५, ९३, १०४,

११६-१२६, १४४, १६४, १७६,

१७८, १७९, १८९, १९४, १९५;

४८; ७३; ८४, ९७, १७७, १९३;

१७९; ४९.

देह- [देह, देहबुधी, देहीं, मानव-

देहधारी] (दिह्-अ) पु. शरीर.

४८; १९७; १४०; ९८.

देहे- [देहे, देहेदंडणेचें, देहेदुख, देहबुधि,

देहबुधिचा, देहेबुधिचें, देहेबुधितें,

देहेभान, देहेभावना, देहेरक्षणा-

कारणें, देहेसंसारचिंता, देह्याचा,

देह्यातीत, देह्यादीक, देह्यांती]

देह पहा.

८, १०२, १९४; ७३; १०;

१२, १०३, १६३, १७०;

१३८, १६३, १६९, १९१;

१३७; १६८; १८८; १२७;

२६; ७८; १६६; १६३; १६५;

२३.

दैत्य- [दैत्य, दैत्यकूली] (दिति-अ) पु.
असुर. ९६; ९६.

दैन्यवाण- [दैन्यवाणा, दैन्यवाणे]
(दीनवत्) वि. त्रि. दीनाप्रमाणे.
६४, ९७, १३४, १६८, १७७;
६५, ११७.

दो- [दो] (द्वि) सं. वि. दोन. १७२.

दोनी- [दोनी] (द्वि) सं. वि. साकल्य-
वाचक. १९२.

दोन्ही- [दोन्ही] दोनी पहा. ३३.

दोष- [दोष, दोषे] (दुष्ट-अ) पु. पाप,
अवगुण. ७१, १०१, २०५;
९२.

द्रव्य- [द्रव्य, द्रव्यदारा, द्रव्यभोंदु,
परद्रव्य] (द्रु-अ) न. वित्त, पैसा.
९; १०; १८१; १०३.

द्रूपदी- [द्रुपदीकारणे] (द्रुपद-अ) वि.
ना. स्त्री. द्रुपदपुत्री, पांडवपत्नी.
१२४.

द्वादश- [द्वादशादीत्य] (द्वादश.) सं.
वि. दहा आणि दोन. १७६.

द्विज- [द्विजांकारणे] (द्वि-ज) पु.
ब्राह्मण. १२२.

द्वितीया- [द्वितीयेस] (द्वितीया)
स्त्री. चंद्राची तिथि. १५४.

द्वैत- [द्वैत] (द्वि-अत-अ) न. द्विती-
यत्व, द्विविधत्व. १३६, २०१,
२०४.

धन- [धनाची] (धन्-अ) न. वित्त.
पैसा. ७४.

धन्य- [धन्य] (धन्य) वि. त्रि. कृतार्थ.
३, ४७-५७, ८७, ९९, १२७, २०२.

धर- [धरा, धरावा, धरावे, धरावे,
धरावी, धरावी, धरी, धरी]
(धृ-धारणे) धा. धारण करणे.
८०, १३१; ५, ६१, ७६,
२०३; ७, २२, ४२, ४३;
१४१; ८, १०, ४४, १०५,
१६३ - १६७; १०३; ६५,
१२० १३५; २७, ७९, २०२.

धरा- [धरा] (धृ-अ) स्त्री. पृथिवी.
१२०.

धर्म- [धर्म] (धर्म) पु. विहित क्रिया-
साध्य गुण. ७६, १००.

धर्मता- [धर्मता] (धर्मता) स्त्री.
धर्मत्व, धर्मशीलता. ४.

धाक- [धाकासि] (द्राघ् सामर्थ्ये) पु.
भीति. २७.

धातमाता- [धातमाता] स्त्री. धात
म्हणजे गीतप्रबंध व मात म्हणजे
ग्रंथपाठांतर किंवा मुख्यत्वे गोष्टी
सांगणे- (नानासाहेब देव)

धाम- [धाम, निजधाम, हेमधामी]
(धामन्) न. घर, स्थान. ४४;
८६; ६५.

धारणा-[धारणा] (धारणा) स्त्री.

स्मरण मनोगत स्थिति. ७१.

धारिष्ट-[धारिष्ट] (धाष्टर्य) न. धैर्य.

७, ३६, ८७.

धारी-[दंडधारी, दंभधारी, मानव-
देहधारी, वेषधारी, कोदंडधारी]

(धृ-अिन्) वि. त्रि. धारण

करणार. २७; ११२; ९८; १२६;

२८, ६८.

धाव-[धावताहे, धावे, धावतु]

(धाव्) धा. (१) शीघ्र येणे.

(२) भ्रमण करणे. अ. मना

कल्पना धीट सैराट धावे. १०४.

११८, १०४, १२४.

धीट-[धीट] वि. त्रि. अप्रतिबद्ध.

१०४.

धीर-[धीर] (धीर) पु. (१) धैर्य.

(२) बुद्धिमान् अ. महां धीर

गंभीर पूर्ण प्रतापी. २७, ६७.

धुंडाळ-[धुंडाळितां] (अधि-तुद्

अन्वेषणे) धा. शोधणे. १५७,

१७६.

धुव-[धुव] (धुव) वि. ना. पु.

अुत्तानपाद राजाचा पुत्र. ज्याला

आकाशांत अढळ स्थान मिळालें

तो प्रसिद्ध बालभवत. ११७.

धेनु-[कामधेनु] (धे = पान करणे-नु)

स्त्री. सवत्स गाय. काम+धेनु=

अिच्छा पुर्ण करणारी गाय. ६०,

६३.

ध्या-[ध्यातो] (ध्यै चिंतायाम्) धा.

ध्यान करणे. ८३

ध्यान-[ध्यान] (ध्यै=चिंतायाम्-अन)

न. (१) अंतःकरणाचा अेकाग्र

वृत्तिप्रवाह. (२) स्वरूप. अुदा.

दुजेवीण तें ध्यान सर्वोत्तमाचें.

१९२. ६६

ध्यास-[ध्यास] (ध्यै) पु. तद्विषयक

सतत चितन. ८४.

न-[न] (न) अ. निषेधार्थी. ९, २३,

२५, ५२, ५३, ७२, ७३, ८१,

९०, ९१, १२१, १२८, १४६,

१४७, १४९, १५७, १७८,

१७९, १८७, १९०, १९२,

१९८, १९९.

नको-[नको] (व-कग्) धा. निषे-

धार्थी. अुदा. नको रे मना क्रोध

हा खेदकारी. ४-६, ९, १२,

१८-२०, २५, ४३, ५८, ६५,

८१, ९१, १३२, १६०.

नभ-[नभाचे, नभासारिखें, नभीं,

नभें,], (नभ्-अभावे) न. आकाश.

१९५; १९७; १९६; १९८.

नम-[नम्] (नम्) धा. वंदन करणे.

१.

नम्र-[नम्र] (नम्-र) वि. त्रि. कोमल, विनत. ७, ५१.

नये-[नये] धा. निषेधार्थी. अदा. कामा नये रे ४; सांडूं नये रे ३. ३, ४.

नर-[नरा] (नृ-अ) पु. मनुष्य. ७८, ८२.

नर्क-[नर्क] (नरक) पु. निरय. दुःखभोगाचें मरणोत्तर स्थान. १०१.

नव्हे-[नव्हे] (नभ्-अभावे) धा. नाही. ५९, ६६, ७६, १५३, १६८, १८०-१८२, १८४, १९०, १९३.

नष्ट-[नष्ट] (नश्-त्त) वि. त्रि. दुष्ट, वाओट. ५५, १०७, १२६, १२९, १३३.

नस-[नसे, नसावा, नसावी, नसों] (न-अस) धा. अस्तित्वाभाव असणें ४४, ५०, ५५, ७९, १३४, १४६; १५०, १६९, १८४; ५८, १३०; १०७; २४, १२८.

नाठव-[नाठवावा] धा. आठव पहा. १६९.

ना-[ना] अ. अकरणरूपी. ७६, १३४, १५०, १९२, १९५.

नाडळ-[नाडळे] आडळ पहा. १३८

नाढळ-[नाढळे] (न-आ-दृश्) धा. दृष्टोत्पत्तीस न येणें. १४२.

नाणें-[नाणें] (नाणक) न. मोहर, अि. १४३.

नातुड-[नातुडे] (आ-तुड् संयोजने) धा. प्राप्त होणें, सांपडणें. ४१.

नाथ-[नाथ, दिनानाथ] (नाथ्-अ) पु. (१) प्रभु = जना अधरी नाथ लोकत्रयाचा. (२) आधार = दिनानाथ हें तोडरीं ब्रीद गाजे. २२; २८, ४२.

नाना-[नाना, नानापरी] (नाना) अ. विविध प्रकार. ६, ११०, १६०, १०४.

नाम-[नाम, नामघोषें, नामतोषें, नामविश्वास, नामीं, नामें, राम-नामावळी, रामनामीं, रामनामें, हरीनाम] (नाम) न. नाव. २४, ७२, ७३, ८१, ८२, ८६, ८८-९०, ९३, ९४, ९६, ९७, १००, १०१; ९२; ९२; ८३; ७६; ७१, ९५; ९६, ९९; ८२, ९८; ४८, ५७, ७२; ९०; ९८.

नायक-[रघूनायका, रघूनायकाविण, रघूनायकासारखा, जानकी-नायकाचा] (नायक)

(१) श्रेष्ठ, (२) पति. २२; २४; २७; १३१.	निदकु-[निदकु] (निदक) वि. पु. निंदा करणारा. १८१.
नायका-[रतीनायकेचा] (नायिका) स्त्री. स्त्री. १२९.	निध-[निद्य] (निद्य) वि. त्रि. गर्ह्य, दूषणीय. २, १८८.
नायेक-[रघूनायेका, रघूनायेकाचा, रघूनायेकाविण] (नायक पहा.) ४२, १९८; ९१; ४३, ४६.	निम-[निमाला] (नि-मी) धा. नाश पावणे. १४.
नारायण-[नारायणाचेनि] (नारायण) वि. ना. पु. अजामिळाच्या पुत्राचें ठेवलेले नांव. ९५.	निराकार-[निराकार] (निराकार) वि. त्रि. आकाररहित. १४८.
नावड-[नावडे] (न-आ-वृध्) धा. अप्रिय वाटणे. १०१.	निराभास-[निराभास] (निराभास) वि. त्रि. आभासशून्य. १७१.
नाहीं-[नाहीं] (न-अस) धा. अभावार्थी २३, ४१, ४९-५१, ५९, ७२, ७८, ९७, १४०, १४५, १५०, १७०, १९५, १९६.	निरोध-[निरोधे] (निरोध) पु. वेष्टन अवरोध बंधन. २०.
निकाम-[निकाम] (निकाम) वि. त्रि. कामशून्य. ५८, ७७.	निर्गुण-[निर्गुणाचा, निर्गुणालागि, निर्गूण] वि. त्रि. सत्त्वादि त्रिगुणरहित परमात्मा किंवा ब्रह्म. १; १८९; १६४, १६९, १७१, निर्द्वंद्व-[निर्द्वंद्व] (निर्-द्वंद्व) वि. त्रि. शीतोष्ण किंवा राग- द्वेषादि द्वंद्वरहित. ७७.
निज-[निजधाम] (निज) वि. त्रि. आपल. ८६	निर्म-[निर्मिली] (निर्-मा) धा. अुत्पन्न करणे. १८९.
निजध्यास-[निजध्यास] पु. अेकतान- तेचा निरंतर प्रयत्न. ४३, ६२, ८१.	निर्माण-[निर्माण] (निर्-मा-अन) वि. त्रि. अुत्पन्न. १७९.
नित्य-[नित्य] (नित्य) क्रि. वि. सतत. ४८, ५७, ७०, ९६, ९९.	निर्मित-[निर्मिता] (निर्-मा) वि. त्रि. निर्माण करणारा. १७५.
निधी-[निधी] (निधि) पु. भूमिगत द्रव्य. ६०.	निर्मूल-[निर्मूल] (निर्मूल) वि. त्रि. मूलरहित, विनाश. ८८.

- निर्विकल्प-**[निर्विकल्पासि] (निर्वि-
कल्प) वि. त्रि. विकल्परहित,
केवल.
- निव-**[निवाला, निवाली, निवाले]
(निर्-वा) धा. शांत होणे.
५०, ८४, ९४, १०६, १२७; २०१;
१३२.
- निवाडा-**[निवाडा] (निर्वाद) निर्णय.
१५२.
- निवार-**[निवारी] (निवृत्त) नाहीसे
करणे. ६९, १०८.
- निशा-**[निशा] (निशा) स्त्री. रात्र.
१७३.
- निशाण-**[निशाणी] (निस्वनक) न.
वाद्यविशेष. "भेरी निशाण मादल
शख टीकला भोंगल।" १३३
हा शब्द फार जुना आहे, हें वरील
ज्ञानेश्वर वचनावरून लक्षांत
येईल. [निशाण-निश्चिन्ह
अ. नामनिशाण. निशाणी,
निरसणी-निश्रेणी=शिडी. निशाण-
निस्वनक=वाद्य.] ३७, १२३.
- निशेष-**[निशेष] (निःशेष) वि. त्रि.
संपूर्ण. २०४.
- निश्चय-**[निश्चयासि, निश्चयें,
निश्चयो] (निश्चय) पु. दाढर्य,
अचलितता. १३३. २०२; ३४;
- ५४, ६२, १३८, १५१, १५७,
१६३, १६७, १९१.
- निश्चित-**[निश्चित] (निश्चित) वि.
त्रि. निर्णित. १६५, १८५.
- निष्ठा-**[येकनिष्ठा] (निष्ठा) स्त्री.
स्थिति, श्रद्धा. १०६.
- निसंग-**[निसंग] (निःसंग) पु. असं-
गावस्था. १९२.
- नीकर-**[नीकरा] (निकृंतन) धा.
छाटून टाकणे. ८०.
- नीच-**[नीच] (नीच) वि. त्रि. क्षुद्र,
हीन. ७, १२०.
- नीति-**[नीति] (नीति) स्त्री. हिताचा
मार्ग. ४, १६२.
- नीरस-**[नीरसावा] (निर्-अस) धा.
निराकरण करणे. १६९.
- निरूपण-**[नीरूपणी] (निरूपण) न.
विवेचन, वर्णन. १०३.
- नीवव-**[नीववावे, नीववी] (निर्-वा)
धा. शांत करणे, शमविणे.
७, ८, ८५.
- नुपेक्ष-**[नुपेक्षी] (न-अपेक्ष) धा.
अपेक्षा न करणे, अदासीन नसणे.
२७-३७, ११६-१२५.
- ने-**[नेतो] (नी) धा. घेअून जाणे.
२३.

नेण-[नेणती, नेणा] (न-ज्ञा) धा.

न जाणणें. १२६, १९३; ८४.

नेणत-[नेणता] (न-ज्ञा) वि. त्रि.

अजाण. १९३.

नेम-[नेमिला] (नियम) धा. निश्चित

असणें. ८५.

नेम-[नेम, नेमैं] (नियम) पु. निश्चित

विशिष्ट क्रिया. ८५; ५७, ७०.

नेमस्त-[नेमस्त] (नियमित) वि. त्रि.

निश्चित. २८, ९८, १३२.

न्याय-[न्याय] पु. तर्कशास्त्र. १५८.

पक्ष-[पक्ष] (पक्ष) पु. बाजू. १७४.

पच्-[पचे] (पच्) धा. अकुडला जाणें.

२०.

पंचीकर्ण-[पंचीकर्णे] (पचीकरण) न.

वेदांतांतील प्रक्रियाविशेष. १५४.

पड-[पडेना] (पद्) धा. संपादलें

जाणें १००, १३९.

पंडीत-[पंडीत] (पंडित) पु. अहंकारी

शास्त्री. केवळ शब्दज्ञानावर

मिरविणारा. ११३

पती-[पती] (पति) पु. स्वामी. १२९.

पद-[पदी] (पद) न. पाय. २९,

३२.

पदार्थ-[पदार्थी] (पदार्थ) पु. वस्तु.

५८.

पंथ-[पथ, आरण्यपंथें, भक्तिपंथें,

मृत्युपंथें] (पथ) पु. मार्ग.

१; १२३; २, ११५; १४.

पर-[परब्रह्म, परद्रव्य, परा] वि. त्रि

(१) दुसऱ्याचें (२) पलीकडचें.

१९१; १०३; ८०.

परा-[परेहूनि] (परा) स्त्री. परा

वाचा. १९०,

पराव-[परावी] (परकीय) वि. त्रि.

परकीय. १०३.

परी-[नानापरी, बहूतांपरी] पु.

प्रकार. १०४; ४२, ७४.

परी-[परी] (परं) अ. परतु. ८,

१४, २६, ४१, ८३, १०४,

११२, १२६, १३७, १४३,

१५१, १५२, १६२, १६५,

१६८, १७५, १७८, १८७-

१९०, १९४, १९५, २०२.

परीक्षा-[परीक्षेविणें] (परीक्षा)

स्त्री. खऱ्या खोट्याचा निर्णय.

१४३.

पर्ता-[पर्ता] (पर) वि. पु. पली-

कडचा. १९०.

पष्ट-[पष्ट] (स्पष्ट) वि. त्रि. स्फुट,

अुघड. १३७.

पां-[पां] अ. संबोधनद्योतक. १३,

९३.

पाठि-[पाठिलागि] (पृष्ठ) स्त्री.

पाठ. १३.

- पाणी—[चक्रपाणी, चापपाणी, शूळ-
पाणी, वज्रपाणी] पु. हात.
१९९; ३५, १२२; ३१;
१२२.
- पाप—[पाप, पापबुधी, पापरूपी, पाप-
संकल्प, पापे] न. अधर्म, दुष्कृत.
९; ४; ९६, ९८, १२६; ५; ५८.
- पापिणी—[पापिणी] (पापिनी) वि.
स्त्री. पापयुक्ता. २४.
- पापी—[पापी] (पापिन) वि. पु.
पापयुक्त.
- पामर—[पामरां] (पामर) वि. त्रि.
अधम, नीच. ७८, ८२.
- पाय—[पाय] (पाद) पु, पद. १४१.
- पार्वती—[पार्वती, पार्वतीशें] (पार्वती)
वि. ना. स्त्री. शिवभार्या. ९४;
८२.
- पालट—[क्रियापालटे] (परिवर्त) पु.
परिवर्तन, बदल. ११५.
- पालट—[पालटावा, पालटावी, पालटीजे,
पालटे] (परि-वृ) धा. बदल
करणे ११५; १०५; ४०; १०८,
१२९, १३५.
- पाव—[पाविजे, पाविजेतो, पाविजेती,
पावे] (प्राप्त) धा. प्राप्त करून
घेणे ४०, १५४, १६१, २०२;
८९; ७१; १०४.
- पावना—[पावना] (पावना) स्त्री.
पवित्र.
- पाशा—[पाशा] (पाशिका) स्त्री. बंधन.
५५.
- पाषाण—[पाषाण] (पाषाण) पु. दगड,
प्रस्तर. ९८, १३९
- पाषांड—[पाषाड] (पा=देवधर्म षड=
निष्फल करणे) न. देवधर्म-
विरुद्धाचार, नास्तिकता. १११.
- पाह—[पाहणे, पाहता पाहवेना, पाहिजे,
पाहीं, पाहे पाहे, पाहो, पाहतो,
पाहवे] (दृश्-पश्य) धा. (१)
अवलोकणे. (२) खपणे अुदा.
पिता पापरूपी तया पाहवेना
(३) (प्र-अहं) योग्य असणे.
अुदा० परी पाहिजे अंतरी येत
केले.
१४९; १५, ९३, १००, १३१,
१३६, १३९, १४४, १४९, १५५,
१५६, १७१, १७३, १७८, १८०,
१८५, १८९, १९६, १९७; १५६;
१५२, २०२; ७६; ३०, ३६, ४६,
४७, ४९, ११८, १५८, १७८; ११,
३८, ६६, ७५, १११; ११४, १३६,
१४४, १४६-१५०, १५५, १५६,
१६१, १७३, १८२, १८६, १९२,
२००; १७३; .....

पाळु-[दासपाळु] (पालक) वि. पु. पालन करणारा. ५६.	पुरी-[पुरी] (पुर-डीप) स्त्री. नगरी = अयोध्या. २९.
पिता-[पिता] (पिता) पु. बाप ९६.	पुष्ट-[पुष्टिभागी] (पृष्ट) न. पाठ. १२०.
पिंड-[पिंड, पिंडज्ञानें] पु. शरीर. १८७; १५३.	पुस-[पुसावा, पुसे] (पृच्छ) धा. विचा- रणें. १६९, १९४.
पिपाशा-[पिपाशा] (पिपासा) स्त्री. तृष्णा, तहान. ५५.	पूज-[पूजिताहे] (पूज) धा. पूजा करणें. १७८.
पीत-[पीत] (पीत) वि. त्रि. हरिद्रावर्ण. १५०.	पूढिल-[पूढिलाचें, पूढिलांसि] (पुरस्) पुढचे, आजूबाजूचे = अन्य वि. त्रि. दुसर. ९; १६०.
पीसें-[रामपीसें] (विभ्रंश) न. वेड. ९२.	पूर्ण-[पूर्णकामें, पूर्णप्रतापी] (पूर्ण) वि. त्रि. परिपूर्ण. ७०; ६७.
पुढें-[पुढें] (पुरस्) क्रि. वि. पुरोभागी, पुढील काळीं, नंतर. ३, १६, २५, २६, २८, ६१, ६३, ६६, ६८, ९७, १२३, १२५, १३९, १४४, १४६.	पूर्वज-[पूर्वजांसि] (पूर्व-ज) पु. वाड- वडील. ९९.
पुण्य-[पुण्य, पुण्यठेवा, पुण्यरासी] (पुण्य) न. धर्म, सुकृत. १००, १३३, १३९; ७१; ९९.	पूस-[पूसे] पुस पहा. ८२
पुत्र-[पुत्रकामें, स्त्रियापुत्रमित्रादिकें] पु. तनय, सुत. ९५; १६६.	पोट-[पोटीं, मायपोटीं] न. (१) अुदर (२) अंतःकरण = पुढें देखतां काळ पोटीं थरारी. २८, १५९, १८२, १९७; २०.
पुराण-[पुराणां, पुराणी, पुराणीं, पुराणें] (पुरा-न) न. व्यासादि मुनिप्रणीत ग्रंथविशेष. १९३; ९५; ३४, ९०; १८, ३९.	प्रताप-[प्रतापें, स्वामीप्रतापें] (प्रताप) पु. पराक्रम. ३१; १९९.
पुर-[पुरेना] (पृ) धा. पूर्ण होणें. १६, १९७.	प्रतापी-[पूर्ण प्रतापी] (प्रतापिन्) वि. त्रि. पराक्रमी. ६७.
	प्रपंच-[प्रपंच] (प्र-पच्) पु. संसार, विस्तार, पसारा. १६५.

प्रपंचीक—[प्रपंचीक] (प्रापंचीक) वि. त्रि. संसारविषयक. ५१.

प्रबोध—[प्रबोधे] (प्रबोध) पु. ज्ञान, जागृति. १५७.

प्रभात—[प्रभाते] (प्रभात) न. प्रातः-काल, प्रत्यूष. ३, ६७-७६.

प्रभु—[प्रभु] (प्रभु) पु. स्वामी. १८३

प्रमाण—[प्रमाणांतरें] (प्रमाण) न. वेदादिप्रमाणें. १६२.

प्रल्हाद—[प्रल्हाद] (प्रल्हाद) वि. ना. पु. हिरण्यकशिपूचा पुत्र, प्रख्यात बालभक्त ९६, १२१.

प्राणी—[प्राणी] (प्राणिन्) पु. जीव. ९०

प्राप्त—[प्राप्त] (प्राप्त) वि. त्रि. (१) प्राप्त होणें=मिळणें (२) लब्ध. ११, १४०, २०२.

प्राप्ति—[प्राप्ति] (प्राप्त) वि. प्राप्त पहा. १५९.

प्रार्थना—[प्रार्थना] (प्रार्थना) स्त्री. विनवणी. ३८.

प्रीति—[प्रीति] (प्रीति) स्त्री. प्रेम, आवड. १०, ४७, ५९, ६५, १०३.

प्रीय—[प्रीय] (प्रिय) वि. त्रि. आवडणार. ५३.

प्रेम—[प्रेम, प्रेमखाणी] न. भक्ति, स्नेह. ५५; ११७.

प्रेमळु—[प्रेमळु] (प्रेमल) वि. त्रि. प्रेमानें युक्त. १०६.

प्रेण—[प्रेण] (प्रश्न) पु. पृच्छा. १९४

फुकाच—[फुकाचा, फुकाची, फुकाचे] वि. त्रि. फुकटचें, खर्चाशिवाय. ९१; ९७; ८८, ९३, १००, ११४.

फुट—[फुटेना] (स्फुट्) धा. भंग पावणें. १४७, १७७.

बंड—[बंड] (वद्) स्त्री. बडबड. १११.

बंदी—[बंदी] (बंध्) वि. पु. बंदीतील. १२३.

बर—[बरा, बरी, बरे] (वर) वि. त्रि. योग्य, चांगल. १५१, १६७; १०६; ४१, १३२, १५५.

बहू—[बहू] (बहु) वि. त्रि. अधिक, पुष्कळ, प्रचुर. २०, ४१, ८२, ८३, ८८, ९०, ९८, ११६, १५७.

बहूत—[बहूतां, बहूतांपरी] (बहु) वि. त्रि. बहु पहा. १२६, १५२, २०१; ४२, ७४.

बहूसाल—[बहूसाल] (बहु) वि. त्रि. बहुविध. १८०.

बळ—[बळें, अनीतीबळें, विरक्तीबळें] (बल) (१) क्रि. वि. बलें. (२) योगानें अुदा. अनीतीबळें १३, २९, ३१, ६२, ६८, १२३, १३५, १४२, १६६; १६२; १८८.

- बाण**—[बाण] (बाण) पु. शर. १३१ १०३. १६३, १७०; १३८,
बाण—[बाणे] (वर्ण) धा. मनावर. १६३, १६९, १९१; १३७;
 ठसणें. ३९, १८३. १६८.
- बाध**—[बाधिजे, बाधूं, बाधिजेनापदा]
 (बाध्) धा. पीडा करणें. ७८;
 ८७, १६८; ७०.
- बाधु**—[संगबाधु] (बाध) पु. पीडा.
 १८१.
- बांध**—[बांधिलें] (बंध) धा. स्वीकारणें.
 १४३.
- बा**—[बापा] (व्) अ. सबोधनद्योतक
 १०५.
- बापुड**—[बापुडें] वि. त्रि. अनाथ.
 ११७.
- बाळक**—[बाळकासी] (बालक) न.
 मूल. २०
- बुड**—[बुडाला, बुडाली, बुडालें] धा.
 (१) नष्ट होणें अुदा. आनंद
 भेदें बुडाला. (२) मग्न होणें
 अुदा. मनोवासना रामरूपीं
 बुडाली. ६२; १२७; १३,
 १९६.
- बुधि**—[बुधि, देहेबुधि, देहबुधिचा, देहे-
 बुधिचें, देहेबुधितें] (बुद्धि) स्त्री.
 (१) आसक्ति. अुदा. देहेबुधि.
 (२) चित्त. अुदा. मना बुधि हे
 साधुसंगीं वसावी. १०७; १२,
- बुधी**—[आत्मबुधी, देहबुधी, स्वार्थबुधी,
 बुधी] बुधि पहा. १६३; १९७;
 ९, ५१; ६४.
- बुद्धि**—[बुद्धि] बुधि पहा. १६२.
- बुद्धी**—[पापबुद्धी] बुधि पहा. ४.
- बोध**—[शास्त्रबोधें, हरीबोध, रामबोधें]
 (बुद्ध-अ) पु. तद्विषयक ज्ञान.
 १५७; ६३; १२७.
- बोध**—[बोधताहे, बोधवीजे, बोधितां]
 (बुध्) धा. समजणें. १५१;
 ४१; १५१.
- बोध्य**—[बोध्य] (बुद्ध) वि. ना. पु.
 विष्णूचा अेक अवतार. १२४.
- बोल**—[बोलणें, बोलण्याचा, बोलण्या-
 सारिखें, बोलतां, बोलती, बोलिजे,
 बोलिजेतें, बोलिली, बोलिलें,
 बोलिल्यासारखे, बोले, बोलें,
 बोलों] (वल्ह) धा. बोलणें.
 ७, ५१, १११; २५; ४९, १०५,
 ११५; २३, ९५, १०१, ११४;
 १५; ९१; १०४; ९०; १६१;
 १८२; ३४, ५३, १३२, १७९;
 २३, १८४; ४३, १३२.
- ब्रह्म**—[ब्रह्म, ब्रह्मच्यारी, ब्रह्मचारी,
 ब्रह्मराक्षेस, परब्रह्म, ब्रह्मादिकांचा,

- ब्रह्मांड] न. (१) ब्रह्मदेव अ. ब्रह्मादिकांचा. (२) राक्षसविशेष अ. ब्रह्मराक्षस. (३) विश्व अ. ब्रह्मांड (४) परमात्मतत्त्व. १७२; ५०; ८७; ११३; १९१; १४८; १३६, १८७.
- ब्रीद-[ब्रीद] न. बाणा. २९, ४२.
- भक्त-[भक्त, भक्तरीपूशिरीं, भक्ता-भिमानी, हरीभक्त] (भज-त) वि. त्रि. श्रीश्वरानुरक्त, सेवक. ४७, ९६, १२१, १८३; २९; ११६-१२२, १२४, १२५; ८७, १३३.
- भक्ति-[भक्ति, भक्तिअूणें, भक्तिपंथें, भक्तिभावार्थ, भक्तिभावं, भक्तिमंदु, भक्तिमार्गें, हरी-भक्तिचा] (भज्-नि) स्त्री. सेवा, अनुरक्तता. २६, ५७, १७८; ६५; २, ११५; १०८; ५५, ६९, १०६; १८१; १८८, ३७.
- भंग-[भंगे] (भंज्) धा. नाश होणें. ४५, १३५, २०३.
- भज-[भजा, भजावा, भजावें, भजाया, भजे] (भज्) धा. भक्ति करणें. १०२; १३०; ६९, १०२; १३१; ४९.
- भक्ष-[भक्षितां, भक्षिली] धा. खाणें. १७४; १५९.
- भय-[भय, भयातीत, भयाते, भयें] न. भीति. १३६; १३६, १८५; ६९; २७, १३६.
- भर-[भरा, भरावें] धा. (१) परि-नम = नमविणें. अ. सरा वीवरा त्या भरा दुर्भरातें. (२) परि-ली = लीन होणें अ. विवेकें सदा सस्वरूपीं भरावें. ८०; १०, १४५.
- भर्ता-[सृष्टिभर्ता] (भर्तृ) पु. वि. भरण करणारा. १९०.
- भव-[भवा, भावची, भवाचें, भवाच्या] (भव) पु. संसार. १७४; २६, ७९; ८८, १९७; २७.
- भाक-[भाकितां] (भाण) धा. याचणें. ११७, १२२.
- भांड-[भांडती] (भड्) धा. विवाद करणें. १५७.
- भान-[देहेभान] (भान) न. जाणीव. १८८.
- भार-[भार, भार] (भार) पु. व्यर्थ ओझे; ओझें. ६; ३४.
- भार्गव-[भार्गव] (भृगु-अ) वि. ना. पु. अवतारविशेष; परशुराम. १२२.
- भाव-[भाव, भावें, भक्तिभावार्थ, भक्तिभावं, अहंभाव, भिन्नभावें]

- (भाव)पु. (१) अनुराग. अ. भक्तिभाव. (२) जाणीव. अ. अहंभाव. (३) पणा, त्व. अ. भिन्नभाव. ३५, १३५ ; २, १०२; १०८ ; ५५, ६९, १०६; ११०, ११५, १४५, १५९, १६० ; १८५.
- भाव-[भावजेतो] धा. भावना करणे, समजून घेणे. १५४.
- भावना-[भावना, देहेभावना] (भावना) स्त्री. (१) ध्यान. (२) आसक्ति. अ. देहेभावना ७९; १२७.
- भाषण-[भाषणे] (भाषण न. बोलणे. १३३.
- भास-[भासले, भासे] (भास्) धा. (१) भासमान होणे. (२) वाटणे. १८७; १३९, १७१.
- भाळ-[भाळी] (भाल) न. कपाळ. १७५.
- भिन्न-[भिन्नभावे] (भिन्न) वि. त्रि. वेगळ. १८५.
- भी-[भीतोस] (भि) धा भिणे. २७.
- भू-[भूमंडळी] (भू) स्त्री. पृथ्वी. ३०
- भूत-[भूती, भुते] (भूत) न. (१) पंचमहातत्त्वे. (२) प्राणि अ. दया सर्व भूती. १००, १०६; १८७.
- भूमी-[मृत्युभूमी] (भूमि) स्त्री. स्थान. १५.
- भूलि-[भूलि] (भुर् वैदिक) स्त्री. भ्राति ७९.
- भेट-[भेटवी] (अभि-अत्) धा. प्राप्त करणे. २१.
- भेटि-[भेटि] (अभि-अत्) स्त्री. (१) समागम (२) प्रत्यक्षीकरण. ११७ १७०, २०१.
- भेटि-[भेटी, रामभेटी] भेटि पहा. १८६; ५९.
- भेद-[भेद, भेदे] पु. विभाग, द्वैत. १६०; ६२.
- भोग-[भोग, भोगत्यागे.] (भुज्-अ) पु. उपभोग. ७६; १५३.
- भोग-[भोगणे, भोगी, भोगीं भोगीत] (भुज्) धा. उपभोग घेणे. ९, ११, १७; १३४; २०५; १२.
- भोजन-[भोजनाची, भोजनीं] (भोजन) न. जेवण. १५९; ८९.
- भोंदु-[द्रव्यभोंदु] (अभि-अत्-हू कौटिल्ये) वि. पु. फसविणारा. १८१.
- भ्रम-[भ्रमाचा, भ्रमें, भ्रमे] (भ्रम) पु. मिथ्याज्ञान, भ्राति. ४९; १३८, १४३; १४४.

भ्रष्ट-[स्थानभ्रष्टा] (भ्रष्ट) वि. त्रि. चलित. १०६.

भ्रांति-[भ्रांति] (भ्रांति) स्त्री. भ्रमण. १४४, १६६.

भक्षिका-[भक्षिका] (भक्षिका) स्त्री. माशी. १५९.

मछ-[मछ] (मत्स्य) पु. वि. ना. अवतारविशेष. १२०.

मछर-[मछरातें, मछरें] (मत्सर) पु. षड्विंशतील अेक विकार, असूया. ८०; ५१, ८१.

मछरू-[मछरू] मछर पहा. ६, १८१.

मंडळ-[भूमंडळी] (मंडल) न. गोल. ३०.

मणी-[चिंतामणी] (मणि) पु. रत्न-विशेष. ६०, ६३.

मती-[मतीमंद] (मति) स्त्री. बुद्धि. १७, २०५.

मती-[मती] (मतिन्) वि. त्रि. मत आहे तो, वादी. ४५, १२९, १५७.

मद-[मदालस्य, मदा, मदें] पु. विकार-विशेष उन्माद. ७०; ६; ५१.

मंद-[मतीमंद] (मंद) वि. त्रि. जड. १७, २०५.

मंदु-[भक्तिमंदु] वि. पु. जड. १८१.

मर्धे-[समरस्तामर्धें] अ. आंत. ७५, ८१, १५२.

मन-[मना, मनाचा, मनाची, मनातीत, मनासारिखें, मनीं, मनें] (मनस्) न. चित्त. अतःकरण. २, ४-९, ११-१३, १८-२३, २५-२७, ३८-४४, ४६, ५८-६०, ६५, ६६, ७९, ८१, ९३, १०३-१०७, ११३, १२८, १३०, १३५, १४६-१५२, १५८, १६०, १८२, १८४, १८६, १८७, १९२, २००, २०२-२०४; ५६; २०५; १२९; ९; ३, १७, २४, ४७, ५०, ५४, ५९, ६२, ६७-७६, १८०, १९१, १९७, २०१; १६४.

मनस्-[मनोवासना] मन पहा. १२७.

मनस्वी-[मनस्वी] (मनस्विन्) वि. त्रि. मन जिकणारा. १८३.

मंत्र-[मंत्रावळी] (मंत्र) पु. देवतेच्या अुपासनेला अुपयोगी वाक्य, श्लोक किंवा पद. १८०.

मर-[मरे, मेले] (मृ) घा. मृत होणें. १६; १४.

मवाळु-[मवाळु] (मृदु-आल) वि. पु. मार्दवयुक्त. ५६.

महा-[महा, महाराज, महावाक्य] (महत्) वि. त्रि. बृहत्, मोठें.

१४, ३१, ६७, ६८, ७१-७३, ९६, ११८, १२१, १२६, १३५ २०३; २२, ७८, १५४.	मानव-[मानव, मानवदेहधारी, मानवा मानवां, मानवाची, मानवाला, मानवी] (मनु-अ) पु. मनुष्य. १७; ९८; ६८, ७९, ८२, १०४, १४३; ३४, ८८; १८; १०६; ३.
मही-[मही] (मह=पूजाकरणे-अ) स्त्री. पृथ्वी. १८९.	मानस-[मानसी, मानसीचा] (मानस) न. चित्त. १२, ४३, ५५, ९२, १३३, १३६, २०१: १५९.
माण-[मागतां, मागे] (मांक्ष-कांक्षायां) धा. याचणें. ६३; ६३.	मांदर-[मेरुमांदर] (मंदर) पु. पर्वत- विशेष. ३३,
माणें-[माणें] (मा-अग्रे) क्रि. वि. नंतर, बाजूला. ८, १२४.	माय-[मायपोटी] (मात्) स्त्री. माता, आआ. २०.
माणुत-[माणुता] (मा-अग्र) वि. त्रि. नंतर. १६, २५, ६१, १९४.	माया-[माया] (माया) स्त्री. अविद्या. १७२.
माजि-[वोळखीमाजि] (मध्यें) अ. आंत. २०१.	मार-[मारी] (मृ) धा. नष्ट करणें. ८७.
माता-[विश्वमाता] (माता) स्त्री. आआ. ९४.	मारुती-[मारुती] (मारुति) वि. ना. पु. हनुमान्. ८७.
मांडू-[मांडू] (मंड) धा. मंडन करणें. १९.	मार्ग-[भक्तिमार्गें] (मार्ग) पु. पंथ, रस्ता. १८८.
मान-[मानला, मानली, मानिताती, मानी, मानीं, मानीत, मानूं] (मन्) धा. (१) आवडणें-अ. जया मानला देव तो पूजिताहे. (२) समजणें- अ. चिरंजीव हे सर्व ही माचिताती. (३) ती क्रिया करणें. अ. खेद मानणें. १७८; १७८; १५; १७; २८; १०; २५, ९१.	मार्तंड-[मार्तंड] (मार्तंड) पु. सूर्य. ३७. मावळ-[मावळेना] (मी-वल्) धा. कमी होणें. १९१. माळा-[मेघमाळा] (माला) स्त्री. श्रेणी. ३३.

- मित्र**—[स्त्रियापुत्रमित्रादिके] पु. स्नेही.
१६६.
- मिथ्य**—[मिथ्य] (मिथ्या) अ. असत्य.
१९, ५३.
- मिथ्या**—[मिथ्या] (मिथ्या) अ. असत्.
१४३.
- मिळ**—[मिळाली, मिळेना] (मिल्) धा.
(१) सांपडणे. (२) लाभणे.
१७२; ५४, १४२.
- मी**—[मी, माझें] (अस्मद्) स. ना.
१५; २२.
- मीपण**—[मीपणाचा, मीपणासी,
मीपणें] (अस्मद्-त्व) न. अहंकार
१८६; १७७; १३७-१४१,
१४७, १५६, १९१.
- मीमांसक**—[मीमांसके] (मीमांसा)
वि. ना. मीमांसाशास्त्र. १५८.
- मुक्त**—[मुक्त] (मुच्-क्त) वि. त्रि.
वि. त्रि. मुक्त करणे=सोडवणे,
मोक्षास नेणे. ३२. ११९.
- मुक्ति**—[मुक्ति, मुक्तिकांता, मुक्ति
दाता] (मुच्) स्त्री. मोक्ष.
१२, ९५, ९७, १०५, २०५;
१६५; १८०.
- मुख**—[मुखीं, मुखें] (मुख) न. तोंड.
८६, ८७, ९१, ९३, ९७, १००,
११४, १३१; ७२, ९४, ९५,
९९, १०१, १६१, १८२.
- मुख्य**—[मुख्य] (मुख्य) वि. त्रि.
प्रमुख. १७६.
- मुळ**—[मुळारंभ, मुळीं] (मूल) न.
आद्य. १; १७२.
- मुद्रा**—[मौन्यमुद्रा] (मुद्रा) स्त्री.
वृत्ति. ४४.
- मूख**—[अधोमुख, काळमुखीं, मूखें]
(मुख पहा). २०; १४; ९६.
- मूढ**—[मूढ] (मूढ) वि. त्रि. मूर्ख,
निर्विवेक. ६४.
- मूर्ख**—[मूर्ख] (मूर्ख) वि. त्रि. मूढ,
निर्विवेक. ६५, १५६.
- मुळ**—[मुळ] मुळ पहा. १, ८८,
१९७.
- मृत्यु**—[मृत्युपंथें, मृत्युभूमी] (मृत्यु)
पु. मरण, यम. १४; १५.
- मेघ**—[मेघमाळा] (मेघ) पु. ढग.
३३.
- मेरु**—[मेरुमांदर] (मेरु) पु. वि. ना.
पर्वतविशेष.
- मेळ**—[मेळी] (मिल्) पु. समुदाय,
जाळें. ५४.
- मोकळ**—[मोकळी] (मुक्त) वि. त्रि.
मुक्त. ५७.
- मोक्ष**—[मोक्ष] (मोक्ष) पु. मुक्ति.
१७४, १८९, २०४.
- मोठ**—[मोठी, मोठे] (महत्) वि.
त्रि. बृहत्, विशाल.
२०, १७८, १८०, १८२; ९.

मोड-[मोडी, मोडे] (मुड) धा. नष्ट होणें. १४६, २०४; १३३, १४४.

मोह-[मोह] (मोह) पु. आसक्ति १६६.

मौनाव-[मौनावला] (मौन) नाम-धातु स्तब्ध होणें. अवाक् होणें. १५८.

मौनी-[मौनी] (मुनि) पु. शाक्य मुनि प्रसिद्ध आहे. मौनी ह्याचा मौनाशीं, कांहीं संबंध नाही. मौनी म्हणजे मुनि. १२४.

मौन्य-[मौन्यमुद्रा] (मौन) न. मुनि-व्रता, मूकता. ४४.

मौली-[चंद्रमौली] (मौलि) मस्तक. ८४, ८५, ८९.

म्हण-[म्हणा, म्हणावें, म्हणे, म्हणेना,] (भण्) धा. जप करणें. ९४, ९७. (२) समजणें. ११०; (३) बोलणें. ८९, १९८.

म्हणोनी-[म्हणोनी] अ. निगमनार्थी. १३, १६, ९४, ९७, १०१, १२१, १२९, १७०.

याग-[याग] (याग) पु. यज्ञ होम.

यातना-[यातना] (यातना) स्त्री. तीव्र वेदना. २०, २१, ९७.

ये-[ये, येअील, येअूनि, येत, येतां, येते, आलें, आला] (आ-अि) धा. पावणें, शकणें, ती ती क्रिया करणें.

९०, १२१, १८५, १९३; ९७; ४५; १९५; ९४; १६२, १३८, १८४; ११९, १४५.

येक-[येक, येकनिष्ठा, येकरूपासि, येकांत, कितीयेक,] (अेक) सं वि. १. १६, ३८, ४३, ४९, १५२, १५७; १०६; १४७; १३०; ६८, ८२.

येकु-[येकु] सं. वि. पु. येक पहा. १३१.

येत्त-[येत्त] (यत्त) पु. प्रयत्त. २६, २०२.

येथासांग-[येथासांग] (यथासांग) अ. यथास्थित, सांगोपांग. १००.

येदर्थ-[येदर्थी] (यदर्थ) पु. हा अर्थ, हा विषय. ३८, १०३.

येम-[येम] (यम) पु. मृत्युदेवता. १०१.

येरझार-[येरझारा] स्त्री. आवागम. २१.

योग-[योग, योगेश्वरांचा, योगयागें, योगें, कर्मयोगें] (योग) पु. अपासनामार्गविशेष. ७६; ८५;

१५३; ३९, ६०, १०८,
१५१, १५३, १८३; १४, १७.
योगि—[योगिराणा] (योगिन्) वि. त्रि.
योगानुभवो. १३४.
योगी—[योगी] योगि पहा. १३४, १८३.
योगु—[योगु] पु. योग पहा. १८६.
योग्य—[योग्य] (योग्य) वि. त्रि. समर्थ.
२०५.
योनी—[योनी] (योनि) स्त्री. जन्म.
१२०.
रक्ष—[रक्षवेना, रक्षितां रक्षीतसे, रक्षे]
(रक्ष्) धा. राखणें. १७४; १७४;
३५; १४९.
रक्षण—[रक्षणाकारणें, देहेरक्षणा-
कारणें] (रक्ष्-अन) न. पालन.
१२०; २६.
रघू—[रघूनायका, रघूनायकावीण,
रघूनायकासारिखा, रघूनायकेका,
रघूनायकेकाचा, रघूनायकेकाविण,
रघूराज] वि. ना. पु. रामवंशां-
तील पूर्वीचा राजा; रामवंशाचें
नांव रघूवंश त्यावरून पडलें. २२,
२४; २७; ४२, १९८, ११, ४३,
४६; ३८, १८६.
रती—[रतीनायकेचा] (रति) वि. ना.
स्त्री. मदनस्त्री. १२९.
रमा—[रमाकांत] वि. ना. स्त्री.
लक्ष्मी. १३०.

राक्षेस—[ब्रह्मराक्षेस] (राक्षस) पु.
यातुधान, निशाचर. ११३.
राख—[राखे] (रक्ष) धा. ठेवणें. ४७
रागी—[वीतरागी] (रागिन्) वि. त्रि.
आसक्त. १३४.
राघव—[राघवाचा, राघवाची, राघ-
वाचें राघवासी, राघवीं, राघवे,
राघवेवीण] वि. ना. पु. रामाचे
अंक नांव. १; २६, ४४, ७९;
२९, ६६, ७७, ८८, १९७;
२१; ३८-४२; ३२; १८, २३,
४६, १९६.
राज—[महाराज, रघूराज] पु. राजा.
२२, ७८; ३८, १८६.
राणा—[देवराणा, योगीराणा]
(राजन्) राजा, श्रेष्ठ. ८४,
९७, १७७, १९३; १३४.
राम—[राम, रामनामावळी, रामनामीं,
रामनामें, रामपीसें, रामबोधें,
रामभेटी, रामरूपीं, रामवाचा,
रामविश्वास, रामसूखें, रामीं]
वि. ना. प्रसिद्ध अवतार, समर्थाचें
अष्ट दैवत. ३, २५, २८-३७,
४४, ४५, ५८-६०, ६४, ६७-७६,
८३-८७, ९०, ९५, १२३, १३१,
१८६, २००; ९६, ९९; ८२, ९८,
४८, ५७, ७०; ९२; १२७; ५९;
३४, १२७, १८५; ९१; ७८;
१२७; १०, ६५, १०३.

रावण-[रावणा] पु. लंकाधिपति
प्रसिद्ध राक्षस. १३.

रासी-[विज्ञानरासी, पुण्यरासी]
(राशि)स्त्री. समूह. १३३; ९९.

राह-[रहातो, रहावें, राहतां, राहवेना,
राहिला, राहें, राहे, राहो]
(ली) धा. (१) टिकणें २५.

(२) असणें ४७. (३) होणें
२००. १९४; १८७, १८८,
१९०; १६१; १५६; १६०;
११३, १४८, १५८; २५, ४७,
५७, ७३, ८६, १२९, १४६,
२००; ४, ४३, ८१, १३२.

राहो-[अहंकारराहो] (राहु) वि.
ना. पु. राक्षसविशेष. १७३.

रित-[रिता] (रिक्त) वि. त्रि.
१९५, १९६.

रीपू-[भक्तरीपूशिरी] (रिपु) पु. शत्रु.
२९.

रुची-[रुची] (रुचि) स्त्री. गोडी
चव. १५९.

रुद्र-[रुद्र] (रुद्र) वि. ना. पु. देवता-
गणविशेष. १७६.

रूप-[रुपें] (रूप) न. प्रकार. १२७

रूप-[रूप, येकरूपासि, वृत्तिरूपें, राम-
रूपां, कूर्मरूपें] न. स्वरूप.
७७, १९२, १९७, १९९,
२०; १४७; ५८; ३४, १२७,
१८५; .....

रूपी-[पापरूपी, लावण्यरूपी] (रूपिन्)
वि. त्रि. रूप असणार. ९६,

९८, १२६; ६७.

रे-[रे] (रे) अ. संबोधनद्योतक. ४,

६, ७, ९, ११, १२, १६, १८-२१,

२६, २७, ४४, ५९, ६५, ६६, ८४,

९१, ९३, ९७, १००, १३५, १५२,

१६०, १७२, १८२, १८६, २०२.

रेणु [अनुरेणु] (रेणु) पु. धुळीचा
सूक्ष्मकण. १९६.

लक्ष-[लक्ष] न. ध्यान. ४०, ४६, १९६.

लक्ष-[लक्ष] स. वि. शतसहस्र १८०.

लक्ष-[लक्षवेना, लक्षितां, लक्षे] (लक्ष
दर्शने) धा. पाहणें. १७४; १५६,
१७४; १४९.

लक्षण-[लक्षणी] (लक्षण) न. चिन्ह.
१३४,

लंडी [लंडी] वि. त्रि. भिन्ना. २७

लप-[लपावें] (लप् गूहने) धा. मिळून
जाणें. १८५.

लाग-[लागता, लागला, लागली
लागलें, लागे] (लग्) धा. लागणें.

३२; १३; ९३; १८४; ४५, ६३,

१०८, १३५, २०३.

लागवेगें-[लागवेगें] क्रि. वि. त्वरित.
१२४.

लागि-[सज्जनालागि, सतीलागि, सुखा-
लागि, कळीलागि, तयालागि]

- अ. साठी. १०२; १२३; ४४; लोक- [लोक, लोकत्रयाचा, लोकांसि, १२४; ३९. लोकी] पु. (१) जन. (२) भुवन. ३०, ९४, १७५, १७९; २२; ७; ५३, १६२.
- लागी- [पाठिलागी] अ. साठी १३. लोक- [लोक] (लोक) पु. विश्व. १३१.
- लाजव- [लाजवीतें] (लज्जय) धा. लोचन- [लोकनासी, लोचनी] पु. डोळा. लाजीत करणें. १०४. १७७; ४७, १४६, १७१.
- लाव- [लावीत, लावून] (लग) धा. लोट- [लोटतां] (लुट्) धा. व्यतीत लावणें. १०२; ४६. होणें. २५.
- लावण्य- [लावण्यरूपी] (लावण्य) न. लोभ- [लोभ] (लोभ) पु. विकारविशेष लावण्य. ६७. हांव. १६, ६४, १३४, १६५.
- लाह- [लाहे] (लाभ) धा. मिळणें. वक्र- [वक्र] (वक्र) क्रि. वि. वाकडें १५०. ३०.
- लिप- [लिप] (लिप्) धा. लिप्त होणें. वज्र- [वज्रपाणी] (वज्र) न. अिद्रा- ५२, १९०. युध. १२२.
- लिळा- [लिळा] (लीला) स्त्री. लीला, वद- [वद, वदावा, वदावें, वदे, वदेना] व्रीडा. ३०. (वद्) धा. (१) म्हणणें (२) बोलणें. ७०; ३; ७, १९, ८९, १८४; ४८, ९५; ९८.
- लीनता- [लीनता] (लीनता) स्त्री. लीनता. १०२. बंध- [बंध] (बंध) वि. त्रि. वंदनीय. २.
- लीह- [लिहिता, लिहितो] (लिख) धा. लिहिणें. १७५; १७५. वर- [वरावी] (परि-णी) धा. लग्न करणें. १६५.
- लीळा- [लीळावतारी, सृष्टिलीळा] (लीळा पहा) १२६; ३३. वर्ण- [वर्णितां, वर्णिती] (वर्ण्) धा. वर्णन करणें. १८, ३२, १२५, १९३; १८, ३०, ३९.
- लेंकरूं- [लेंकरूं] (ललकतर) न. लहान बालक. ११७.
- लेश- [लेश, कल्पनालेश] पु. अल्प, किंचित्. ४९, ५०; ५८.

वस-[वसावा. वसावी, वसे, वसेना. वसों] (वस्) धा. राहणें. १३०, १०७; ३३, ३५, ५५, १९४, १९५; ३४, १००, १७७, १८५, २०१; २४, १२८.	वाच्य-[वाच्य] (वाच्य) वि. त्रि. वाचाविषय होण्याला योग्य. १८४.
वल्लभ-[जानकीवल्लभाचा] (वल्लभ) वि. त्रि. प्रिय पति. ९१.	वाज-[वाजे] (वाद्य) धा. आवाज करणें. २९.
वस्ति-[वस्ति] (वसति) स्त्री. वास, राहण्याचें ठिकाण. ३८-४२, १२८.	वाड-[वाड] (विवृध्) क्रि. वि. पुष्कळ. १५७.
वस्तु-[वस्तुची] (वस्तु) स्त्री. ब्रह्म. ७९, १७०.	वाढ-[वाढताहे, वाढवावा, वाढवीते] (वृध्) धा. वृद्धि करणें. १७३; ६१; १६८.
वळ-[वळेना] (अव-ली) धा. झुकणें. १४०.	वाणी-[वाणी, वेदवाणी, व्यासवाणी] (वाणि) स्त्री. वाचा. ९०, ९५; ३२, १२५; ९०.
वाभुग-[वाभुगा, वाभुगी, वाभुगें] वि. त्रि. व्यर्थ. ७५; १२८, १८२; २३.	वाद-[वाद, वादवेवाद, वादे] (वाद) पु. चर्चा, पक्षोपपक्षानें बोलणें. ६१, १०८-११२, ११५, १६०; १०९, ११२; ५२, ६१.
वाक्य-[वाक्य, महावाक्य, वेदांतवाक्यें] (वाक्य) न. वचन. २८; १५४; १५८.	वादी-[सत्यवादी] (वादिन्) वि. त्रि. बोलणार. ५३.
वाचा-[वाचा, वाचे, त्रिवाचा, वेद-वाचा, रामवाचा] (वाचा) स्त्री. वाणी. १, ४८, ५१, ५३; ७, १९, २४, ८९, १८४; ५३; १४८; ९१.	वान-[वानुं] (वर्ण्) धा. वर्णन करणें. ६०.
वाचाळता-[वाचाळता] (वाचालुता) स्त्री. व्यर्थ बडबड. १०८, ११४, १८२.	वामनु-[वामनु] (वामन) वि. ना. पु. अवतारविशेष. १२२.
	वाया-[वायां] (व्यर्थ) क्रि. वि. व्यर्थ. २४.
	वायू-[वायूसुताचा] (वाय्) पु. पवन २२.

वार-[वारी] (वृ) धा. निवारण करणे. १११.	विकाळ-[विकाळ] (विकराल) वि. त्रि. भीषण, भयंकर. १३५, ६८.
वाराणसी-[वाराणसी] वि. ना. स्त्री. काशी नगरी. ९९	विचार-[विचारुनि] (विचार) धा. विचार करणे. १३२.
वावर-[वावरे] (व्याहर) धा. विहरणे. १९६.	विचारे-[विचारे] (विचार) पु. विवेक. ११, ४१, ११४, १७३,
वास-[वास, गर्भवासी] (वास) पु. ठिकाण, अवस्था. ११८; २०, २१.	विचित्र-[विचित्रे] (विचित्र) वि. त्रि. नाना प्रकारची. १५८
वासना-[वासना, मनोवासना] (वासना) स्त्री. इच्छा. ४, १३, २१, ५८, ६५, १२८; १२७.	विज्ञान-[विज्ञानरासी] (विज्ञान) न. अनुभवज्ञान. १३३.
वासुदेव-[वासुदेवी] (वसुदेव-अ) वि. ना. पु. श्रीकृष्ण. १२८.	विठो-[विठोने] वि. ना. पु. पंढर- पूरचा विठोबा. ८४.
वाह-[वाअली, वाहणे, वहाते, वाहिला, वाहेन, वाहे] (वह्) धा. धारण करणे. २९; ७८; १७; ८४; ३४; १६.	वित्पन्न-[वित्पन्न] (व्युत्पन्न) वि. त्रि. शास्त्रज्ञानवान्. ११३, १८३.
विकल्प-[विकल्पे] (विकल्प) पु. विरुद्ध कल्पना, संशय. १०१.	विदेहीपण-[विदेहीपणे] (विदेहित्व) न. देहभानराहित्य. १२, १८८, २०१.
विकल्पी-[विकल्पी] (विकल्पिन्) वि. त्रि. संशयी. ९८.	विधी-[विधी, विधीकारणे] (विधि) वि. ना. पु. ब्रह्मदेव. १७५; १२०.
विकार-[विकारे] (विकार) पु. अनिष्ट मनोभाव. ५.	विमान-[विमानो,] (विमान) न. आकाशयान, देवरथ. २९.
विकारी-[विकारी] (विकारी) वि. त्रि. विकारयुक्त. ६, ५०, १००, १६०.	वियोग-[वियोगे] (वियोग) पु. विच्छेद, अभाव. १७.
	वियोगु-[वियोगु] वियोग पहा. १८६.
	विवंच-[विवंचूनि] (वि-विच्) धा. विचार करणे, पृथक्करण करणे. १३२, १७३.

विवर्ण-[विवर्ण] (विवरण) न.

विवरण. १५४.

विवर्त-[विवर्ता] (विवर्ता) पु. माया,

भ्रम. १९०.

विवेक-[विवेके] (विवेक) पु. विचार.

१०, १२, ४०, ६९, १०५, १०६,

११०, ११५, १४५, १४८,

१७०, १७२, १७३.

विवेकी-[विवेकी] (विवेकी) वि. त्रि.

विचारी. ५३, १६२, १८३.

विवेकु-[विवेकु] (विवेक) पु. विचार.

१३१.

विर-[विरेना] वि-ली) धा. नाहीसा

होणे. १५९.

विरक्ती-[विरक्तीबळे] (विरक्ति)

स्त्री. अनासक्ति. १८८.

विरागी-[विरागी] (विरागिन्) वि.

त्रि. वैराग्ययुक्त. १८३.

विराम-[विरामी] (विराम) पु.

विश्राम, आराम. ६५.

विरोधे-[विरोधे] पु. वैर. १५७.

विशेष-[विशेषे] (विशेष) पु. वैशिष्ट्य.

९२.

विश्राम-[विश्राम] (विश्राम) पु.

विश्रान्ति, शांति. ८५, ८६.

विश्व-[विश्वमाता] न. जगत् ९४.

विश्वास-[विश्वासतां] (विश्वास)

धा. श्रद्धा ठेवणे. १५०, २०५.

विश्वास-[विश्वास, नामविश्वास,

रामविश्वास. वृत्तिविश्वास] पु.

श्रद्धा. ७६; ८३; ७८; ७७.

विष-[विषा] न. गरल. ८२.

विस्तार-[अकारविस्तार] पु. पसारा.

१६५.

विस्तार-[विस्तारला] धा. पसरणे.

१६६.

विस्तीर्ण-[विस्तीर्ण] वि. त्रि. व्यापक.

१९९.

वीकल्प-[वीकल्प] विकल्प पहा,

१३०.

वीचार-[वीचार] विचार पहा. ४.

वीट-[वीट] पु. कंटाळा. २५, ९१

१३८.

वीण-[गुणवीण, गुरुवीण, राघवेवीण.

क्रियेवीण, दुजेवीण, शोधिल्या-

वीण, अंजनेवीण, रघूनाथेका-

वीण] (विना) अ. शिवाय.

१६९; १७९; १८, २३, ४६, १९६,

१०४, १०८, ११४, १८२; १९२,

१९८, १९९; १३२; १४१; ४३,

४६; २४.

वीत-[वीतरागी] (वि-भीत) वि. त्रि.

गेलेल. १३४.

वीरक्त-[वीरक्त] (विरक्त) वि. त्रि. विरक्त- वैराग्यवान्. १३३.	वेच-[वेचे] (वि-चि) धा. खर्च होणे ७२, ९१, ९३, ११४.
वीष-[वीष] विष पहा. ६६.	वेद-[वेद, वेदवाचा, वेदवाणी, वेद- शास्त्रां, वेदशास्त्री, वेदान्तवाक्ये]
वीषय-[वीषयीं, वीषयांचीं] (विषय) पु. शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादि विषय. ५८, ६४, १७२; ५.	पु. धर्म आणि ब्रह्मप्रतिपादक अपौरुषेय ग्रन्थ, श्रुति. १८, ३९, १५८, १४८; ३२, १२५; १९३; ९०; १५८.
वीषयो-[वीषयो] (विषय) पु. विषय पहा. १४५, १६८.	वेथ-[वेथे] (व्यर्थ) अ. वृथा. १७, ७४, ७९, ९०, ११४, १६१, १८०.
वीसर-[वीसरा, वीसरावा, वीसरावी] (वि-स्मृ) धा. विस्मरण करणे ८०; १६७; १०३.	वेवाद-[वेवाद, वेवादे, वादवेवाद] (विवाद) पु. विरोध, कलह. ६३; ५२; १०९, ११२.
वृक्ष-[कल्पवृक्षातली] (वृश्च्-अ) पु. झाड, तरु, ६१.	वेष-[वेपधारी] (वेप) पु. बाह्या- वरण. १२६.
वृत्ति-[वृत्ति, वृत्तिरूपे, वृत्तिविश्वास] स्त्री. मनोरचना, प्रवृत्ति. ५७, १३५, १८०, १८८, १७०; ५८; ७७.	वेसनी-[वेसनी] (व्यसन) वि. त्रि. व्यसन असलेला. १८१.
वृथा-[वृथा] (वृथा) अ. व्यर्थ, अकारण. ७८.	वेळ-[वेळ] (वेला) पु. काल. ५२.
वेक्त-[वेक्त] (व्यक्त) वि. त्रि. स्फुट, स्पष्ट, गोचर. १५०.	वैखरी-[वैखरी] (वैखरी) स्त्री. वाणी. परा, पश्यन्ति, मध्यमा व शेवटची वैखरी. ३.
वेग-[वेगी] (वेग) पु. त्वरा, शीघ्रता. १३, १२०.	वैराग्य-[वैराग्य] (वैराग्य) न. विरक्तता. ८३, २०५.
वेगळ-[वेगळे, गुणावेगळी] (विलग) वि. त्रि. अलग, निराळ. १५२, १५६; १८०.	वोसण-[वोसणावे] (अुत-स्वन्) धा. वगळणे. ७४.
	वोळव-[वोळखावा] (अुपलक्ष) धा. ओळखणे. १६४, १८९.

बोळखी-[बोळखीमाजि] (अपलक्ष्य) स्त्री. परिचय. २०१.	शब्द-[शब्द] (शब्द) पु. श्रवणें- द्रियग्राह्य पदार्थसूचक ध्वनि. १३१, २००.
व्यर्थ-[व्यर्थ] वेर्थ पहा. १९८.	शशी-[शशी] (शशिन्) पु. ज्यावर ससा आहे तो.= चंद्र. ३३.
व्याप-[व्यापिले] धा. भरून टाकणें. १३६, १९८.	शांति-[शांति] (शाति) स्त्री. शम- गुण, चित्तप्रसन्नता १३४.
व्यापकु-[व्यापकु] (व्यापक) वि. पु. विस्तारित. १९५, १९८.	शाम-[शाम, घनशाम] (श्याम) वि. त्रि. काळसर. निळसर. १५०;; ६७.
व्यास-[व्यासवाणी] वि. ना. पु. वेदविभागकर्ता मुनिविशेष. ९०.	शारदा-[शारदा] (शारदा) वि. ना. स्त्री. सरस्वति. १.
व्योम-[व्योम] (व्योम) न. आकाश. १७३.	शास्त्र-[शास्त्र, शास्त्रबोधे, शास्त्रें वेद- शास्त्रां, वेदशास्त्रीं, तर्कशास्त्रें] न. वेदादि ग्रंथ. १५७; १५७; १८१, ३९; १९३; ९०; १५८.
व्रत-[व्रतें] (वृ-अत) न. नियम, पुण्यजनक किंवा पापक्षयकर कर्म. ७४.	शाश्वत-[शाश्वताचा] (शाश्वत्-अ) वि. त्रि. नित्य. १६७.
शक-[शके, शकेना] (शक्) धा. शक्त असणें. ९४, १६८; ८७.	शिर-[शिरीं, भक्तरीपूशिरी] (शिर) न. मस्तक. ३४, ८४; २९.
शक्त-[शक्त] (शक्त) वि. बलवान्. ८७.	शिल्ला-[शिल्ला] (शिला) स्त्री. पाषाण. ३२.
शक्ति-[शक्ति] (शक्ति) स्त्री. बल. १८०.	शीर-[शीरीं] शिर पहा. २७.
शक्र-[शक्रा] (शक्र) वि. ना. पु. अिन्द्र. १७६.	शुक-[शुकाकारणें] (शुक) पु. पोपट. ९५.
शंकर-[शंकरा] (शं-कर) वि. ना. पु. महादेव. १७५.	शुध-[शुध] (शुद्ध) वि. त्रि. पवित्र. १०५, १३२.
शत-[शतें] (शत) स. वि. न. २०५.	
शत्रु-[शत्रु] (शत्रु) पु. वेंरी. ७२.	
शस्त्र-[ज्ञानशस्त्रें] (शस्त्र) न. हत्यार. १८८.	

- शून्य-[शून्य] (शून्य) न. रिक्तता. श्रेष्ठ-[श्रेष्ठ] (श्रेष्ठ) वि. त्रि. अति
१९१. प्रशस्त. ७, १३७.
- शूळ-[शूळपाणी] (शूळ) पु. मंकराचे श्लाघ्यता-[श्लाघ्यता] स्त्री. कीर्ति.
अंक आयुध. ३१. १६२.
- शेष-[शेष] (शेष) पु. नागविशेष. श्लाघ्यवाण-[श्लाघ्यवाणे] वि. त्रि.
१५८. किर्तिकर. १८.
- शैल्यजा-[शैल्यजा] (शैलजा) स्त्री. श्वेत-[श्वेत] वि. त्रि. पाठर. १५०.
पार्वती. ३१. सगूण-[सगूणी, सगूणीं] (सगुण) वि.
- शोक-[शोक, शोकमतापहारी शोकाप- त्रि. गुणयुक्त. ४९; १०२
हारी] पु. दुःखद मनोविकार. संकट-[संकटीं, संकटें] न. आपत्ति.
१२, १६, ६१, ८२; १००; ८६. ३१, ३७, ६७, ११८; ७४.
- शोध-[शोधताहे, शोधितां, शोधिल्या- संकल्प-[संकल्प, पापसंकल्प, सत्य-
वीण, शाधीत, शोधून, शोधूनि] संकल्प] पु. कृतीचा निश्चय.
धा. हुडकणे. १५१; १५१; १३२, १३०; ५; ५.
१७०, १८४; ११४, १८६; ११, संकेत-[संकेत] (मकेत) पु. खूण.
६६, ७५, १११. १४४, १४६- १५४.
- १५०; १५५, १६१, १७८, १८२. संग-[संग. सगबाध, सगाम, संगें,
श्रवण-[श्रवणे] (श्रवण) न. अंकणें. कागसगी, साधुसंगी, संतसंगें]
२०२. पु. संगति आसक्ति. १८७-१९०,
श्राप-[श्रापिता] (शाप) धा. शाप देणें. १९२, २०३, २०४; १८१; २०६;
११६. ४५, २०३; १२८; १०७; १५४.
- श्रीहरि-[श्रीहरि] वि. ना. पु. विष्णु. संगती-[संगती, संगतीची, संगतीने,
२, ४७, ८९, ११६, ११८. राजनरांगती] स्त्री. सहवास.
श्रीवर-[श्रीवरा] वि. ना. पु. लक्ष्मी- १२९, १३५, १६३-१६७; ४५;
पति, विष्णु. ८०. ४५; २०२.
- श्रुति-[श्रुती] (श्रुति) स्त्री. वेद. १५८, संच-[संचला, संचले] (संचि) धा.
१९३. व्यापणें. १९५; १४७.

संचीत-[संचीत] (संचित) न. पूर्वकर्म.

११.

सज्जन-[सज्जनसंगती, सज्जना, सज्ज-
नाचा, सज्जनाची, सज्जनाचेनि,
मज्जनालागि, सज्जनी] वि. त्रि.

साधुजन. २०२; २, ८, २१, २२,
३८-४३, ६६, १२८, १६८, १८६;
२०३; १२९, १३५, १६३-१६७;
१०८, १५१, १५३, १८४; १०२;
६१, १२८.

सती-[सतीलागि] (सती) स्त्री. साध्वी
स्त्री. १२३.

सत्ता-[सत्ता] स्त्री. अधिकार. ६०.

सत्य-[सत्य, सत्यवादी, सत्यसकल्प]
न. खरें. १५, १९. २८, ६६,
१११, १३०, १४३, १४४,
१८६, ; ५३ ; ५.

सदा-[सदा] अ. सर्व काळी. १०, २४,
२९, ३६, ३७, ४३, ४८, ४९,
५१, ५३, ५४, ५७, ५८, ७०,
९८, ९९, १०६, १०८, १३०,
१३४, १४५, १४७, १६३-
१६७, १७०, १८६, १८७,
१९५, १९७, २०२.

सदाचार-[सदाचार] पु. अत्तम आचार
सद् व्यवहार. ३.

सदानंद-[सदानंद] पु० सत्याचा
आनंद. ८६.

सदाशीव-[सदाशीव] (सदाशिव) वि.

ना. शकर. ७३.

सद्गुरु-[सद्गुरु] पु. अत्तम गुरु. १८२.

सद्बुद्धि-[सद्बुद्धि] स्त्री. चांगली
बुद्धि. १३५.

संदेह-[संदेह, सदेहकारी] पु. संशय.
१३३, १६७; ८६.

संत-[संत, संतसंगें, संता] पु. साधु,
सत्. १३६, १४६-१५०, १६८,
१८४, १५४; १६९.

संत-[संत] (शांत = संथ = संत) वि.
त्रि. शांत. १६८.

संताप-[शोकसंतापहारी, संताप]
१०९; ५६, ६२. पु. मनस्ताप.

संतोष-[संतोषवाचें] (सन्तुप्) धा.
सन्तुष्ट करणे. १०२.

संध्या-[स्नानसंध्या] स्त्री. संधिकालीन
वैदिक अुपासना. १०६.

सन्नीध-[सन्नीध] (सन्निध) क्रि. वि.
जळ. ३६. १२१, १८६.

सन्मार्ग-[सन्मार्ग] पु. चांगला पंथ.
१३५, २०३.

समर्थ-[समर्थाचिया] पु. सर्वमामर्थ्य-
वान्. श्रीश्वर. ३०.

समस्त-[समस्तामध्ये] वि. त्रि. सकल.
७५, ८१, १५२.

संपर्क-[तर्कसंपर्क] (सम्-त् अ) पु.
संसर्ग, संबंध. १९९.

- समाधान**—[समाधान] (सम्+आ+धा) न. संतोष. ३९, ४५, १५३, १८३.
- सर**—[सरा, सरावी] धा. (१) (क्षर)=मपणें. (२) (सृ)=वाजूला होणें. ८०; १६४.
- सर्व**—[सर्व, सर्वसाक्षी, सर्वोत्तमाचा, सर्वोत्तमाचें सर्वा.] वि. त्रि. समग्र. २, ५, ७, ११, १५, १७, १८, २५, २९-३१, ३९, ४०, ५३, ६०, ६२, ७०, ७५, ७८, ९२, १००, १०२, १०६, १११, ११३, १२४, १२७, १३१, १३६, १३९, १४४, १४६, १५१, १५५, १५८, १६१, १६२, १७३, १७५, १८७, १९८, २०१, २०३, २०४; २००; ४७-५६; १९२; १, ७७.
- सर्वत्र**—[सर्वत्र] अ. सगळीकडे. २००.
- सर्वथा**—[सर्वथा] अ. सर्व प्रकारे. ४, १२, १९, ५९, १३६, १७९.
- सर्वदा**—[सर्वदा] अ. सर्व काळीं. ६, ७, १०, २४, ३६, ५३, ५७, ६१, ६४, ६५, १०८, १८६, १९७.
- सर्वे**—[सर्वे] (सर्वेः अपि) वि. त्रि. सर्व हि. १३, १८८, १९६.
- संवाद**—[संवाद, सूखसंवाद] पु. सभा-पण, परस्पर कथावार्ता. १०८-११०, ११५; ५२, १०९.
- संशयो**—[संशयो] (सशय) पु. शंका. ७५, ११२, १४०.
- संसार**—[ससार, संसारतापा, देहेससार-चिंता] पु. मायाजन्य प्रपच. ६६, ७२; १०५; ७८.
- संहार**—[संहारकाळी] पु. प्रलय. १७५.
- सस्वरूप**—[सस्वरूपीं] न. आत्मस्वरूप. १०, १४५, १७२, १८५, १८७.
- साक्ष**—[साक्ष, साक्षिनें] (साक्षि) स्त्री. (१) प्रत्यक्ष दर्शन. (२) उपद्रष्टृत्व. १६२; १७४.
- साक्षी**—[साक्षी, सर्वसाक्षी] (साक्षि) वि. त्रि. तटस्थ. १९३; २००.
- सागर**—[सागरातें] पु. समुद्र. ८०.
- सांग**—[सांग, सांगता, सांगे, सांगोनि] (सम्-गण् भावणे) धा. (१) सांगणें. (२) वर्णन करणें. १४८. (३) उपदेश करणें ११२, १३, ९३; ११२, १४८; ९९; १३७.
- साच**—[साच] (सत्य) न. खरे. १४४.
- साचार**—[साचार] (सत्य कर) वि. न. खरे. ७५, १५२, १७१.
- साचे**—[साचें] (मन्य) वि. न. खरें. ८८.

सांचे-[सांचे] (मं-चि) धा मांठणें. १, ११४.	साम्यता-[साम्यता] (साम्यता) स्त्री. तुलना. ६०.
साजिरे-[साजिरे] (मद्यस्क) वि. त्रि. सुंदर. ८८.	सायास-[सायास] (सायास) पु. कष्ट सेवा. १४१.
सांड-[सांडिला, मांडी, मांडीत, सांडूनी, मांडूं, मांडूनि, सांडूनिया] (सत्यज्) धा. त्यागणें, सोडणें, टाकणें. ५१; २७, १६७; ११३, १६३; १५४; ३, १९. ८१; ६३, ११३, १२४, १५८, १६२; १५.	सार-[सार] न. मुख्यांश, तत्त्व. ४, ५७, ६०, ६३, ६६ ७५, ८१, १५२, १७१.
सांडि-[सांडि] (सत्यज्) स्त्री. त्याग. १०, १३, २१, १०३, १८६.	सार-[सार] वि. त्रि. सर्व ९६.
साधक-[साधका] पु. परमार्थमार्गी. २०४.	सारिख-रघूनायकासारिखा, मना- सारिखें, बोलण्यासारिखे, बोलिल्यासारिखे, नभासारिखे, जनासारिखे, तयासारिखे] (सदृश) वि. त्रि. अनुरूप, प्रमाणें. २७; ९; ४९, १०५, ११५; १८२; १९७; २४; ११.
साधकु-[साधकु] साधक पहा. १९४.	सार्थक-[सार्थकाची] वि. त्रि सफल. १६७.
साधन-[साधना, साधनाचा, साधना- चीं, साधनेंवीण] न. परमार्थ- मार्गोपाय. २०५. ४७; ७४; २०३.	साहे-[साहे] (सह) धा. सहन होणें. ८१, १४७, १५७, १८७, १९२, १९८, १९९.
साधु-[साधु, साधमंगी] (साधु) पु. मंत. १८१; १०३.	सिण-[सिणावें] (स्विद्=खिन्न) धा. श्रमणें. २४, ४१.
सानुराग-[सानुरागें] वि. त्रि. भक्ति- युक्त. १५१.	सिह्य-[सिह्य] (सिह) पु. नरसिह. १२१.
सांपड-[सांपडे] (सं-पद) धा. मिळणें. ९१.	सीकव-[सीकवूं] (शिक्ष) धा. शिकवणें १६०.
सामर्थ्य-[सामर्थ्य] (सामर्थ्य) न. शक्तिशालित्व. ८३, २०५.	सीघ्र-[सीघ्र] (शीघ्र) क्रि. वि. ताबडतोब. २०४.

- सीण-[सीण] (स्विन्न) पु. श्रम. ४६, ८६. सेवक-[सेवका, सेवकाचा] पु. भक्त. ३०, ६३.
- सीण-[सीणली] सिण पहा. ३२, १२५, १४८. सेवटी-[सेवटी] (सं-आप्) अ. अंती. १४, २६, १७५.
- सुख-[सुखाची, मुखानद, मुखानदकारी, सुखालागि, रामसुखे] न. सुख. २५; ३६, ६२; ६९; ४४; १२७. सैराट-[सैराट्] (स्वैरवत) वि. त्रि. स्वैर. १०८.
- सुखी-[सुखी] (सुखिन्) वि. त्रि. सुख असलेला. १६१. सोड-[सोडि, सोडितां, सोडिलें, सोडी, सोडूं, सोडूनि] (सं त्यज्) धा. (१) मुक्त करणें (२) टाकून देणें. २६, ७९, १०५; १२३; ३१; ४५, २०४; ४, २३; २, ५, १२, १३, ४८, ७०, १०९, १८७-१९०. २०३.
- सुत-[वायूसुताचा] (सुत) पु. पुत्र. २२. सुवाचा-[सुवाचा] स्त्री. अत्तम वाणी. ५१. सुविद्या-[सुविद्या] स्त्री. ब्रह्मविद्या. १७२.
- सूख-[सूख, सूखसंवाद, सूखें, राम-सूखें] सुख पहा. १०, २३, २५, ४०, ६६, १६१; ५२, १०९; १०९; १८८-१९०; १२७. सोडव-[सोडवी, सोडवाना] (सं. त्यज्) धा. (१) मुक्त करणें. (२) अलग करणें. ८४, ८५; १६४.
- सूखी-[सूखी] सुखी पहा. ११, १८७. सोप-[सोपें] (स्वल्प) वि. त्रि. स्वल्प. ८८, १९९.
- सूमती-[सूमती] स्त्री. सद्वद्भि १०९. सोस-[सोशी, सोसीत] (च्युस् महते) धा. महन करणें. ११६; ७.
- सूर्य-[सूर्य] पु. सविता. ३३. सौख्य-[सौख्य] न. सुख ४१.
- सृष्टि-[सृष्टिभर्ता, सृष्टिलीला, सृष्टीस] स्त्री. जगत्. १९०; ३३; १९८. स्थान-[स्थानभ्रष्टा] (स्थान) न. स्थान. १०६.
- सेव-[सेअनि, सेवि, सेवीत] (सेव) धा. सेवन करणें, उपभोगणें, आश्रय करणें. ८६; ५४; ४४. स्त्री-[स्त्रियापुत्रमित्रादिकें] स्त्री. बायको. १६६.
- स्थाप-[स्थापिलें] (स्थाप्) धा. स्थिर करणें. १३३.

स्थीर-[स्थीर] (स्थिर) वि. वि. हर-[हरावी] (ह) धा. नाहीशी करणे.
निश्चळ. १५८. १६६.

स्नान-[स्नानसध्या] (स्नान) न. हरी-[हरी, हरीकीर्तनी, हरीकीर्तने
आंघोळ. १०६. हरीचितने, हरीनाम, हरीबोध,

स्नेहाळु-[स्नेहाळु] वि. पु. स्नेहयुक्त. हरीभक्त, हरीभक्तिचा] वि.
५६. ना. पु. विष्णु.=परमेश्वर. ९२;

स्पर्शन-[स्पर्शने] न. स्पर्श. १३३. ७७; १०३; ८९, १६५; १०, ९८;
स्फुर-[स्फुरे] (स्फुर) धा. स्फूर्ति होणे ६३; ८७, १३३; ३७.

१७२. हर-[हर] हर पहा. ९४, १७५.

स्मर-[स्मरे] (स्मृ) धा. चिन्तन करणे. हा-[यही, हा, या, यातें, येही] स. ना.
३१. १३४; ३, ६. १३, २८, ५५, ६१,

स्मृती-[स्मृती] स्त्री. मन्वादि स्मृति- ६६, ६७, ७०, ८१, ८४, ८५, ९३.
ग्रंथ. १५८. ९६, ११२ ११५, ११९, १२१,

स्वयें-[स्वये] म. ना. स्वता, आपण. १६०, १६५, १६९, १९८, २०४;
३, १०, ८४, ८५, ११६, १५८. १, २६, ५७, ६६, ७७, ८२, ८८,

स्वधर्म-[स्वधर्मे] पु. आपलें कर्तव्य. १६६, १०६, १९७; ११०; १७१.
४८.

स्वभाव-[स्वभावे] पु. सहजता. २, ८९. हानि-[हानि] स्त्री. नुकसान. ४६.

१०१, १०२, १४५, १७०, १९८. हानी-[हानी] स्त्री. हानि पहा. ३६.

स्वरूप-[स्वरूप, स्वरूपां] न. स्वतःचें. हाणी-[हाणी] हानि पहा. ९०.

रूप, आत्मा. ७७; १७३. हारी-[शोकसंतापहारी] (हारिन्) वि.
वि. हरण करणार. १०९.

स्वल्प-[स्वल्प] वि. वि. सुटसुटीत ८८. हि-[हि] (अपि) अ. च. १३९.

स्वामि-[स्वामि, स्वामीप्रतापें] पु. प्रभु. हिड-[हिडतां] (हिड्) धा. भ्रमण
२२, २७, ३७, ७८; १९९. करणे. ४१.

स्वार्थ-[स्वार्थबुधी] (स्वार्थ) पु. लोभ. हिपुटीं-[हिपुटीं] (हीनवत्) वि.
९, ५१. वि. कष्टी. २०.

हर-[गौरीहराचा, हरा] वि. ना. पु. हित-[हिनाकरणे] न. श्रेय. १११.
शंकर. ८५; ८०, ९२.

ही-[ही] हिपहा. १५-१८, ४०, ५८, ६८, ८१, ९२, १००, १३०, १३२, १३६, १४०, १४२, १५१, १५७, १६१, १६२, १७१ १७९, १८५, १८७, १९९, २०३.	हैं-[हे] स. ना. न. १०, २८, ३९, ४२, ८१, ८२, ८८, ९०, ९४, १३९, १४४, १५९, १८७, १८८, १९१, २०२.
हीण-[हीण] (हीन) वि. त्रि. हलका. १९२.	हेम-[हेमधामी] न. सुवर्ण, द्रव्य. ६५.
हीत-[हीत, हीतकारी] हित पहा. २२, ४१, ४३, ९९, ११३, १४३, १६३; १०८-११०.	हेवा-[हेवा] पु. मत्सर. ६९.
हृदय-[हृदयी, हृदयी] न. अंतःकरण. १९४; १९५.	हो-[हो, होश्रिजे, होओल, होअनि, होणार, होता होती, होतें, होतों, होसी] (भू) धा. होणें. ४, ५, ३५, ३८, ४३, ८१, १३२; २०, ५७, ६४; १७, ३२, ३८, ४७, १२९, १४८; १७, ४१, १२५; ९, ७७, २००; २०५; १६१; ३; २०२.
हे-[हे] स. ना. ही. ८, १५, २१ ३३, ७७, १०७, १३५, १६६, १७० १७६.	

श्री श्लोक मनाचे - चरणसूचि

अकस्मात आकारलें काळ मोडी १४६
 अकस्मात तें राज्य सर्वें बुडालें १३
 अकस्मात तो ही पुढें जात आहे १६
 अकस्मात सांडूनियां सर्व जाती १५
 अकस्मात होणार होऊनि जातें १७
 अखंडीत भेटी रघूराज योगु १८६
 अजामेळ पापी तथा अत आला ११९
 अजामेळ पापी वदे पुत्रकामें ९५
 अतर्कासि तर्की असा कोण आहे १५६
 अती आदरें गद्य घोषें म्हणावें ८९
 अती आदरें ठेविजे लक्ष तेथें ४०
 अती आदरें प्रीति नाहीं तयाला ५९
 अती आदरें बोलिजे राम वाचा ९१
 अती आदरें शुध क्रीया धरावी १०५
 अती आदरें सज्जनाचा धरावा २०३
 अती आदरें सत्य शोधूनि पाहे १४४
 अती आदरें सर्वही नामघोषें ९२
 अती आदरें हा निजघ्याम राहो ८१
 अती काम त्या राम चिती असेना ६४
 अती गूढ तें दृढ तत्काळ सोरें १९९
 अती जीर्ण विस्तीर्ण तें रूप आहे १९९
 अती मूढ त्या दृढ बुधी असेना ६४
 अती मूर्ख त्या सर्वदा दुख दूषें ६५
 अती लीनता सर्व भावें स्वभावें १०२
 अती लोभ त्या क्षोभ होईल जाणा ६४
 अतो बीजई सर्वदा दैन्यवागा ६४

अती साजिरें स्वल्प सोरें फुकाचें ८८
 अती स्वार्थबुधी न रे पाप साचें ९
 अधोमुख रे दुख त्या बाळगासी २०
 अनन्यास रक्षीतसे च्यापपाणी ३५
 अनाथां दिनाकारणें जन्मताहे १२५
 अनाथासि आधार हा चक्रपाणी ११९
 अनीतीवळें श्लाघ्यता सर्व लोकीं १६२
 अन्वाच्य तें वाच्य वाचें वदावें १८४
 अनेकी सदा येक देवासि पाहे ४९
 अभाग्या नरा पामरा हें कळेना ८२
 अभाग्यास हें दृश्य पाषाण भासे १३९
 अभावे कदा पुण्य गांठी पडेना १३९
 अवज्ञा कदा हो येदर्थी न कीजे ३८
 अविद्यागुणें मानवा ऊमजेना १४३
 असंख्यात संख्या करी कोण शक्ता १७६
 असा सर्व भूमंडळी कोण आहे २०
 असे सार साचार तें चोरलेसें १७१
 अमे हो जया अंतरी भाव जैसा ३५
 अहंकार विस्तारला या देह्याचा १६६
 अहंकार विस्तार हा नीरसावा १६९
 अहंता अकस्मात येऊनि लागे ४५
 अहंतागुणें कल्पितां ही कळेना १७१
 अहंतागुणें नीति सांडी विवेकी १६२
 अहंतागुणें वाद नाना विकारी ११०
 अहंतागुणें ब्रह्मराक्षस जाले ११३
 अहंतागुणें यातना ते फुकाची ९७

अहंतागुणें सर्व ही दुख होते १६१
 अहंता तुझी तूं चि शोधून पाहें १६१
 अहंता मनीं पापिणी ते नसां दे २४
 अहंभाव अज्ञान जन्मासि आला १४५
 अहंभाव जो राहिला तूजपासीं १६०
 अहंभाव ज्या मानसीचा त्रिरेना १५९
 अहिले सतीलागि आरण्यपथें १२३
 अहिल्या शिळा राघवे मुक्त केली ३२
 अहो ज्या नरां रामविश्वास नाही ७८
 उठे संशयो वाद हा दंभधारी ११२
 उडी घातली जाहला जीवदानी ११८
 उडी घालितो संकटीं स्वामि तैसा ३७
 उदासीन जो तापसी ब्रह्मचारी ५०
 उदासीनता तत्त्वता सार आहे ५७
 उपाधी देहेबुधितें वाढवीते १६८
 उपेक्षा कदा रामरूपी असेना ३४
 उभा कल्पवृक्षातळीं दुख वाहे ६१
 उमेसीं अती आदरें गूण गातो ८३
 ऋणी देव हा भक्तिभावं जयाचा ५५
 कदा तो जनी पाहतां ही दिसेना १८५
 कदा बाधिजेनापरा नित्य नेमें ७०
 कदा वोळखीमाजि दूजें दिसेना २०१
 कथा आदरें राघवाची करावी ४४
 कथा ऐकतां सर्व तल्लीन जाला १२७
 करा नीकरा त्या खरा मळरातें ८०
 करी काम निःकाम या राघवाचें ७७
 करीं घेउं जातां कदा आडलेना १५५
 करीं घोष त्या जानकीवल्लभाचा ९१

करीं छेद निर्द्वंद्व हे गूण गातां ७७
 करी बाण येकु मुखी शब्द येकु १३१
 करी मूळ निर्मूळ घेतां भवाचें ८८
 करी रूप स्वरूप सर्वां जिवाचें ७७
 करीं रे मना ध्यान या राघवाचें ६६
 करी रे मना भक्ति या राघवाची २६
 करी वृत्ति जो संत तो सत जाणा १६८
 करी संकटीं सेवकाचा कुढावा ६७
 करी सार चिंतामणी काचखंडें ६३
 करी सुखसंवाद जो उगमाचा ५२
 कलंकी पुढे देव होणार आहे १२५
 वळीलागि जाला असे बोध्य मौनी १२४
 कळे आकळे रूप तें ज्ञान होतां २००
 कळेना कळेना कळेना ढळेना १४२
 कळेना कळेना कदा लोचनासी १७७
 कळेना तरी सर्व शोधून पाहें ७५
 कळों लागलें सज्जनाचेनि बोलें १८४
 कितीयेक ते जन्मले आणि मेले १४
 कुढावा पुढें देव बदी तयातें १२३
 कृपा भाकितां जाहला वज्रपाणी १२२
 कृपा भाकिता दीधली भेटि जेणें ११७
 कृपाळूपणें अल्प धारिष्ट पाहे ३६
 कृपाळूपणें तो जनीं मुक्त केला ११८
 कृपाळू मनस्वी क्षमावंत योगी १८३
 क्रमी वेळ जो तत्त्वचिंतानुवादे ५२
 क्रियापालटें भक्तिपथें चि जावें ११५
 क्रिया पालटें भक्ति भावार्थ लागे १०८
 क्रिया पाहतां उघरे सर्व लोको १३१

क्रिया भक्ति उपासना नित्य नेमें ५७	घडे भोगणें सर्व ही कर्मयोगें १७
क्रियेवीण नानापरी बोलिजेतें १०४	घनशाम हा राम लाघ्यरूपी ६७
क्रियेवीण वाचाळता ते चि मोठी १८२	घरीं कामधेनु पुढें ताक मागे ६३
क्रियेवीण वाचाळता ते निवारी १०८	चढे ज्ञान वैराग्य सामर्थ्ये आंगीं २०५
क्रियेवीण वाचाळता वेर्थ आहे ११४	चळेना ठळेना कदा दैन्यवाणा १७७
क्षमा शांति भोगी दया दक्ष योगी १३४	चळेना मनी निश्चयो दृढ ज्याचा ५४
क्षयातीत तो आक्षेप मोक्ष देतो १७४	चिरंजीव केले जनीं दास दोन्ही ३३
खरे शोधितां शोधितां शोधताहे १५१	चिरंजीव तारांगणीं प्रेमखाणी ११७
खुणे पाविजे संतसंगे विवर्णे १५४	चिरंजीव हे सर्व ही मानिताती १५
गजेद्रु महासंकटीं वास पाहे ११८	जगीं तो चि तो शोकसंतापहारी १०९
गणाधीश जो ईश सर्वा गणाचा १	जगीं थोरला देव तो चोरलासे १७९
गती पारणें संगती सज्जनाची १२९	जगीं देव धुंडाळितां आडळेना १७६
गती खुटती ज्ञानबोधें प्रबोधें १५७	जगीं द्वादशादित्य हे रुद्र अक्रा १७६
गमू रंथ आनत या राघवाचा १	जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ४७-५६
गळेना गळेना अहता गळेना १४२	जगीं धन्य तो मास्ती ब्रह्मचारी ८७
गिरीकदरें जाइजे दूरि दोषें ९२	जगीं धन्य तो रामसूखें निवाला १२७
गुणावेगळी वृत्ति ते ही वळेना १४०	जगीं धन्य वाराणसी पुण्यरासी ९९
गुणीं प्रीति राखे क्रम साधनाचा ४७	जगीं पाहतां चर्मचक्षीं न लक्षे १४९
गुणें इष्ट धारिष्ट त्याचें चकेना ८७	जगीं पाहतां ज्ञानचक्षीं न रक्षे १४९
गुणें गोि लें जाहलें दुख देहीं १४०	जगीं पाहतां देव कोटघानकोटी १७८
गुणेवीण निर्गुण तो आठवावा १६९	जगीं पाहतां देव हा अन्नदाता ९३
गुरु अंजनेवीण तें आकळेना १४१	जगीं पाहतां पाहणें जात आहे १४९
गुरु पाहतां पाहतां लक्ष कोटी १८०	जगीं पाहतां साच तें काय आहे १४४
गुरुवीण तो सर्वथा ही न दीसे १७९	जगीं होइजे धन्य या रामनामें ५७
घडीनें घडी वाळ आयुष्य नेतो २३	जना उधरी नाथ लोकत्रयाचा २२
घडीनें घडी सार्थकाची करावी १६७	जना कारणें देव लीळावतारी १२६
घडे धर्म तों पुण्यगांठीं पडेना १००	जना रक्षणाकारणें नीच योनी १२०
घडे भोगणें पाप तें कर्म खोटें ९	जना वाक्य नेमस्त हें सत्य मानी २८

जना सज्जनालागि संतोषवावें १०२
जनासारिखें वेर्थ कां बोसणावें २४
जनीं आपुली ते तुवां हानि केली ४६
जनीं आपुलें हीत तूवां करावें ४३
जनी चालणें शुभ नेमस्त राहो १३२
जनीं जल्प वीकल्प तो ही तगावा १३०
जनी जाणता पाय त्याचे धरावे १४१
जनी जाणता भक्त होऊनि राहे ४७
जनीं ज्ञानिया तो चि साधु अगाधु १८१
जनीं तो चि तो मानवी धन्य होतो ३
जनीं दक्ष तो लक्ष लावूनि पाहे ४६
जनीं दैत्य तो नाम मूखे म्हणेना ९६
जनीं निंद्य तें सर्व सोडूनि द्यावें २
जनी बोलण्यासारिखें आचरावें ११५
जनीं बोलण्यासारिखे चाल बापा १०५
जनीं भक्त ज्ञानी विवेकी विरागी १८३
जनीं भक्तिभावे भजावें तया ६९
जनीं भोजनीं नाम वाचे वडावें ८९
जनीं मीपणें पाहतां पाहवेना १५६
जनीं मुख्य तो कोण कैसा कळेना १७६
जनीं वद्य तें सर्वभावे करावें २
जनी वाउगें बोलतां सुख नाही २३
जनी आदवेवाद सोडूनि द्यावा १४९
जनीं वीष वातां पुढें सुख कैचे ६६
जनीं वेर्थ प्राणी तया नाम काणी ९०
जनी वेर्थ रे तो नव्हे मुक्ति पाता १८०
जनी सज्जनी वाद हा आडावा ६१
जनी सर्व कोदाटले तें कळेना १५५

जनी सर्व सुखी असा कोण आहे ११
जनी सांगतां ऐवतां जन्म गेला ११२
जनी साधनेवीण सनाग लागे २०३
जनी सुखसंवाद सुखे करावा १०९
जनीं हीत पंडीत साडीत गेले ११३
जपे आदरें पार्वती नि श्वमाता ९४
जपे राननामा छी नित्य काळीं ९६
जपू नेमिला नेम गौरीहराचा ८५
जया चक्षुनें लक्षितां लक्षवेना १७४
जयाची लिळा वर्णिती लोकां तोही ३०
जयाचें तया चूकलें प्राप्त नाही १४०
जयाचेनि नामें गती पाविजेती ७१
जयाचेनि नामें घे पुण्यठेवा ७१
जयाचेनि नामें महादोष जाती ७१
जयाचेनि योगें घडे सर्व सत्ता ६०
जयाचेनि योगे समाधाना बाणे ३९
जयाचेनि संगें महासुख भगे २०३
जयाचेनि संगें समाधान भगे ४५
जयातें स्मरे शैल्यजा शूळपाणी ३१
जया नाडे नाम त्या येम जाची १०१
जया निश्चयो येक तो ही न साहे १५७
जया पाहतां द्रुत वांही दिसेना १३६
जया पाहतां मोक्ष तत्काळ जीवा १८९
जया मानला देव तो पूजिताहे १७८
जया मानली भक्ति जे त चि मोठी १७८
जया वर्णितां सीणली वेद- ३२, १२५
जया वर्णिती वेदशास्त्रे पुराणें १८, ३९
जया सांगतां सीणली वेदाचा १४८

जये सगतीने मती राम सोडी ४५
 जिता बोलती सर्व ही जीव मी मी १५
 जिवा ऊगमीं जन्म नाही स्वभावे १४५
 जिवा कर्मयोर् जनीं जन्म जाला १४
 जिवा जन्मदारिद्र ठाकूनि आले १३८
 जिवा मानवां किकरा कोण पूसे ८२
 जिवा मानवां निश्चये तो वसेना ३४
 जिवा मानवां हे कैवल्य साचे ८८
 जिवा श्रेष्ठ ते पष्ट सांगेनि गेले १३७
 जिवा संशयो वाउगा तो तजावा ७५
 जिवा सोडवी राम हा अंतकाळीं ८४
 जिवा हीत सांगे सदा चंद्रमौळी ९९
 जुनें ठेवणें मीपणें आक- १३७-१४१
 जेणें जाळिला काम तो राम ध्यातो ८३
 जेणें मक्षिका भक्षिली जाणिवेची १५९
 जेणें मानसीं स्थापिलें निश्चयासी १३३
 जेणें वृत्ति हे पालटे दुर्जनाची १३५
 ढळे नाडळे संशयो ही ढळेना १४२
 तदाकार हे वृत्ति नाहीं स्वभावे १७०
 तया अंतरी क्रोध संताप कैचा ५६
 तया अंतरीं ध्यास रे त्यासि नेणा ८४
 तया अंतरीं सर्वदा तें चि आहे ६१
 तयाकारणें वामनु चक्रपाणी १२२
 तयाकारणें श्रीहरी धांवताहे ११८
 तया खून ते हीण दृष्टांत पाहें १९२
 तयाचेनि योगें समा न बाणे १८३
 तयाचेनि संतप्त ते ही निवाले १३२
 तयावें मुखी नाम घेतां फुकावें ९३

तयाचे स्वयें श्रीहरी जन्म सोशी ११६
 तया ज्ञान कल्पांतकाळी कळेंना १९१
 तया ज्ञान हें अन्न पोटीं जिरेना १५९
 तया दर्शनें स्पर्शनें पुण्य जोडे १३३
 तया देवरायासि कोणही न बीले १७९
 तया निर्गुणालागि गूणी पद्मावें १८९
 तया निर्विकल्पासि कल्पीत जावें १९०
 तया नेणती ते जन पापरूपी १२६
 तयां पामरां बाधिजे सर्व कांही ७८
 तया पाहतां देहबुधी उरेना १९७
 तया पाहतां पाहता तें चि जालें १९६
 तया भाषणें नष्ट संदेह मोडे १३३
 तया भोजनाची रुची प्राप्त कैची १५९
 तया मागता देत आहे उदडें ६३
 तया मानवा देव कैसेनि पावें १०४
 तया मुक्ति नारायणाचेनि नामें ९५
 तया येकरूपासि दूजें न साहे १४७
 तया रामनामी सा जो विकल्पी ९८
 तया लक्षितां वेगळें राहवेना १५६
 तया लागली तत्वता मार चिता ९३
 तयालागि हें सर्व चांचत्य दीजे ३९
 तया वर्णितां सर्व ही श्लाघ्यवाणें १८
 तयावीण कोठें रिता ठाव नाही १९५
 तयावीण तो सीण सदेहकारी ८६
 तया व्यापकु व्यर्थ कैसें म्हणावें १९८
 तया सांडुनी चद्रमा भाविजेतो १५४
 तया साम्यता कायसी कोण आतां ६०
 तयासारखें भोगणें प्राप्त जालें ११

तयाहूनि विस्पन्न तो कोण आहे ११३
 तये द्रूपदीकारणे लागवेगें १२४
 तयेमाजि जातां गती पूर्वजांसी ९९
 तये संगतीची जनीं कोण गोडी ४५
 तरा दुस्तरा त्या परा सागरातें ८०
 तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावे २,८९
 तिन्ही लोक जाळूं शके कोप येतां ९४
 तिन्ही लोक जेथूनि निर्माण जाले १७९
 तुटेना फुटेना व दा देवराणा १७७
 तुटे वाद संवाद तेथें करावा ११५
 तूटे वाद संवाद तो हीत- १०८-११२
 तुटे वाद संवाद त्यातें म्हणावें ११०
 तुम्हां सोडवी राम हा अंतकाळीं ८५
 तेणे सर्व आछचादिलें व्योम पाहो १७३
 तेथें आटली सर्व साक्षी अवस्था २००
 तेथे तर्क संपर्क तो ही न साहे १९९
 तेथें लक्ष आलक्ष सर्व बुडालें १९६
 तेथें सग निसग दोनी न साहे १९२
 तो गे तो चि राम सर्वत्र पाहें २००
 त्वरें धांवतु सर्व सांडूनि मागें १२४
 दयादक्ष तो साक्षिने पक्ष घेतो १७४
 दया पाहता सर्व भूतीं असेना १००
 दया सर्व भूतीं जया मानवाला १४६
 दिनाचा दयाळु मनाचा मवाळु ५६
 दिनाचा दयाळु मनी आठारा ७४
 दिनानाथ हा राम कोदंडधारी २८
 दिनानाथ हे तोडरी ब्रीद गाजे ४२
 दिलहा क्षीरसिंधू तया उपमानी ११६

दिशा पाहतां ते निशा वाढताहे १७३
 दिसेंदीस अम्यंतरी गर्व साचे ११४
 दिसेना जनीं तें चि शोधनि पाहें १५५
 दिसे लोचनीं तें नसे कल्पकोडी १४६
 दुखाची स्वयें सांडि जीवीं करावी १०
 दुजी तूळणा तूळितां ही न साहे ८१
 दुजेवीण जे खूण स्वामीप्रतापे १९९
 दुजेवीण जो तो चि तो हा स्व- १९८
 दुजेवीण तें ध्यान सर्वोत्तमाचे १९२
 दुरात्मे महां नष्ट चांडाळ पापी १२६
 दुराशागुणें जो नव्हे दैन्यवाणा १६८
 देहेकारणी सर्व लावीत जावें १०२
 देहे टाकितां देव कांठें रहातो १९४
 देहे त्यागितां कीर्ति मागे उरावी ८
 देहेदंडणेचें महां दुख आहे ७३
 देहेदुख हें सूख मानीत जावें १०
 देहेबुद्धि ते आत्मबुद्धी करावी १६३
 देहेबुद्धिचा आठजं नाठवावा १६९
 देहेबुद्धिचा निश्चयो ज्या टळेना
 १३८, १९१
 देहेबुद्धिचा निश्चयो दृढ झाला १६३
 देहेबुद्धिचें कर्म खोडें टळेना १३७
 देहेबुद्धि नीरूपणी वीसरावी १०३
 देहेबुद्धि हे ज्ञानबोधें तजावी १७०
 देहेमान हें ज्ञानशस्त्रें खडावें १८८
 देहेभावना रामबोधे उडाली १२७
 देहेरक्षणाकारणें येत केला २६
 देह्यादीक प्रपंच हा चित्तियेला १६५

देह्यातीत तें हीत सांडीत गेला १६३
 देह्यांतीं तुला कोण सोडूं पहातो २३
 द्विजांकारणें भार्गव च्यापपाणी १२२
 द्वितीयेसि संकेत जो दाविजेतो १५४
 घरा जानकीनायकाचा विवेकु १३१
 घरा श्री-रा त्या हरा अंतरातें ८०
 घरी अंतरी सोडि चिता भवाची ७९
 घरी कूर्मरुहें घरा पुष्टिभागी १२०
 घरीं रे मना आदरें प्रीति रामी ६५
 घरीं रे मना धीर धाकासि सांडी २७
 घरी रे मना संगती सज्जनाची १३५
 घरीं सज्ज नसंगती धन्य होसी २०२
 धुरु लेंकर बापुडें दैन्यवाणें ११७
 नको दैन्यवाणें जिणे भक्ति ऊणें ६५
 नको रे मना सर्वदा अंगिकार ६
 नको रे मना वाम नाना विकारी ६
 नको रे मना क्रोध हा खेदकारी ६
 नको रे मना द्रव्य ते पूढिलाचें ९
 नको रे मना भेद नाना विकारी १६०
 नको रे मना मछर दंभ भार ६
 नको रे मना यातना ते चि मोठी २०
 नको रे मना वाद हा खेदकारी १६०
 नको रे मना सीकळें पूढिलांसी १६०
 नको वासना वीशई वृत्ति रूपें ५८
 नको वासना हेमधामी विरामी ६५
 नको वीट मानूं रघूनायकाचा ९१
 न बोले कदा मिथ्य वाचा त्रिवाचा ५३
 न बोलें मना राघवेवीण कांहीं २३

नभाचे परी व्यापकु जाण तेंसा १९५
 नभा सारिखें रूप या राघवाचें १९७
 नभीं वावरे जो अनुरेणु कांहीं १९६
 नभें व्यापिलें सर्व सृष्टीस आहे १९८
 नमू शारदा मूळ चत्वार वाचा १
 न ये जाळ वीषाळ संन्नीध कोणही १२१
 न ये राम वाणी तया थोर हाणी ९०
 न ये वर्णितां वेदशास्त्रां पुराणां १९३
 न लिपे वदा दंभ वारे वेवादें ५२
 न वेचे कदा ग्रंथिचे अर्थ कांहीं ७२
 न वेचे मुखी सापडें रे फुकाचा ९१
 नव्हे उन्मत्त वेसनी संगबाधु १८१
 नव्हे कर्म ना धर्म ना योग कांहीं ७६
 नव्हे कार्यकर्ता नव्हे सृष्टिभर्ता १९०
 नव्हे चेटकी चाळकु द्रव्यभोदु १८१
 नव्हे जाणता नेणता देवराणा १९३
 नव्हे तें चि जाले नसे तें चि आलें १८४
 नव्हे दृश्य अदृश्य साक्षी तयाचा १९३
 नव्हे निदकु मछर भक्तिमंदु १८१
 नव्हे पिंडज्ञानें नव्हे तत्त्वज्ञानें १५३
 नव्हे भोग ना त्याग ना सांग पाहीं ७६
 नव्हे योगयागें नव्हे भोगत्यागें १५३
 नव्हे रे नव्हे सर्वथा रामभेटी ५९
 नव्हे वाङ्गी चाहुटी काम पोटी १८२
 नव्हे सार ससार हा घोर आहे ६६
 नसे अंत आनंत संता पुसावा १६९
 नसे अंतरी कामकारी विकारी ५०
 न गर्व आंगीं सदा वीतरागी १३४

नसे पीत ना श्वेत ना शाम कांही १५०
 नसे मानसीं नष्ट आशा दुराशा ५५
 नसे राम तें धाम सोडून द्यावें ४४
 नसे लोभ ना क्षोभ ना दैन्यवाणा १३४
 नसे वस्तुची धारणा व्यर्थ गेली ७९
 नसे वेक्त आवेक्त ना नीळ नाहीं १५०
 न होतां मनासारिखे दुःख मोठें ९
 निजधाम हें नाम शोकापहारी ८६
 निजध्यास तो सर्व तुटोनि गेला ६२
 निधी सार चिंतामणी काय वानू ६०
 निराकार आधार ब्रह्मादिकांचा १४८
 निराभास निर्गूण तें आकळेना १७१
 निरोधे पचे कोडिलें गर्भवासीं २०
 निवाला मनीं लेश नाहीं तमाचा ५०
 निवाला स्वयें तापसी चंद्रमौळी ८४
 निवाला हृष्ट तो मुखें नाम घेतां ९४
 नुपेक्षी कदा कोपल्या दंडधारी २७
 नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी

११६-१२२, १२४, १२५

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी

२८-३७, १२३

पदार्थी जडे कामना पूर्वपार्थी ५८
 पदीं राघवाचे सदा ब्रीद गाजे २९
 पदी लागतां दिव्य होऊनि गेली ३२
 परद्रव्य आणीक कांता परावी १०३
 परब्रह्म तें मीपणें आकळेना १९१
 परी अंतरीं नामविश्वास तेथें ८३
 परी अंतरीं पाहजे येत केले २०२

परी अंतरीं लोभ निश्चीत ठेला १६५
 परी अंतरीं सज्जना नीववावें ८
 परी अंतरीं सर्वही साक्ष येते १६२
 परी अंतरीं सोडि चिंता भवाची ७९
 परीक्षेविणें बांधिलें दृढ नाणें १४३
 परी चीत दुश्चीत तें लाजवीतें १०४
 परी जीव अज्ञान तैसे चि ठेलें १३७
 परी देव शोधूनि कोणही न पाहे १७८
 परी पाहजे अंतरी तो निवाडा १५२
 परी मागुता ठाव कोठें पहातो १९४
 परी लीहिता कोण त्याचे कपोळी १७५
 परी वाश्वेवाद तसा चि ठेला ११२
 परी सग सोडूनि सूखी रहावें १८७-१९०
 परी सज्जना केवि बाधूं शके ते १६८
 परी सत्य मिथ्या असें कोण जाणे १४३
 परी सर्वहि सज्जनाचेनि योगें १५१
 परी सर्वही सस्वरूपीं न साहे १८७
 परी सेवटीं काळ घेऊनि गेला २६
 परी सेवटीं काळमूखीं निमाला १४
 परी सेवटीं शकरा कोण जाळी १७५
 परेहूनि पर्ता न लिपे विवर्ता १९०
 पिता पापरुही तया देखवेना ९६
 पुरी बाइली सर्व जेणें विमानीं २९
 पुरेना जनीं लोभ रे क्षोभ त्यातें १६
 पुसे आदरें साधकु प्रेण ऐसा १९४
 पुढें अंत येईल तो दैन्यवाणा ९७
 पुढें अंतरी सोडि चिंता भवाची २६
 पुढें देखतां काळ पोटी थरारी २८

पुढें पाहतां पाहतां देव जोडे १४४
 पुढे पाहतां सर्व हि कोंदलेसें १३९
 पुढें मागुता राम जोडेल कैचा २५
 पुढें मागुता शोक जीवीं धरावा ६१
 पुढें मानवा किकरा कोण केवा ६८
 पुढें वंखरी राम आघों वदावा ३
 पुढे सर्व जाईल कांहीं न राहे २५, १४६
 प्रतां बळें आळा सर्व गूणें ३१
 प्रांची न नाहीं जयातें उपाधी ५१
 प्रभाते मीं राम चिंतीत जावा

३, ६७-७६

प्रभु दक्ष विस्मय चातुर्य जाणे १८३
 प्रमाणांतरें बुद्धि सांडून जाते १६२
 फुलाचें मुखीं नाम तें ही वसेना १००
 फुलाचें मुखीं बोलतां काय वेचे ११४
 फुटेना तुटेना चळेना ढळेना १४७
 बरा निश्चयो पाविजे सानुरागे १५१
 बरा निश्चयो शाश्वताचा करावा १६७
 बरी स्नानतंत्र्या करी येकनिष्ठा १०६
 बरें पाहतां गूज तेथें चि आहे १५५
 बरें शोधिल्याचीण बोलों नको हो १३२
 बहूतांपरी आदरें वेषधारी १२६
 बहूतांपरी कूमरी तत्वज्ञाडा १५२
 बहूतांपरी सकळें साधनाची ७४
 बहूतांपरी हें चि आतां धरावें ४२
 बहू हिंडतां सौख्य होणार नाहीं ४१
 बहू आगळें बोळिली व्यासवाणी ९०
 बहू चांगलें नाम या राखाचें ८८

बहू ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य जेथें ८३
 बहू तारिले मानव देहधारी ९८
 बहूतां दिसां आगुली भेटि जाली २०१
 बहू नाम या रामनामीं तुळेना ८२
 बहू शास्त्र धुंडाळितां वाड आहे १५७
 बहू श्रापितां कष्टला अबक्रवी ११६
 बहूसा न मंत्रावळी शक्ति मोठी १८०
 बहू हिंगुणें होइजे मायगोष्टीं २०
 बळें अंतरी शोक संताप ठेवा ६२
 बळें आकळेना मिळेना मिळेना १४२
 बळें आगळा राम कोदंडधारी ६८
 बळें भक्तरीपूशिरीं कांवि वाजे २९
 बळें भाव सदबुद्धि सन्मार्ग लागे १३५
 बळें भ्रांति हे जन्मचिंता हरावी १६६
 बळें लागला काळ हा पाठिलागी १३
 बळें सोडितां घाव घाली निशाणी १२३
 भजाया जनीं पाहतां राम येकु १३१
 भजा राम विश्राम योगेश्वरांचा ८५
 भय मानसीं सर्वथा ही असेना १३६
 भयातीत तें संत आनंत पाहे १३६
 भयातीत निश्चीत ये सस्वरूपी १८५
 भयें व्यापिलें सर्व ब्रह्मांड आहे १३६
 भवाची जिवा मानवा भूलि ठेगी ७९
 भवाच्या भयें काय भीतोसि लंडी २७
 भवा भक्षिता रक्षिता रक्षवेना १७४
 भुवें पिंड ब्रह्मांड हें ऐक्य आहे १८७
 भ्रमें चूकलें हीत तें आकळेना १४३
 भ्रमें नाडले वीत तें गप्त जालें १३८

भ्रमें भ्रांति अज्ञान हैं सर्व मोडे १४४
 मती पालडे सूमती दुर्जनाची १२९
 मती भांडती शास्त्रबोधें विरोधें १५७
 मतीमंद तें खेद मानी वियोगें १७
 मतीमंद ते साधना योग्य होती २०५
 मशालस्य हा सर्व सोडूनि द्यावा ७०
 मदे मछरे सांडिला स्वार्थबुधी ५१
 मना अंतरीं सार वीचार राहो ४
 मना अल्प संकल्प तोही नसावा १३०
 मना उन्मती शब्द कुंठीत राहो २००
 मना कल्पना कल्पितां कल्पकोटि ५९
 मना कल्पना ते नको वीषयांची ५
 मना कल्पना धीट सैराट धावे १०४
 मना कल्पनालेश तो ही नसावा ५८
 मना कल्पना वाडगी ते न कीजे १२८
 मना कल्पना सोडि संसारतापा १०५
 मना कामना कामसंगी नसों दे १२८
 मना कामना सांडि रे द्रव्यदारा २१
 मना क्रोप आरोपणा ते नसावी १०७
 मना गूज रे तूज हैं प्राप्त जालें २०२
 मना चंदनाचे परी तां झिजावें ८
 मनाचीं शतें ऐकतां दोष जाती २०५
 मना जे घडी राघवेवीण गेली ४६
 मना तां चि रे पूर्वसंचीत केलें ११
 मना धर्मता नीति सोडूं नको हो ४
 मना नष्ट चांडाळ तो संग त्यागी १०७
 मना नाळें नाळें रूप ज्याचें १९२
 मना पापसंकल्प सोडूनि द्यावा ५

मना पावना भावना राघवाची ७९
 मना पाविजे सर्व ही सूख जेथें ४०
 मना पाहतां सत्य हे मृत्युभूमी १५
 मना प्रार्थना तूजला येक आहे ३८
 मना बुधि हे साधुसंगीं वसावी १०७
 मना बोधितां बोधितां बोधिताहे १५१
 मना बोलणें नीच सोशीत जावें ७
 मना भासलें सर्व कांही पहावें १८७
 मना मछरें नाम सांडूं नको हो ८१
 मना मानवाची नको कीर्ति तूं रे १८
 मना मानसीं दुःख आणूं नको रे १२
 मना मिथ्य तें मिथ्य सोडूनि द्यावें १९
 मना यातना थोर हे गर्भवासीं २१
 मना राघवेवीण आशा नको रे १८
 मना राम कल्पतरु कामधेनु ६०
 मना रे जनीं मौन्यमुद्रा धरावी ४४
 मना वासना चूकवी येरझारा २१
 मना वासना दुष्ट कामा नये रे ४
 मना वासना वामुदेवीं बसों दे १२८
 मना वीट मानूं नको बोलण्याचा २५
 मना श्रेष्ठ धारिष्ठ जीवीं धरावें ७
 मना संग हा द्वंद निःशेष मोडी २०४
 मना संग हा मोक्ष तत्काळ जोडी २०४
 मना संग हा सर्व संगस तोडी २०४
 मना संग हा साधकां सीघ्र सोडी २०४
 मना सज्जना भक्तिपथें चि जावें २
 मना सज्जना भेटवीं राघवासी २१
 मना सज्जना येक जीवीं धरावें ४३

मना सज्जना राखवीं वस्ति कीजे

३८-४२

मना सज्जना सज्जनीं वस्ति कीजे १२८

मना सज्जना सत्य शोधूनि पाहे

६६, १८६

मना सज्जना हीत माझे करावें २२

मना सज्जना हे चि क्रीया धरावी ८

मना सत्य तें सत्य वाचे वरावें १९

मना सत्य संक प जीवीं धरावा ५

मना सद्गुरु तो चि शोधूनि पाहें १८२

मना सत आनंत शोधीत जावें १८४

मना सत आनंत शोधूनि पाहें

१४६-१५०

मना सर्व जाणीव सांडूनि राहें

११३, १५८

मना सर्वथा पापबुद्धी नको रे ४

मना सर्वथा मिथ्य मांडू नको रे १९

मना सर्वथा शोक चिंता नको रे १२

मना सर्वथा सत्य सांडू नको रे १९

मना सर्व लोकांसि रे नीववावें ७

मना सर्वही संग सोडूनि द्यावा २०३

मना सांग पां रावणा काये जालें १३

मना सांग पां रे तुझें काय वेचे ९३

मना सांडि रे मीपणाचा वियोग १८६

मना सार साचार तें वेळें रे १५२

मना होई रे मोक्षभागी विभागी १०७

मनीं कामना चेटकें घातमाता १८०

मनीं कामना राम नाहीं जयाला ५९

मनीं चिंतितां मूळ तूटे भवाचें १९७

मनीं मानव वेथ चिंता वहातें १७

मनीं मानसीं द्वैत कांहीं वसेना २०१

मनीं निश्चयो सर्व खेदें उडाला ६२

मनीं लोचनीं श्रीहरी तो चि पाहे ४७

मनीं शून्य अज्ञान हें मावळेना १९१

मनें कल्पितां कल्पना ते सरात्री १६४

मनें कल्पिला वीषयो सोडवावा १६४

मनें देव निर्गुण तो ओळखावा १६४

मनोवासना रामरुपें बुडाली १२७

मरे येक त्याचा दुजा शोक वाहे १६

महा वाळ विकळ तो ही थरारी ६८

महा क्रूर तो काळ विकलाळ भंगे १३५

महा घोर संसार शत्रु जिणावा ७२

महा थोर ते मृत्युबंध चि गेले १४

महा दुख तें नाम घेतां न राहे ७३

महा धीर गंभीर पूर्ण प्रतापी ६७

महा भक्त प्रह्लाद हा कष्टवीला १२१

महा भक्त प्रह्लाद हा दैत्यकूळीं ९६

महाराज तो स्वामि कंवलयदाता ७८

महाराज तो स्वामि बागुसुताचा २२

महावाक्य तत्वादिकें पंचिकणें १५४

महा सकटीं सोडिलें देव जेणें ३१

मही निर्मिली देव तो वोळखावा १८९

मिळेना कदा कल्पतेचेन मेळीं ५४

मुखीं नाम नाहीं त्या मुक्ति कंवी ९७

मुखीं राम त्या काम बाधूं शकेना ८७

मुखीं राम विश्राम तेथें चि आहे ८६

मुखें नाम उच्चारिता कष्ट नाही ७२
 मुखें रामनामावळी नित्य काळीं ९९
 मुखें बोलतां ख्याति जाली पुराणी ९५
 मुखें बोलतां दोष जाती स्वभावे १०१
 मुखें बोलिलें ज्ञान ते वेथ जातें १६१
 मुखें बोलिल्यासारिखें चालताहे १८२
 मृळारभ आरंभ तो निर्गुणाचा १
 मुळीं कल्पना दों रुपे ते चि जाली १७२
 म्हणे जाणता तो जनीं मूर्ख पाहें १५६
 म्हणे दास विश्वासतां मुक्ति भोगीं २०५
 म्हणे दास विश्वासतां मुक्ति लाहे १५०
 म्हणे दास विश्वास नामी धरावा ७६
 म्हणे दास संदेह तो दोसरावा १६७
 म्हणे दास सायास त्याचे करावे १४१
 म्हणोनी अती आदरें नाम घ्यावें १०१
 म्हणोनी कुडी वासना सांडि वेगी १३
 म्हणोनी जनीं मागुता जन्म घेतें १६
 म्हणोनी तयाकारणें सिध्य जाला १२१
 म्हणोनी मनातीत होऊनि राहे १२९
 म्हणोनी म्हणा ते चि हें नाम आतां ९४
 म्हणोनी म्हणा रे म्हणा देवराणा ९७
 म्हणोनी सदा तें चि शोधीत जावें १७०
 यहीं लक्षणीं जाणिजे योगिराणा १३४
 येथासांग रे कर्म ते ही घडेना १००
 येदर्थी मना सांडि जीवीं करावी १०३
 येहीं लोचनीं पाहतां दृश्य भासे १७१
 रघुराज थकीत होऊनि पाहें ३८
 रघूनायका दुठ चित्तीं धरावें २२

रघूनायकावीण वायां सिणावें २४
 रघूनायकासारिखा स्वामि शीरीं २७
 रघूनायका आपुलेसें करावें ४२
 रघूनायेका ऊपमा ते न साहे १९८
 रघूनायेकावीण तो सीण आहे ४६
 रघूनायेकावीण बोलों नको हो ४३
 रतीनायकेचा पती नष्ट आहे १२९
 रमाकांत येकांतकाळीं भजावा १३०
 रिता ठाव या राघवेवीण नाही १९६
 लपावें अती आदरें रामरूपीं १८५
 वदेना कश जीव तो पापरूपी ९८
 वसे अंतरीं प्रेम पाशा पिपाशा ५५
 वसेना दिसेना जगी मीपगसी १७७
 वसे मेरुमांदार हे सृष्टिलीळा ३३
 वसे हो तया अंतरीं देव तैसा ३५
 वसे हृदई देव तो कोण कैसा १९४
 वसे हृदयीं देव तो जाण ऐसा १९५
 विकल्पें उठे तर्क त्या नर्क ची ची १०१
 विकारें घडे हो जनीं सर्व ची ची ५
 विचारुनि बोले विवंचूनि चाले १३२
 विचारें तुझा तूं चि शोधूनि पाहें ११४
 विचारें बरें अतरा बोधबीजे ४१
 विचारें मना तूं चि शोधूनि पाहें ११
 विठोनें शिरीं बाहिला देवराणा ८४
 विदेहीपणें भक्तिमार्गें चि जावें १८८
 विदेहीपणें मुक्ति भोगीत जावी १२
 विदेहीपणें सर्व काया निवाली २०१
 विघ्नीकारणें जाह्ला मछ वेगीं १२०

विधी निर्मिता लीहितो सर्व भाळी

१७५

विरक्तीबळें निद्य सर्वें तजावें १८८

विवेकें अहंभाव यातें जिणावें ११०

विवेकें अहंभाव हा पालटावा ११५

विवेकें कुडी कल्पना पालटीजे ४०

विवेकें क्रिया आपुली पालटावी १०५

विवेकें तजावा अनाचार हेवा ६९

विवेकें तडाकार होऊनि राहें १४८

विवेकें तये वस्तुची भेट घ्यावी १७०

विवेकें तरी सस्वरूपीं मिळाली १७२

विवेकें देहेबधि सोडूनि द्यावी १२

विवेकें मना आवरी स्थानभ्रष्टा १०६

विवेकें विचारें विवंचूनि पाहें १७३

विवेकें सदा सस्वरूपी भरावें १०, १४५

विशेषे हरा मानसीं रामपीसें ९२

विषा औषध घेतलें पार्वतीशें ८२

वृथा बाहणें देहेसंसारचिंता ७८

व्रतें दान उद्यापनें तें धनाची ७४

शशी सूर्य तारांगणें मेघमाळा ३३

शिरीं भार वाहेन बोलें पुराणीं ३४

शुकाकारणें कुंटणी राम वाणी ९५

श्रुती नेणसी नेणती अंत त्याचा १९३

श्रुती न्याय मीमांसकें तर्कशास्त्रें १५८

सगुणीं अती आदरेंसी भजावें १०२

सगुणीं भजे लेश नाहीं भ्रमाचा ४९

सदा आजंबी प्रीय जो सर्व लोकीं ५३

सदा ऐक्य तो भिन्नभावे वसेना १८५

सदा चक्रवातासि मांड जेसा ३७

सदाचार हा थोर सांडूं नये तो ३

सदा देवकाजी झिजे देह ज्याचा ४८

सदानंद आनंद सेऊनि राहे ८६

सदा प्रेमळू भवितभावे निवाला १०६

सदा बोलणें नम्र वाचा सुवाचा ५१

सदा बोलण्यासारखें चालताहे ४९

सदा मानसीं तो निजध्यास राहो ४३

सदा रामनामें वदा पूर्णकामें ७०

सदा रामनामें वदे नित्य वाचा ४८

सदा राम निःवाम चिंतीत जावा ५८

सदा वीषयो चिंतितां जीव जाला १४५

सदाशिव चिंतीतसें देवदेवा ७३

सदा श्रवणें पाविजे निश्चयासी २०२

सदा संगती सज्जनाची धरावी

१६३-१६७

सदा संचला येत ना जात कांहीं १९५

सदा संचलें मीपणें तें कळेना १४७

सदा सत्यसकल्प चिंतीं वसावा १३०

सदा सर्वदा आर्त पोटी पुरेना १९७

सदा सर्वदा देव सन्नीध आहे ३६

सदा सर्वदा मोकळी वृत्ति राहे ५७

सदा सर्वदा सज्जनाचेनी योगें १०८

सदा सर्वदा सत्यवादी विवेकी ५३

सदा सर्वदा नाम वाचें वसों दे २४

सदा सर्वदा प्रीति रात्रीं धरावी १०

सदा सर्वदा राम सन्नीध आहे १८६

सदा सेवि आरण्य तावण्य काळीं ५४

समर्थाचिया सेवकां वक्र पाहे	३०	स्वयें नीववी तापसी चंद्रमौळी	८५
समस्तामर्धे नाम हें सार आहे	८१	स्वयें सर्वदा नम्र वाचें वदाचें	७
समस्तामर्धे येक तें आगळे रे	१५२	स्वरुपी उदेला अहंकार राहो	१७३
समस्तामर्धे सार साचार आहे	७५	स्वयें शेष मौनावला स्थीर पाहे	१५८
समाधान कांहीं नव्हे तानमानें	१५३	हरीकीर्तनीं वृत्तिविश्वास होतां	७७
समाधान तें सज्जनाचेनि योगें	१५३	हरीकीर्तीने प्रीति रामीं धरावी	१०३
सरा बीसरा त्या भरा दुर्भरातें	८०	हरीचितनें अन्न जेवीत जावें	८९
सिणवें परी नातुडे हीत कांहीं	४१	हरीचितनें मुवितकांता वरावी	१६५
सुखानंद आनंद कैवल्य दानी	३६	हरी तिष्ठतु तोषला नामतोषें	९२
सुखानंद आनंद भेदें बुडाला	६२	हरीनाम नेमस्त पाषाण तारी	९८
सुखानंदवारी निवारी भयातें	६९	हरीनाम हें वेदशास्त्रीं पुराणीं	९०
सुखाची घडी लोटतां सुख आहे	२५	हरीबोध सांडूनि वेवाद लागे	६३
सुखालागि आरप्य सेवीत जावें	४४	हरीभक्त तो शक्त वामास मारी	८७
सुखी राहतां सर्व ही सुख आहे	१६१	हरीभक्त वीरक्त विज्ञानरासी	१३३
स्त्रियापुत्रमित्रादिकें मोह त्यांचा	१६६	हरीभक्तिचा घाव गाजे	
स्नेहाळु कृपाळु जनीं दासपाळु	५६	निशाणीं	३७
स्फुरे ब्रह्म रे जाण माया सुविद्या	१७२	हृद्जालितो लोक संहारकाळीं	१७५
स्फुरे बीषई कल्पना ते अविद्या	१७२	हिताकारणें बंड पाषांड वारी	१११
स्मृती वेद वेदांत आवयें विचित्रें	१५८	हितावारणें बोलणें सत्य आहे	१११
स्वधर्म चि चाले सदा उत्तमाचा	४८	हितावारणें सर्व शोधूनि पाहे	१११

॥ श्रीराम ॥

श्रीरामदासांचे श्लोक मनाचे

गणाधीश जो ईश सर्वा गुणांचा ।

मुळारंभ आरंभ तो निर्गुणाचा ।

ममूं शारदा मूळ चत्वार वाचा ।

गमूं पंथ आनंत या राघवाचा ॥ १ ॥

मना सज्जना भक्तिपंथें चि जावें ।

तरी श्रीहरी पाजितो स्वभावे ।

जनीं निघ तें सर्व सोडूनि द्यावें ।

जनीं बंध तें सर्व भावें करावें ॥ २ ॥

प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ।

पुढें वैखरी राम आधीं वदावा ।

सराचार हा थोर सांडू नये तो ।

जनीं तो चि तो मानवी धन्य होतो ॥ ३ ॥

मना वासना दुष्ट कामा नये रे ।

मना सर्वथा पापबुद्धि नको रे ।

मना धर्मता नीति सोडूं नको हो ।

मना अंतरीं सार बीचार राहो ॥ ४ ॥

मना पापसंकल्प सोडूनि द्यावा ।

मना सत्य संकल्प जीवीं धरावा ।

मना कल्पना ते नको बीषयांची ।

विकारें घडे हो जनी सर्व ची ची ॥ ५ ॥

नको रे मना क्रोध हा खेदकारी ।

नको रे मना काम नाना विकारी ।

नको रे मना सर्वदा अंगिकार ।

नको रे मना मछळ दंभ भाव ॥ ६ ॥

मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावें ।

मना बोलणें नीच सोसीत जावें ।

स्वयें सर्वदा नम्र वाचे वदावें ।

मना सर्व लोकांसि रे नीववावें ॥ ७ ॥

देहे त्यागितां कीर्ति मार्गे उरावी ।

मना सज्जना हे चि क्रीया धरावी ।

मना चंदनाचे परी तां झिजावें ।

परी अंतरीं सज्जना नीववावें ॥ ८ ॥

नको रे मना द्रव्य तें पूढिलाचें ।

अती स्वार्थबुधी न रे पाप सांचे ।

घडे भोगणें पाप तें कर्म खोटें ।

न होतां मनासारिखें दुख मोठें ॥ ९ ॥

सरा सर्वदा प्रीति रामीं धरावी ।

दुखावी स्वयें सांडि जीवीं करावी ।

देहेदुख हें सूख मानीत जावें ।

विवेकें सदा सस्वरूपीं भरावें ॥ १० ॥

जनीं सर्वसूखी असा कोण आहे ।

विचारें मना तूं चि शोधून पाहें ।

मना तां चि रे पूर्वसचीत केलें ।

तयासारिखें भोगणें प्राप्त जालें ॥ ११ ॥

मना मानसी दुख आणूं नको रे ।

मना सर्वथा शोक चिता नको रे ।

विवेकें देहेबुद्धि सोडून द्यावी ।

विदेहीपणें मुक्ति भोगीत जावी ॥ १२ ॥

मना सांग पां रावणा काये जालें ।
 अकस्मात तें राज्य सर्वें बुडालें ।
 म्हणोनी कुडी वासना सांडि वेगीं ।
 बळें लागला काळ हा पाठिलागीं ॥ १३ ॥
 जिवा कर्मयोगें जनीं जन्म जाला ।
 परी सेवटीं काळमूर्खीं निमाला ।
 महां थोर ते मृत्युबंधें चि गेले ।
 कितीयेक ते जन्मले आणि मेले ॥ १४ ॥
 मना पाहतां सत्य हे मृत्युभूमी ।
 जिता बोलती सर्व ही जीव मी मी ।
 चिरंजीव हें सर्व ही मानिताती ।
 अकस्मात सांडूनियां सर्व जाती ॥ १५ ॥
 मरे येक त्याचा दुजा शोक वाहे ।
 अकस्मात तो ही पुढें जात आहे ।
 पुरेना जनीं लोभ रे क्षोभ त्यातें ।
 म्हणोनी जनी मागुता जन्म घेतें ॥ १६ ॥
 मनीं मानव वेथ चिंता वाहातें ।
 अकस्मात होणार होऊनि जातें ।
 घडे भोगणें सर्व ही कर्मयोगें ।
 मतीमंद तें खेद मानी वियोगें ॥ १७ ॥
 मना राघवेंवीण आशा नको रे
 मना मानवाची नको कीर्ति तूं रे ।
 जया वर्णिती वेद शास्त्रें पुराणें ।
 तया वर्णितां सर्व ही श्लाघ्यवाणें ॥ १८ ॥
 मना सर्वथा सत्य सांडूं नको रे ।
 मना सर्वथा मिथ्य मांडूं नको रे ।
 मना सत्य तें सत्य वाचें ददावें ।
 मना विभ्य तें मिथ्य सोडूनि द्यावें ॥ १९ ॥

बहू हिंपुटी होईजे मायपोटीं ।
 नको रे मना यातना ते चि मोठी ।
 निरोधें पचे कोडिलें गर्भवामी ।
 अधोमुख रे दुख त्या बाळकासी ॥ २० ॥
 मना वासना चूकवीं येरझारा ।
 मना कामना सांडि रे द्रव्यदारा ।
 मना यातना थोर हे गर्भवामी ।
 मना सज्जना भेटवी राघवासी ॥ २१ ॥
 मना सज्जना हीत माझें करावें ।
 रघूनायका दृढ चित्तीं धरावें ।
 महाराज तो स्वामि वायूसुताचा ।
 जना उधरी नाथ लोकत्रयाचा ॥ २२ ॥
 न बोलें मना राघवेंवीण काही ।
 जनीं वाउगे बोलतां सूख नाही ।
 घडीने घडी काळ आयुष्य नेतो ।
 देह्यांती तुला कोण सोडू पहातो ॥ २३ ॥
 रघूनायकावीण वायां सिणावें ।
 जनासारिखे वेथ कां वोसणावें ।
 सदा सर्वदा नाम वाचें वसो दे ।
 अहंता मनी पापिणी ते नसों दे ॥ २४ ॥
 मना वीट मानूं नको बोलण्याचा ।
 पुढें मागुता राम जोडेल कंचा ।
 सुखाची घडी लोटतां सूख आहे ।
 पुढें सर्व जाईल कांही न राहे ॥ २५ ॥
 देहेरक्षणाकारणें येत केला ।
 परी सेवटीं काळ घेऊनि गेला ।
 करीं रे मना भक्ति या राघवाची ।
 पुढें अंतरीं सोडि चिंता भवाची ॥ २६ ॥

भवाच्या भयें वाय भीतोस लंडी ।	उपेक्षा कदा रामरूपीं असेना ।
घरीं रे मना धोर धाकासि सांडीं ।	जिं मानवां निश्चये तो वसेना ।
रघूनायकासारिखा स्वामि शीरीं ।	शिरीं भार वाहेन बोले पुराणीं ।
नुपेक्षी कदा कोपल्यां दंडधारी ॥ २७ ॥	उपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३४ ॥
दिनानाथ हा राम कोदंडधारी ।	असे हो जया अंतरीं भाव जैसा ।
पुढें देखतां काळ पोटीं थरारी ।	वसे हो तया अंतरीं देव तैसा ।
जना वाक्य नेमस्त हें सत्य मानीं ।	अनन्यास रक्षीतसे च्यापपाणी ।
नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ २८ ॥	नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३५ ॥
पदीं राघवाचें सदा ब्रीद गाजे ।	सदा सर्वदा देव सन्नीध आहे ।
बळें भवतरीपूशिरीं वांबि वाजे ।	कृपाळूपणें अल्प धारिष्ट पाहे ।
पुरी वाडली सर्व जेणें विमानी ।	सुखानंद आनंद कैवल्य दानी ।
नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ २९ ॥	नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३६ ॥
समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे ।	सा चक्रवाकासि मार्तंड जैसा ।
अमा सर्व भ्रमंडळीं कोण आहे ।	उडी घालितो संवटीं स्वामि तैसा ।
जयाची लिळा वर्णिती लोक तीन्ही ।	हरीभक्तिचा घात्र गाजे निशाणी ।
नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३० ॥	नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३७ ॥
महां संकटीं सोडिले देव जेणें ।	मना प्रार्थना तूजला येक आहे ।
प्रतां बळें आगळा सर्वगूणें ।	रघूराज थकीत होऊनि पाहे ।
जयातें स्मरे शूल्यजा शूलपाणी ।	अवज्ञा कदा हो येदर्थी न कीजे ।
नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३१ ॥	मना सज्जना राघवीं वस्ति कीजे ॥ ३८ ॥
अहि या शिळा राघवें मुक्त केली ।	जया वर्णिती वेः शास्त्रें पुराणें ।
पदीं लागतां दिव्य होऊनि गेली ।	जयाचेनि योगें समा न बाणें ।
जया वर्णितां सीणली वेदवाणी ।	तयालागि हें सर्व चांचल्य दीजे ।
नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३२ ॥	मना सज्जना राघवीं वस्ति कीजे ॥ ३९ ॥
वसे मेरुमांदर हे मृष्टिलीळा ।	मना पाविजे सर्व हीं सूख जेथें ।
शशी सूर्य तारांगणें मेघमाळा ।	अती आदरें ठेविजे लक्ष तेथें ।
चिरंजीव केले जनीं दास दोन्ही ।	विवेकें कुडी कल्पना पालटीजे ।
नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३३ ॥	मना सज्जना राघवीं वस्ति कीजे ॥ ४० ॥

बहु हिंसां मौख्य होणार नाही ।
 सिंगारें परी नाडुडे हीत कांहीं ।
 निचारें बरें अंतरा बोधवीने ।
 मना सज्जना राखवी वस्ति कीजे ॥४१॥
 बहुतांपरीं हें चि आतां धरावें ।
 रघूनाथेका आपुलेंसें करावें ।
 दिनानाथ हें तोडरीं ब्रीद गाजे ।
 मना सज्जना राखवी वस्ति कीजे ॥४२॥
 मना सज्जना येक जीवीं धरावें ।
 जनी आपुले हीत नू । करावें ।
 रघूनाथेकावीण बोलों नको हो ।
 सदा मानसीं तो निजध्यास राहो ॥४३॥
 मना रे जनीं मौन्यमुद्रा धरावी ।
 कथा आदरें राखवाची करावी ।
 नसे राम तें धाम सोडून द्यावें ।
 सुखात्यागि आरण्य सेवीत जावें ॥४४॥
 जयाचेनि सगें समाधान भंगे ।
 अहंता अकस्मात येऊनि लागे ।
 तये संगीती जनीं कोण गोडी ।
 जये संतीर्षें मती रा । सोडी ॥४५॥
 मना जे घडी राखवेंवीण गेली ।
 जनीं आपुली तें तुवां हानि केली ।
 रघूनाथेकावीण तो सीण आहे ।
 जनीं दक्ष तो लक्ष लाऊनि पाहे ॥४६॥
 मनीं लोचनीं श्रीहरी तो चि पाहे ।
 जनीं जागता भक्त होऊनि राहें ।
 गृणीं प्रीति राखे क्रमू साधनाचा ।
 जनीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥४७॥

सत देवताजीं जिजे देह ज्याचा ।
 मदा रामनामें वदे नित्य वाचा ।
 स्वधर्में चि चाले सदा उत्तमाचा ।
 जनीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥४८॥
 सदा बोळण्यासारखें चालताहे ।
 अनेकी सदा येक देवासि पाहे ।
 सगूणीं भजे लेश नाहीं भ्रमाचा ।
 जनीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥४९॥
 नमे अंतरीं कामकारी विकारी ।
 उदासीन जो तापसी ब्रह्मच्यारी ।
 निवाला मनी लेश नाहीं तमाचा ।
 जनीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥५०॥
 मर्दे मळरें सांडिला स्वार्थबधी ।
 प्रांचीक नाहीं जयातें उपाधी ।
 सा बोलणें नम्र वाचा सुवाचा ।
 जनी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥५१॥
 क्रमी वेळ जो तत्त्वचिंतानुवादे ।
 न लिपे कदा दंभवादे देवादे ।
 करी सुखसंवाद जो ऊगमाचा ।
 जनी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥५२॥
 सदा आर्जवी प्रीय जो सर्व लोकीं ।
 सा सर्वा सन्यवादी विवेकी ।
 न बोले कदा मिथ्य वाचा शिवाचा ।
 जनीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥५३॥
 मा सेवि आरण्य ताण्यकाळीं ।
 मिळेना कदा कल्पनेचेन मेळीं ।
 चळेना मनीं निश्चयो दुड ज्याचा ।
 जनीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥५४॥

नसे मानसी नष्ट आशा दुराशा ।
 वसे अंतरीं प्रेमपाशा पिपाशा ।
 ऋणी देव हा भक्तिभावे जयाचा ।
 जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ५५ ॥
 दिनाचा दयाळु मनाचा मवाळु
 स्नेहाळु कृपाळु जनीं दासपाळु ।
 तया अंतरीं क्रोध संताप कैचा ।
 जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ५६ ॥
 जगीं होईजे धन्य या रामनाम ।
 क्रिया भक्ति उपासना नित्यनेम ।
 उदासीनता तत्त्वता सार आहे ।
 सदा सर्वदा मोकळी वृत्ति राहे ॥ ५७ ॥
 नको वासना वीरई वृत्तिरु ।
 पदार्थी जडे कामना पूर्वपाप ।
 सदा राम निःकाम चिंतीत जावा ।
 मना कल्पनालेश तो ही नसावा ॥ ५८ ॥
 मना कल्पना कपितां कल्पकोटी ।
 नव्हे रे नव्हे सर्वथा रामभेटी ।
 मनीं कामना राम नाही जयाला ।
 अती आशे प्रीति नाही तयाला ॥ ५९ ॥
 मना राम कल्पतरु कामधेनु ।
 निधी सार चिंतामणी काय वानू ।
 जयाचेनि योगें षडे सर्व सत्ता ।
 तया साम्यता कायसी कोण आतां ॥ ६० ॥
 उभा कल्पवृक्षातळी दुःख वाहे ।
 तया अंतरी सर्वदा ते चि आहे ।
 जनीं सज्जनीं वाद हा वाढावा ।
 पुढें मागुता शोक जीवीं भरावा ॥ ६१ ॥

निजध्यास तो सर्व तुटोनि गेला ।
 बळें अंतरी शोक संताप ठेला ।
 सुखानंद आनंद भेदे बुडाला ।
 मनीं निश्चयो सर्व खेदे उडाला ॥ ६२ ॥
 धरीं कामधेनु पूढें ताक मागे ।
 हरीबोध सांडूनि वेवाद लागे ।
 करी सार चिंतामणी काचखंडे ।
 तया मागतां देत आहे उदंडे ॥ ६३ ॥
 अती मूढ त्या दृढ बुधी असेना ।
 अती काम त्या राम चिंती असेना ।
 अती लोभ त्या क्षोभ होईल जाणा ।
 अती वीरई सर्वदा दैन्यवाणा ॥ ६४ ॥
 नको दैन्यवाणें जिणें भक्तिऊणें ।
 अती मूर्ख त्या सर्वदा दुःख दूणें ।
 धरीं रे मना आशे प्रीति रामीं ।
 नको वासना हेमधामीं विरामीं ॥ ६५ ॥
 नव्हे सार संसार हा घोर आहे ।
 मना सज्जना सत्य शोधूनि पाहें ।
 जनीं वीरखातां पुढें सूख कैचें ।
 करीं रे मना ध्यान या राघवाचें ॥ ६६ ॥
 घनशाम हा राम लावण्यरूपी ।
 महां धीर गंभीर पूर्णप्रतापी ।
 करी संकटी सेवकाचा कुठावा ।
 प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा ॥ ६७ ॥
 बळें आगळा राम कोदंडधारी ।
 महां काळ विक्राळ तो ही थरारी ।
 पुढें मानवा किकरा कोण केवा
 प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा ॥ ६८ ॥

मुखानंदकारी निवारी भयाते ।
 जनी भक्तिभावे भजावे तयाते ।
 विवेके तजावा अनाचार हेवा ।
 प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ ६९ ॥
 सदा रामनाम ददा पूर्णकामें ।
 कदा बाधिजेनापदा नित्यनेमें ।
 मदालस्य हा सर्व सोडून द्यावा ।
 प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा ॥ ७० ॥
 जयाचेनि नामें महा दोष जाती ।
 जयाचेनि नामें गती पाविजेती ।
 जयाचेनि नामें घडे पुण्यठेवा ।
 प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा ॥ ७१ ॥
 न वेचे कदा ग्रंथिचें अर्थ कांहीं ।
 मुखें नाम उच्चारितां कष्ट नाहीं ।
 महां घोर संसार शत्रु जिणावा ।
 प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा ॥ ७२ ॥
 देहेदंढणेचें महां दुख आहे ।
 महां दुख तें नाम घेतां न राहे ।
 सदाशीव चिंतीतसे देवदेवा ।
 प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा ॥ ७३ ॥
 बहूतांपरी संकटें साधनाचीं ।
 व्रतें दान उद्यापनें तें धनाचीं ।
 दिनाचा दयाळू मनी आठवावा ।
 प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा ॥ ७४ ॥
 समस्तामध्ये सार साचार आहे ।
 कळेना तरी सर्व शोधून पाहें ।
 जिवा संशयो वाडगा तो तजावा ।
 प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा ॥ ७५ ॥

नव्हे कर्म ना धर्म ना योग कांहीं ।
 नव्हे भोग ना त्याग ना सांग पाहीं ।
 म्हणे दास विश्वास नामीं धरावा ।
 प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ ७६ ॥
 करी काम निःकाम या राघवाचें ।
 करी रूप स्वरूप सर्वा जिवाचें ।
 करी छेद निर्द्वंद्व हे गूण गातां ।
 हरीकीर्तनी वृत्तिविश्वास होतां ॥ ७७ ॥
 अहो ज्या नरा रामविश्वास नाहीं ।
 तया पामरा बाधिजे सर्व कांहीं ।
 महाराज तो स्वामि कैवल्यदाता ।
 वृथा वाहणें देहेसंसारचिंता ॥ ७८ ॥
 मना पावना भावना राघवाची ।
 धरीं अंतरीं सोडि चिंता भवाची ।
 भवाची जिवा मानवा भूलि ठेली ।
 नसे वस्तुची धारणा वेथ गेली ॥ ७९ ॥
 धरा श्रीवरा त्या हेरा अंतरातें ।
 तरा दुस्तरा त्या परा सागरातें ।
 सरा वीसरा त्या भरा दुर्भरातें ।
 करा नीकरा त्या खरा मळरातें ॥ ८० ॥
 मना मछरें नाम सांडूं नको हो ।
 अती आदरें हा निजध्यास राहो ।
 समस्तांमध्ये नाम हें सार आहे ।
 दुर्जी तूळणातूळितां हीं न साहे ॥ ८१ ॥
 बहू नाम या रामनामीं तुळेंना ।
 अभाग्या नरा पामरा हें कळेना ।
 विषा औषध घेतलें पावतींशें ।
 जिवा मानवा किकरा कोण पूसे ॥ ८२ ॥

जेणें जाळिला काम तो राम ध्यातो
 उमेसीं अती आदरें गूण गातो ।
 बहू ज्ञान वराच्य सामर्थ्यें जेथें ।
 परी अंतरीं नामविश्वास तेथे ॥८३॥
 विडोनें शिरीं वाहिला देवराणा ।
 त्या अंतरी ध्यास रे त्यासि नेणा ।
 निवाला स्वये तापसी चंद्रमौळी ।
 जिवा मोडवी राम हा अंतकाळीं ॥८४॥
 भजा राम विश्राम योगेश्वरांचा ।
 जपू नेमिला नेम गौरीहराचा ।
 स्वये नीववीं तापसी चंद्रमौळी ।
 तुम्हा सोडवी राम हा अंतकाळीं ॥८५॥
 मुखी राम विश्राम तेथे चि आहे ।
 सदानंद आनंद सेऊनि राहे ।
 त्याविण तो सीण संदेहकारी ।
 निजधाम हे नाम शोकापहारी ॥८६॥
 मुखीं राम त्या काम बाधूं शकेना ।
 गुणे इष्ट धारिष्ट त्याचे चुकेना ।
 हरीभक्त तो शक्त कामास मारी ।
 जर्ग धन्य तो मारुती ब्रह्मच्यारी ॥८७॥
 बहू चागलें नाम या राघवाचें ।
 अती साजिरें स्वल्प सोरें फुकाचें ।
 करी मूळ निर्मूळ घेतां भवाचें ।
 जिवा मानवा हे चि कंवत्य साचें ॥८८॥
 जनी भोजनीं नाम वाचे वदावे ।
 अती आदरें गद्यघोषें म्हणावें ।
 हरीचितनें अन्न जेवीत जावें ।
 तरी श्रीदूरी पाविजेतो स्वभावे ॥८९॥

न ये राम वाणी त्या थोर हाणी ।
 जनी वेथ प्राणी त्या नाम कोणी ।
 हरीनाम हें वेदशास्त्री पुराणी ।
 बहू आगळे बोलिली व्यासवाणी ॥९०॥
 नको वीट मानू रघूनायकाचा ।
 अती आदरें बोलिजे राम वाचा ।
 न वेचे मुखीं सांपडे रे फुकाचा ।
 करी घोष त्या जानकीवल्लभाचा ॥९१॥
 अती आदरें सर्व ही नामघोषें ।
 गिरीकंदरें जाइजे दूरि दोषे ।
 हरि तिष्ठतु तोषला नामतोषें ।
 विशेषें हरा मानसीं रामपीसे ॥९२॥
 जगी पाहतां देव हा अन्नदाता ।
 त्या लागली तत्त्वता सार चिता ।
 त्याचे मुखीं नाम घेतां फुकाचें ।
 मना सांग पां रे तुझे काय वेचे ॥९३॥
 तिन्ही लोक जाळूं शके कोप येतां ।
 निवाला हर तो मुखें नाम घेतां ।
 जपे आदरें पार्वती विश्वमाता ।
 म्हणोनी म्हणातें चि हें नाम आतां ॥९४॥
 अजामेल पाणी वदे पुत्रकामें ।
 त्या मुक्ति नारायणाचेनि नामें ।
 शृङ्गाकारणें कुटणी राम वाणी ।
 मुखे बोलतां ख्याति जाली पुराणी ॥९५॥
 महां भक्त प्रल्हाद हा दैत्यकुळी ।
 जपे रामनामावळी नित्यकाळी ।
 पिता पापखूनी त्या देखवेना ।
 जनीं दैत्य तो नाम मुखें म्हणेना ॥९६॥

मुखीं नाम नाहीं तथा मुक्ति कैचि ।	क्रियेवीण नामापरी बोलिजेतें ।
अहंतागुणें यातना ते फुकाची ।	परी चीत दुश्चीत तें लाजवीतें ।
पुढें अंत येईल तो दैन्यवाणा ।	मना कल्पना धीट सैराट धावे ।
म्हणोनी म्हणा रे म्हणा देवराणा ॥१७॥	तथा मानवा देव कंसेनि पावे ॥ १०४ ॥
हरीनाम नेमरत पाषाण तारी ।	विवेकें क्रिया आपुली पालटावी ।
बहू तारीले मानवदेहवारी ।	अती आदरें शुध क्रीया धरावी ।
तथा रामनामी सा जो विकलरी ।	जनीं बोलण्यासारिखे चाल बापा ।
ददेना करा जीव तो पापरुही ॥ ९८ ॥	मना कल्पना सोडि संसारतापा ॥ १०५ ॥
जगी धन्य वाराणसी पुण्यरासी ।	वरी स्नानसंध्या करी येन निष्ठा ।
तयेमाजि जातां गती पूर्वजांसी ।	विवेकें मना आवरी स्थानभ्रष्टा ।
मुखें रामनामावळीं नित्यकाळीं ।	दया सर्व भूती जया मानवाला ।
जिवा हीत सांगें सदा चंद्रमौळी ॥९९॥	सदा प्रेमळु भवितभावे निवाला ॥ १०६ ॥
येथासांग रे कर्म तें ही घडेना ।	मना कोपआरोपणा ते नसावी ।
घडे धर्म तों पुण्य गाडी पडेना ।	मना बुधि हे साधुसंगीं वसावी ।
दया पाहतां सर्व भूतीं असेना ।	मना नष्ट चांडाळ तो संग त्यागीं ।
फुकाचें मुखी नाम तें ही वसेना ॥ १०० ॥	मना होंई रे मोक्षभागी विभागीं ॥ १०७ ॥
जया नावडे नाम त्या येम जाची ।	सदा सर्वदा सज्जनाचेनि योगें ।
विकलें उठे तर्क त्या नर्क ची ची ।	क्रिया पालटे भवितभावार्थ लागे ।
म्हणोनी अती आदरें नाम ध्यावें ।	क्रियेवीण वाचाळता ते निहारी ।
मुखें बोलतां दोष जाती स्वभावे ॥ १०१ ॥	तुटे वाद संवाद तो हीतकारी ॥ १०८ ॥
अती लीनता सर्वभावे स्वभावे ।	जनी वाद वेवाद सोडून छादा ।
जना सज्जनालागि संतोषबावे ।	जनी सूखसंवाद सूखें करावा ।
देहे कारणी सर्व लावीत जावे ।	जगीं तो चि तो शोकमंतापहारी ।
सगुणीं अती आदरेंसीं भजावें ॥ १०२ ॥	तुटे वाद संवाद तो हीतकारी ॥ १०९ ॥
हरीकीर्तनें प्रीति रामीं धरावी ।	तुटे वाद संवाद त्यातें म्हणावें ।
देहेबुधि नीरूपणीं वीसरावी ।	विवेकें अहंभाव यातें जिणावे ।
परद्रव्य आणीक कांता परावी ।	अहंतागुणें वाद नाना विकारी ।
येदयीं मना सांडि जीयें करावी ॥ १०३ ॥	तुटे वाद संवाद तो हीतकारी ॥ ११० ॥

हिताकारणें बोलणें सत्य आहे ।
 हिताकारणें सर्व शोधून पाहें ।
 हिताकारणें बड पावांड बारीं ।
 तुटे वाद संवाद तो हीतकारी ॥ १११ ॥
 जनी सांगतां ऐकतां जन्म गेला ।
 परी वादवेवाद तैसा चि ठेला ।
 उठे संशयो वाद हा दंभधारी ।
 तुटे वाद संवाद तो हीतकारी ॥ ११२ ॥
 जनी हीत पंडीत सांडीत गेले ।
 अहंतागुणें ब्रह्मराक्षेस जाले ।
 तयाहूनि वित्पन्न तो कोण आहे ।
 मना सर्व जाणीव सांडून राहें ॥ ११३ ॥
 फुकाचें मुखीं बोलतां काय वेचे ।
 दिसेदीस अभ्यांतरी गर्व सांचे ।
 क्रियेवीण वाचाळता वेथ आहे ।
 विचारें तुझा तूं चि शोधून पाहें ॥ ११४ ॥
 तुटे वाद संवाद तेथें करावा ।
 विवेकें अहंभाव हा पालटावा ।
 जनीं बोलण्यासारखें आचरावें ।
 क्रियापालटें भक्तिअंथे चि जावें ॥ ११५ ॥
 बहू श्रापितां कष्टला अंबकृषी ।
 तयाचे स्वयें श्रीहरी जन्म सोशी ।
 दिल्ला क्षीरसिधू तया उपमानी ।
 नृपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी ॥ ११६ ॥
 धुह लेंकरूं दापुडें दंन्यवाणें ।
 कृपा भाकितां दीधली भेटि जेणें ।
 चिरंजीव तारांगणीं प्रेमखाणी ।
 नृपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी ॥ ११७ ॥

गजेंद्रु महां संकटीं वास पाहे ।
 तयाकारणें श्रीहरी धांवताहे ।
 उडी घातली जाहला जीवदानी ।
 नृपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी ॥ ११८ ॥
 अजामेळ पायी तया अंत आला ।
 कृपाळूणें तो जनीं मुक्त केला ।
 अनाथासि आधार हा चक्रपाणी ।
 नृपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी ॥ ११९ ॥
 विधीकारणें जाहला मछ वेगें ।
 धरी कूर्मरूपें धरा पुष्टिभागीं ।
 जना रक्षणाकारणें नीच योनी ।
 नृपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी ॥ १२० ॥
 महां भक्त प्रह्लाद हा कष्टवीला ।
 म्हणोनी तयाकारणें सिद्ध जाला ।
 न ये ज्वाळ वीषाळ संत्रीध कोण्ही ।
 नृपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी ॥ १२१ ॥
 कृपा भाकितां जाहला वज्रपाणी ।
 तयाकारणें वामन् चक्रपाणी ।
 द्विजाकारणें भागवं च्यापपाणी ।
 नृपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी ॥ १२२ ॥
 अहिले सतीलागि आरण्यपंथें ।
 कुडावा पुढें देव बंदी तयांतें ।
 बळें सोडितां घाव घाली निशाणीं ।
 नृपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ १२३ ॥
 तये दूषदीकारणें लागवेगें ।
 त्वरें धांवतु सर्व सांडूनिया मार्गें ।
 वळीलागि जाला असे बोध्य मानी ।
 नृपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी ॥ १२४ ॥

अनाथां दिनांकारणं जन्मताहे ।
 कळकी पुढें देव होणार आहे ।
 ज्या वर्णितां सीणली वेदवाणी ।
 नृपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी ॥१२५॥
 जनाकारणं देव लीळावतारी ।
 बहूतांपरीं आदरें वेषधारी ।
 तथा नेणती ते जन पापरूपी ।
 दुरात्मे महा नष्ट चाडाळ पापी ॥१२६॥
 जगी धन्य तो रामसूखें निवाला ।
 कथा ऐकता सर्व तल्लीन जाला ।
 देहेभावना रामबोधें उडाली ।
 मनोवासना रामरूपीं बुडाली ॥१२७॥
 मना वासना वासुदेवीं वसों दे ।
 मना कामना कामसंगीं नसों दे ।
 मना कल्पना वाउगी ते न कीजे ।
 मना सज्जना सज्जनीं वस्ति कीजे ॥१२८॥
 गतीकारणं संगती सज्जनाची ।
 मनी पालटे सूमती दुर्जनाची ।
 रतीनायिकेचा पती नष्ट आहे ।
 म्हणोनी मनातीत होऊनि राहें ॥१२९॥
 मना अल्प संकल्प तो ही नसावा ।
 मना सत्य संकल्प चित्तीं वसावा ।
 जनीं जल्प वीकल्प तो ही तजावा ।
 रमाकांत येकांतकाळीं भजावा ॥१३०॥
 भजाया जनीं पाहतां राम येकु
 करीं बाण येकु मुखीं शब्द येकु ॥
 क्रिया पाहतां उघरे सर्व लोका ।
 घरा जानकीनायकाचा विवेकु ॥१३१॥

विचारुनि बोले विवंचूनि चाले ।
 तथाचेनि सतप्त ते ही निवाले ।
 बरे शोधिल्यावीण बोलों नको हो ।
 जनीं चालणे शुध नेमस्त राहो ॥१३२॥
 हरीभक्त वीरक्त विज्ञानरामी ।
 जेणे मानमी स्थापिलें निश्चयासी ।
 तथा दर्शनं स्पर्शनं पुण्य जोडे ।
 तथा भाषणे नष्ट मंदेह मोडे ॥१३३॥
 नसे गर्व आंगीं सदा वीतरागी ।
 क्षमा शांति भोगी दयादक्ष योगी ।
 नसे लोभ ना क्षोभ ना दैन्यवाणा ।
 यहीं लक्षणी जाणिजे योगिराणा ॥१३४॥
 धरी रे मना संगती सज्जनाची ।
 जेणें वृत्ति हे पालटे दुर्जनाची ।
 बळें भाव सद्बुद्धि सन्मार्ग लागे ।
 महां क्रूर तो काळ विक्राळ भंगे ॥१३५॥
 भये व्यापिलें सर्व ब्रह्मांड आहे ।
 भयातीत तें सत आनंत पाहें ।
 ज्या पाहतां द्वैत कांहीं दिसेना ।
 भय मानसीं सर्वथा ही असेना ॥१३६॥
 जिवा श्रेष्ठ ते पष्ट सांगोनि गेले ।
 परी जीव अज्ञान तैसे चि ठेले ।
 देहेबुद्धिचें कर्म खोटें टळेना ।
 जुनें ठेवणें मीपणें आकळेना ॥१३७॥
 भ्रमं नाडले वीत तें गुप्त जालें ।
 जिवा जन्मदारिद्र ठाकूनि आलें ।
 देहेबुद्धिचा निश्चयो ज्या टळेना ।
 जुनें ठेवणें मीपणें आकळेना ॥१३८॥

पुढें पाहतां सर्व ही कोंदलेसे ।
 अभाग्यास हें दृश्य पाषाण भासे ।
 अभावे कदा पुण्य गांठी पडेना ।
 जुनें ठेवणें मीपणें आकळेना ॥१३९॥
 जयाचें तया चूकलें प्राप्त नाही ।
 गुणें गोविलें जाहलें दुख देही ।
 गुणावेगळी वृत्ति ते ही वळेना ।
 जुने ठेवणें मीपणें आकळेना ॥१४०॥
 म्हणे दास सायास त्याचे करावे ।
 जनीं जाणता पाय त्याचे धरावे ।
 गुरुअंजनेवीण तें आकळेना ।
 जुनें ठेवणें मीपणें तें कळेना ॥१४१॥
 कळेना कळेना कळेना ढळेना ।
 ढळे नाढळे संशयो ही ढळेना ।
 गळेना गळेना अहंता गळेना ।
 बलें आकळेना मिळेना मिळेना ॥१४२॥
 अविद्यागुणें मानवा ऊमजेना ।
 भ्रमें चूकलें हीत ते आकळेना ।
 परीक्षेत्रिणें बांधलें दृढ नाणें ।
 परी सत्य मिथ्या असे कोण जाणे ॥१४३॥
 जगीं पाहतां साच तें काय आहे ।
 अती आदरें सत्य शोधूनि पाहें ।
 पुढे पाहतां पाहतां देव जोडे ।
 भ्रमे भ्रांति अज्ञान हें सर्व मोडे ॥१४४॥
 सदा वीषयो चिंतितां जीव जाला ।
 अहंभाव अज्ञान जन्मासि आला ।
 विवेकें सदा सस्वरूपी भरावें ।
 जिवा उगमीं जन्म नाही स्वभावे ॥१४५॥

दिसे लोचनीं तें नसे कल्पकोडी ।
 अकस्मात आकारलें काळ मोडी ।
 पुढें सर्व जाईल काहीं न राहे ।
 मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥१४६॥
 फुटेना तुटेना चळना ढळेना ।
 सदा संचलें मीपणें तें कळेना ।
 तया येकरूपासि दूजें न साहे ।
 मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥१४७॥
 निराकार आधार ब्रह्मादिकाचा ।
 जया सांगतां सीणली वेदवाचा ।
 विवेक तदाकार होऊनि राहे ।
 मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥१४८॥
 जगी पाहतां चर्मचक्षी न लक्षे ।
 जगी पाहतां ज्ञानचक्षी न रक्षे ।
 जगीं पाहतां पाहणें जात आहे ।
 मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥१४९॥
 नसे पीत ना श्वेत ना शाम कांही ।
 नसे वेक्त आवेक्त ना नीळ नाही ।
 म्हणे दास विश्वासतां मुक्ति लाहे ।
 मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥१५०॥
 खरे शोधितां शोधितां शोधताहे ।
 मना बोधितां बोधितां बोधताहे ।
 परी सर्व ही सज्जनाचेनि योगें ।
 बरा निश्चयो पाविजे सानुरागें ॥१५१॥
 बहूतां परी कूसरी तत्वज्ञाडा ।
 परी पाहिजे अंतरीं तो निवाडा ।
 मना सार साचार तें वेगळें रे ।
 समस्तांमर्घे येक तें आगळें रे ॥१५२॥

नव्हे पिडज्ञानें नव्हे तत्त्वज्ञानें ।
 समाधान कांहीं नव्हे तानमानें ।
 नव्हे योगयागें नव्हे भोगत्यागें ।
 समाधान तें सज्जनाचेनि योगें ॥१५३॥
 महावाक्य तत्त्वादिकें पंचिकणें ।
 खुणें पाविजे संतसंगें विवर्णें ।
 द्वितीयेसि सकेत जो दाविजेतो ।
 तया सांडुनी चंद्रमा भाविजेतो ॥१५४॥
 दिसेना जनीं तें चि शोधूनि पाहें ।
 बरें पाहतां गूज तेथें चि आहे ।
 करीं घेऊं जातां कदा आडलेना ।
 जनीं सर्व कोंदाटलें तें कळेना ॥१५५॥
 म्हणे जाणता तो जनीं मूर्ख पाहें ।
 अतर्कासि तर्की असा कोण आहे ।
 जनीं मीपणें पाहतां पाहवेना ।
 तया लक्षितां वेगळें राहवेना ॥१५६॥
 बहू शास्त्र घुंडाळितां वाड आहे ।
 जया निश्चयो येक तो ही न साहे ।
 मती मांडती शास्त्रबोधें विरोधें ।
 गती खुटती ज्ञानबोधें प्रबोधें ॥१५७॥
 श्रुती न्याय मीमौसकें तर्कशास्त्रें ।
 स्मृती वेद वेदांतवाक्यें विचित्रें ।
 स्वयें शेष मौनावला स्थीर पाहे ।
 मना सर्व जाणीव सांडून राहें ॥१५८॥
 जेणें मक्षिका भक्षिली जाणिवेची ।
 तया भोजनाची रुची प्राप्ति कैची ।
 अहंभाव ज्या मानसींचा विरेना ।
 तया ज्ञान हें अन्न पोटीं जिरेना ॥१५९॥

नको रे मना वाद हा खेदकारी ।
 नको रे मना भेद नाना विकारी ।
 नको रे मना सीकळं पूढिलांसी ।
 अहंभाव जो राहिला तूजपासी ॥१६०॥
 अहंतागुणें सर्व ही दुख होते ।
 मुखें बोलिलें ज्ञान तें वेथ जाते ।
 सुखी राहतां सर्व ही सूख आहे ।
 अहंता तुझी तूं चि गोधूनि पाहें ॥१६१॥
 अहंतागुणें नीरव विवेकी ।
 अनीतीबळें श्लाघ्यता सर्व लोकीं ।
 परी अंतरीं सर्व ही साक्ष येते ।
 प्रमाणांतरे बुद्धि सांडूनि जाते ॥१६२॥
 देहेबुद्धिचा निश्चयो दूढ जाला ।
 देह्यातीत तें हीत सांडीत गेला ।
 देहेबुद्धि ते आत्मबुद्धी करावी ।
 सदा संगती सज्जनाची घरावी ॥१६३॥
 मने कल्पिला वीषयो सोडवावा ।
 मने देव निर्गुण तो वोळखावा ।
 मने कल्पितां कल्पना ते सरावी ।
 सदा संगती सज्जनाची घरावी ॥१६४॥
 देह्यादीक प्रपच हा चित्तियेला ।
 परी अंतरीं लोभ निश्चीत ठेला ।
 हरोचितनें मुक्तिकांता वरावी ।
 सदा संगती सज्जनाची घरावी ॥१६५॥
 अहंकार विस्तारला या देह्याचा ।
 स्त्रियापुत्रमित्रादिकें मोह त्यांचा ।
 बळें आंति हे जन्मचिंता हरावी ।
 सदा संगती सज्जनाची घरावी ॥१६६॥

बरा निश्चयो शाश्वताचा करावा ।
 म्हणें दास सदेह तो वीसरावा ।
 घडीनें घडी सार्थकाची करावी ।
 सदा संगती सज्जनाची धरावी ॥१६७॥
 करी वृत्ति जो सत तो संत जाणा
 दुराशागुणें जो नव्हे दैन्यवाणा ।
 उपाधी देहेबुधितें वाढवीत ।
 परी सज्जना केवि बाधू शके ते ॥१६८॥
 नसे अंत आनंत संता पुसावा ।
 अहंकारविस्तार हा नीरसावा ।
 गुणेंवीण निर्गुण तो आठवावा ।
 देहेबुधिचा आठऊं नाठवावा ॥१६९॥
 देहेबुधि हे ज्ञानबोधें तजावी ।
 विवेकें तये वस्तुची भेटि घ्यावी ।
 तदाकार हे वृत्ति नाहीं स्वभावे ।
 म्हणोनी सदा तें चि शोधीत जावें ॥१७०॥
 असे सार साचार तें चोरलेंसे ।
 येही लोचनी पाहतां दृश्य भासे ।
 निराभास निर्गुण ते आकळेना ।
 अहंतागुणें कल्पितां ही कळेना ॥१७१॥
 स्फुरे वीपई कल्पना ते अविद्या ।
 स्फुरे ब्रह्म रे जाण माया सुविद्या ।
 मुळी कल्पना दो रूपें ते चि जाली ।
 विवेके तरी सस्वरूपीं मिळाली ॥१७२॥
 स्वरूपीं उदेल अहकारराहो ।
 तेंणें सर्व आच्छादिले व्योम पाहो ।
 दिशा पाहतां ते निशा वाढताहे ।
 विवेकें विचारें विवंचूनि पाहें ॥१७३॥

जया चक्षुनें लक्षितां लक्षवेना ।
 भवा भक्षितां रक्षितां रक्षवेना ।
 क्षयातीत तो आर्क्ष मोक्ष देतो ।
 दयादक्ष तो साक्षिने पक्ष घेतो ॥१७४॥
 विधी निर्मितां लीहितो सर्व भाळीं ।
 परी लीहिता कोण त्याचे कपोळी ।
 हरु जाळितो लोक संहारकाळी ।
 परी सेवटीं शंकरा कोण जाळी ॥१७५॥
 जगी द्वादशादीत्य हे रुद्र आका ।
 असंख्यात मंख्या करी कोण शका ।
 जगी देव धुडाळितां आडळेना ।
 जनी मुख्य तो कोण कैसा कळेना ॥१७६॥
 तुटेना फुटेना कदा देवराणा ।
 चळेना ढळेना कदा दैन्यवाणा ।
 कळेना कळेना कदा लोचनासी ।
 वसेना दिसेना जनीं मीपणासी ॥१७७॥
 जया मानला देव तो पूजिताहे ।
 परी देव शोधूनि कोणही न पाहे ।
 जगी पाहतां देव कोट्यानकोटी ।
 जया मानली भक्ति जे तेचि मोठी ॥१७८॥
 तिन्ही लोक जेथूनि निर्माण जाले ।
 तया देवरायासि कोणही न बोले ।
 जगी थोरला देव तो चोरलासे ।
 गुरूवीण तो सर्वथा ही न दिसे ॥१७९॥
 गुरु पाहतां पाहता लक्ष कोटी ।
 बहूसाल मंत्रावळी शक्ति मोठी ।
 मनीं कामना चेटकें धातमाता ।
 जनी वेथें रेतो नव्हे मुक्तिदाता ॥१८०॥

नव्हे चेटकी चाळकु द्रव्यभोंदु ।
 नव्हे निंदकु मळरु भक्तिमंदु ।
 नव्हे उन्मतु वेसनी संगबाधु ।
 जनी ज्ञानिया तो चि साधु अगाधु ॥१८१॥
 नव्हे वाउगी चाहुटी काम पोटी ।
 क्रियेवीण वाचाळता ते चि मोठी ।
 मुखे बोलिल्यासारिखें चालताहे ।
 मना सगदुरु तो चि शोधूनि पाहें ॥१८२॥
 जनी भक्त ज्ञानी विवेकी विरागी ।
 कृपाळु मनस्वी क्षमावंत योगी ।
 प्रभु दक्ष वित्पन्न चातुर्य जाणे ।
 तयाचेन योगे समाधान बाणे ॥१८३॥
 नव्हे तें चि जालें नसे ते चि आले ।
 कळों लागलें सज्जनाचेनि बोलें ।
 अनुवाच्य ते वाच्य वाचें वदावे ।
 मना संत आनत शोधीत जावें ॥१८४॥
 लपावें अती आदरे रामरूपी ।
 भयातीत निश्चीत ये सस्वरूपी ।
 कदा तो जनी पाहतां ही दिसेना ।
 सदा ऐक्य तो भिन्नभावं वसेना ॥१८५॥
 सदा सर्वदा राम सत्रीध आहे ।
 मना सज्जना सत्य शोधून पाहें ।
 अखंडीत भेटी रघूराज योगु ।
 मना सांडि रे मीपणाचा वियोगु ॥१८६॥
 भुतें पिंड ब्रह्मांड हें ऐक्य आहे ।
 परी सर्व ही सस्वरूपी न साहे ।
 मना भासलें सर्व काही पहावें ।
 परी संग सोडूनि सूखी रहावे ॥१८७॥

देहेभान हें ज्ञानशस्त्रें खुडावें ।
 विदेहीपणें भक्तिमार्गे चो जावे ।
 विरक्तीबळें निघ सर्वें तजावे ।
 परी संग सोडूनि सूखें रहावें ॥१८८॥
 मही निर्मली देव तो बोळखावा
 जया पाहतां मोक्ष तत्काळ जीवा ।
 तया निर्गुणालागि गूणी पहावे ।
 परी संग सोडूनि सूखें रहावें ॥१८९॥
 नव्हे कार्यकर्ता नव्हे सृष्टिभर्ता ।
 परेहून पर्ता न लिपे विवर्ता ।
 तया निर्विकल्पासि कल्पीत जावे ।
 परी संग सोडूनि सूखें रहावें ॥१९०॥
 देहेबुधिया निश्चयो ज्या टळेना ।
 तया ज्ञान कल्पांतकाळी कळेना ।
 परब्रह्म तें मीपणें आकळेना ।
 मनी शून्य अज्ञान हे मावळेना ॥१९१॥
 मना ना कळे ना ढळे रूप ज्याचें ।
 दुजेवीण तें ध्यान सर्वोत्तमाचें ।
 तया खूण ते हीण दृष्टांत पाहें ।
 तेथें संग निसग दोनी न साहे ॥१९२॥
 नव्हे जाणता नेणता देवराणा ।
 न ये वर्णितां वेदशास्त्रां पुराणां ।
 नव्हे दृश्य अदृश्य साक्षी तयाचा ।
 श्रुतीनेणती नेणती अंत त्याचा ॥१९३॥
 वसे हृदई देव तो कोण कैसा ।
 पुसे आदरें साधकु प्रेण्ण ऐसा ।
 देहे टाकितां देव कोठे रहातो ।
 परी मागुता ठाव कोठें पहातो ॥१९४॥

वसे हृदयीं देव तो जाण ऐसा ।
 नभाचे परी व्यापकु जाण तैसा ।
 सदा संचला येत ना जात कांहीं ।
 तयावीण कोठें रिता ठाव नाही ॥१९५॥
 नभीं वावरे जो अनुरेणु कांहीं ।
 रिता ठाव या राघवेंवीण नाही ।
 तया पाहतां पाहतां तें चि जालें ।
 तेथें लक्ष आलक्ष सर्वें बुडालें ॥१९६॥
 नभासारिखें रूप या राघवाचें ।
 मनीं चिंतितं मूळ तूटे भवाचें ।
 तया पाहतां देहबुधी उरेना ।
 सदा सर्वदा आर्त पोटीं पुरेना ॥१९७॥
 नभें व्यापलें सर्व सृष्टीस आहे ।
 रघूनाथेका ऊपमा ते न साहे ।
 दुजेवीण जो तो चि तो हा स्वभावे ।
 तया व्यापकु व्यर्थ कैसें म्हणावें ॥१९८॥
 अती जीर्ण विस्तीर्ण तें रूप आहे ।
 तेथें तर्कसंपर्क तो ही न साहे ।
 अती गूढ तें दृढ तत्काळ सोपें ।
 दुजेवीण जें खून स्वामीप्रतापें ॥१९९॥
 फळे आकळे रूप तें ज्ञान होतां ।
 तेथें आटली सर्वसाक्षी अवस्था ।

मना उन्मनी शब्द कुंठीत राहे ।
 तो मे तो चि तो राम सर्वत्र पाहें ॥२००॥
 कदा वोळखीमाजि दूर्जे दिसेना ।
 मनीं मानसीं द्वैत कांहीं वसेना ।
 बहूतां दिसां आपुली भेटि जाली ।
 विदेहीपणें सर्व काया निवाली ॥२०१॥
 मना गूज रे तूज हें प्राप्त जालें ।
 परी अंतरीं पाहिजे येत केले ।
 सदा श्रवणें पाविजे निश्चयासी ।
 धरीं सज्जनसंगती धन्य होसी ॥२०२॥
 मना सर्व ही संग सोडून द्यावा ।
 अती आदरें सज्जनाचा धरावा ।
 जयाचेनि संगें महां दुख भंगे ।
 जनीं साधनेंवीण सन्मार्ग लागे ॥२०३॥
 मना संग हा सर्व संगस तोडी ।
 मना संग हा मोक्ष तत्काळ जोडी ।
 मना संग हा साधकां सीघ्र सोडी ।
 मना संग हा द्वैत निशेष मोडी ॥२०४॥
 मनाचीं शतें ऐकतां दोष जाती ।
 मतीमंद ते साधना योग्य होती ।
 चढे ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य आंगीं ।
 म्हणे दास विश्वासतां मुक्ति भोगी २०५

